T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

# KUR'AN'IN KADER KONUSUNA BAKIŞI

**Yüksek Lisans Tezi**

**Davut Küskü**

**Ankara–2006**

**T.C.**
**ANKARA ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)**
**ANABİLİM DALI**

# KUR'AN'IN KADER KONUSUNA BAKIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Davut Küskü

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Şevki Saka

Ankara–2006

**T.C.**
**ANKARA ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)**
**ANABİLİM DALI**

# KUR'AN'IN KADER KONUSUNA BAKIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şevki Saka

Tez Jürisi Üyeleri

| Adı ve Soyadı: | İmzası: |
|---|---|
| Prof. Dr. Şevki SAKA | ………………… |
| Prof. Dr. Tahir YAREN | ………………… |
| Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU | ………………… |

Tez Sınav Tarihi: 05.12.2006

## KISALTMALAR

| | |
|---|---|
| a.e. | : Aynı eser |
| a.g.e. | : Adı geçen eser |
| a.g.m. | : Adı geçen makale |
| a.y. | : Aynı yer |
| AÜİFD. | : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi |
| b. | : İbn. |
| bkz. | : Bakınız |
| C. | : Cilt |
| çev. | : Çeviren |
| DİB. | : Diyanet İşleri Başkanlığı |
| Dr. | : Doktor |
| Haz. | : Hazırlayan |
| İst. | : İstanbul |
| krş. | : Karşılaştırınız |
| MÜİF. | : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi |
| md. | : Maddesi |
| nşr. | : Neşreden |
| Prof. | : Profesör |

| | |
|---|---|
| s. | : Sayfa |
| S. | : Sayı |
| Sn. | : Sayın |
| TC. | : Türkiye Cumhuriyeti |
| TDV. | : Türkiye Diyanet Vakfı |
| TDVİA. | : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi |
| thk. | : Tahkik |
| trs. | : Tarihsiz |
| vb. | : Ve benzeri |
| vd. | : Ve devamı |
| vs. | : Vesaire |
| y.y. | : Yayın yeri yok |
| yay. | : Yayınları |

# ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. Salât ve selam onun son elçisi Hz. Muhammed'e, onun âl ve ashabına olsun.

Tarih boyunca hararetle tartışılan konulardan olan kader konusu İslâm dininin inanç esaslarından biri olması sebebiyle Müslümanlar arasında da çokça tartışılmıştır. İslâm öncesi Cahiliye insanının zihnini meşgul eden bu mesele, İslâm sonrası, Hz. Peygamber (SAV) hayatta iken münakaşa konularından biri değilse bile onun vefatından sonra tekrar tartışılır olmuştur. Daha sonra bu konu etrafındaki görüşler sistematize edilerek kelâm ekolleri oluşmuştur. Bizi bu çalışmaya sevk eden âmil ise; bu ekoller içerisinde birbirine tamamen zıt (cebri ve hür iradeyi savunan) görüşlerin hepsinin doğruluğunu Kur'an-ı Kerim'e onaylatılma çabalarıdır. Bütün görüşlere Kur'an-ı Kerim'den delil arama neticesinde bir kısım ayetler (farklı yorumlarla) birbiriyle çelişiyormuş gibi sunulmuştur. Oysa ayetlerin birbiriyle çelişmeyeceği bizzat Kur'an-ı Kerim'in vurguladığı bir husustur.

İslâm dinine mâl edilmiş diğer bütün konularda da geçerli olmak üzere kader konusunda hareket noktası, temel kaynak olan Kur'an-ı Kerim ve onun açıklayıcısı konumunda bulunan Hz. Peygamber (SAV)'in sünneti olmalıydı. Fakat bu temel kuralın birçok Müslüman bilgin ve düşünür tarafından ihlâl edildiğini görmekteyiz. Kader konusunda tartışmalara taraf olanlar Kur'an-ı Kerim'i tarafsız olarak incelemek yerine siyasî, sosyal, ekonomik vb. bir takım sebeplerle oluşmuş kendi düşüncelerine sonradan ondan dayanak arama çabasına girmişlerdir. Bu da Kur'an-ı Kerim'e ön kabullerle yaklaşma ve onu doğru anlayamama gibi bir sonucu ortaya çıkarmıştır. Her akıl sahibinin kabul edeceği gibi onun doğru anlaşılması, okuyucusunun ona ön kabulsüz yaklaşması şartına bağlıdır. Ayrıca ilahi bir kitap olması bakımından kendisine has ifade özellikleri olan Kur'an-ı Kerim, hakkında yeterli bilgisi olmayan ve onun özel yapısını yeterince kavrayamamış kişilerce okunduğunda yanlış anlaşılması muhtemel bir kitaptır. Bütün bu sebeplerden dolayı Kur'an-ı Kerim kader konusunda yanlış anlaşılmış, parçacı yaklaşımlarla ayetler onun genel düşünce yapısına uymayan şekilde yorumlanmıştır.

Bu çalışmamızda biz, meseleye Kur'an-ı Kerim'in genel düşünce sistemine vurgu yaparak kelâm ilmi açısından değil tefsir ilmi açısından bakmak istedik. Kur'an-ı Kerim'in kendi içerisinde bir bütünlüğü olduğunu, bu bütünlük göz ardı edilerek ortaya konan herhangi bir düşüncenin Kur'an-ı Kerim'in, dolayısıyla İslâm'ın düşüncesi olamayacağı ilkesinden hareketle kader konusunun çeşitli yönlerine vurgu yapan ayetlerin, bir fikrî yapının parçaları olup birbirinden bağımsız ele alınıp birbiriyle çelişiyormuş gibi sunulamayacağını ispata çalıştık.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kader konusunda genel bilgiler verilmiş ve Kur'an'ın en temel özelliklerinden biri olan, onun bir bütün olarak anlaşılması gereken bir kitap olduğu müstakil bir başlık altında ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Kur'an'a göre kader konusunun nasıl anlaşılması gerektiği birkaç başlık altında incelenmiş ve konunun yanlış anlaşılmış yönlerine dikkat çekilmiştir.

Beni bu konuyu seçmeye yönlendiren ve çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sn. Prof. Dr. Şevki Saka'ya teşekkürlerimi arz etmeyi bir borç bilirim.

Gayret bizden tevfik yüce Allah'tandır.

Davut Küskü

# GİRİŞ

## 1. Konunun Önemi

İslâm dini, hem itikadî hem amelî boyutlarıyla, kendi içerisinde tutarlı, bölünüp parçalanması mümkün olmayan bir sistemdir. Ortaya koyduğu prensipler de bölünmeyi kabul etmez. İster itikada dair olsun ister amelî sahada olsun prensiplerini biri Kur'an, diğeri o Kur'an'ı tebliğ ve teybinle (açıklama) mükellef olan Hz. Peygamber (SAV)'in sünneti olan iki temel kaynaktan alır ve bu iki kaynak birbirleriyle uyumlu oldukları gibi kendi içlerinde de tutarlıdırlar. Nihaî anlamda yegâne kaynak Allah'tır. Peygamberini insanlığa doğru yolu göstermesi için gönderen ve onun vasıtasıyla insanlara hangi prensipleri nasıl uygulama sahasına koyacaklarını öğreten O'dur. Dolayısıyla, sünneti de besleyen kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Dinin bütün prensip ve hükümlerinin, bütün itikadî esaslarının ve İslâm'a dair ortaya konan bütün düşünce sistemlerinin Kur'an merkezli olması zorunludur. İslâm kültür ve medeniyetinin tamamı tek bir kitabı anlamak, açıklamak ve yaşamak içindir. Kaynak bir olunca, üretilen her türlü düşüncenin Kur'an'a uygunluğu oranında İslâmî olduğu, İslâm'ın insana ve hayata bakışını yansıttığı söylenebilir. Kur'an'dan hareket ettiğini iddia etse bile Kur'an'ın temel düşünce yapısına uymayan bütün inanç sistemlerinin, ideolojilerin ve fikri akımların İslâmî olduğu söylenemez. İslâm kültüründe yer alan, Müslümanlar tarafından üretilmiş fikirler için de aynı ölçü geçerlidir. Bunlar da Kur'an-ı Kerim temel ölçü alınarak bir süzgeçten geçirilmeli, onun temel prensiplerine uymayan yönleri ayıklanmalıdır. Bu tür bir işleme tâbi tutulması gereken konulardan biri de Müslümanların kader inancı ve bu inançla ilgili olarak orya koydukları fikirlerdir.

Sadece İslâm kelâmcıları arasında değil, başka dinlere mensup filozof ve mütefekkirler arasında da tartışılan konulardan olan kader meselesi, tarih boyunca hep zihinleri meşgul etmiş bir konudur. İnsanoğlunun var olduğu günden beri hep bir tanrı tasavvuru ve kader inancı olagelmiştir. İslâm'dan önce de Cahiliye insanının şirke dayalı inançlarının ürettiği, bütünüyle çarpık bir Allah tasavvuru ve buna bağlı olarak oluşturduğu bir kader inancı elbette vardı. Hz. Peygamber (SAV)'in tevhit mücadelesi sonucu bu şirk inanç sistemi ve onun etrafında şekillenmiş bulunan

çarpık düşünceler ortadan kaldırılmaya yerine tevhide dayalı sağlam bir inanç yerleştirilmeye çalışılmıştı. Hz. Peygamber (SAV) hayatta iken, ortaya çıkan bütün sorunları bizzat kendisi çözüme kavuşturduğu ve inananların Kur'an-ı Kerim'den anlayamadıkları kısımları açıkladığı için Müslümanların zihnindeki ve gönlündeki yanlış algılama ve inanışlar bertaraf edilmişti. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in hayatında Kur'an-ı Kerim'in doğru bir şekilde anlaşıldığını söyleyebiliriz. Fakat onun vefatından sonra, gelişen siyasî, sosyal vb. olayların da etkisiyle bir kısım cahiliye düşüncesi yeniden ortaya çıkmış, diğer bazı konular gibi kader meselesi de yeniden tartışılır olmuştur.

Kader konusu dört halife devrinin sonlarına doğru, özellikle Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonraki dönemde (hicrî 1. asrın sonları) tartışılan konuların başında yer almaktadır. Fakat bu tartışmaların kaynağı maalesef Kur'an-ı Kerim değildir. Emevî iktidarı ile beraber yaşanan siyasî olaylar, halifelerin iktidarlarını kötüye kullanmaları, Müslümanların birbirlerini öldürmeleri vb. hadiseler neticesindeki sosyal çalkantılar bir şekilde kader ile izaha çalışılmış, bu ise konuyu gerek o dönemdeki mütefekkirlerin gerekse sonradan geliştirilip sistematize edilen kelâm ekollerinin savunucularının başlıca tartışma konularından biri haline getirmiştir. İnsanın hür olmadığını, kaderinin ezelde belirlendiğini ve daha önce tespit edilmiş olayları kendi iradesi olmaksızın yaşadığını savunan görüşlere karşılık, onun tamamen hür olduğunu, fiillerini kendisinin yarattığını, aksi takdirde yaptıklarından sorumlu tutulmasının anlamsız olacağını savunanlar da olmuştur. Aslında her iki görüş de İslâm'ın inanç ve fikir yapısını yansıtmaktan uzaktır. Yaşanan siyasî ve sosyal olaylarla birlikte yeniden ortaya çıkan cahiliye düşüncesiyle insanlar, meşru olmayan fiil ve davranışlarına bir dayanak bulmak için cebri savunmuşlar, karşıt görüş sahipleri de o fikri çürütmek için bir diğer aşırı uca kaçmışlardır. İkisinin ortasında bir yol tutmaya çalışan üçüncü bir ekol daha vardır ki çoğunluğu temsil eder ve Ehl-i Sünnet adını alır. Hepsinin de savunucuları kendi görüşlerine Kur'an-ı Kerim ayetlerini ve Hz. Peygamber (SAV)'e isnat edilen sözleri delil göstermişlerdir. Yani aynı temeller üzerine birbirine zıt düşünce sistemleri kurulmuştur. Fakat Kur'an-ı Kerim'in hepsinin birden temeli olamayacağı her akıl sahibinin kabul edeceği bir husustur. Esasen kader gibi kapsamlı bir konuda farklı düşüncelerin ortaya atılması doğal sayılabilir. Ancak, birbirine tamamen zıt görüşleri

temellendirmede, Allah'ın kelâmı olduğunda şüphe bulunmayan Kur'an-ı Kerim ayetlerinin delil olarak kullanılmış olması, aynı ayetler üzerinde farklı düşünce sistemlerinin kurulması, anlamakta güçlük çektiğimiz bir durumdur.

Bugün dahi önemini kaybetmemiş bu mesele çözüme kavuşturulacak gibi de görülmemektedir. Ayrıca "kadere iman" Ehl-i Sünnet inanç sisteminde iman esaslarından biridir ve Müslümanlar için son derece önemlidir. Birbirine zıt görüşlerin hepsi birden Kur'an-ı Kerim'den hareketle savunulamayacağına, ayetler hem cebrî görüşlere hem hür iradeyi savunan görüşlere delil olamayacağına göre, zahiri olarak zıt görüşleri telkin ediyor gibi görünen ayetler ne şekilde anlaşılmalıdır ki Kur'an-ı Kerim'in kendine has yapısı içinde ihtilafın bulunmadığı ortaya konabilsin. Ayrıca biz, bu konu etrafındaki görüşlerin oluşmasında daha önceki cahiliye kültürünün, yaşanan siyasi ve sosyal olayların, Müslümanların zaman içerisinde ilişki kurdukları diğer din mensuplarının inanç ve fikirlerinin etkili olduğunu, hatta bunların -özellikle kader konusunda- Kur'an-ı Kerim'in ve sünnetin yanlış anlaşılmasında büyük rol oynadığını düşünüyoruz. Bütün bu nedenlerden dolayı bu konuyu araştırma konusu olarak seçtik. Bu çalışma, bahsi geçen farklı görüş sahiplerinin Kur'an-ı Kerim'i algılama biçimlerini, ayetleri izah tarzlarını, etkilendikleri diğer din mensuplarının inanç ve düşünce yapılarını konu etmemektedir. Bu konuda görüş sahiplerinin kader anlayışlarının şekillenmesinde önemli rol oynayan tarihî arka plan, siyasî ve sosyal hadisler de araştırmamıza dâhil değildir. Biz bu çalışmamızda kader konusunun Kur'an-ı Kerim'in bütünlüğü içinde ve ayetlerin birbirine uyumu çerçevesinde anlaşılmasına katkıda bulunabilmeyi hedefledik.

## 2. Araştırmanın Amacı

İslâm tarihi boyunca üzerinde farklı tartışmaların cereyan etmesine, oldukça karmaşık ve anlaşılması güç bir mesele olmasına rağmen kader, hem Müslümanlar için bir itikat konusu olduğu hem de ferdî ve sosyal hayatı direkt olarak etkileyebildiği için son derece önemli ve yeni araştırmaların yapılmasını gerekli gördüğümüz bir konudur. Yanlış anlaşıldığında Müslümanın zihninde, dolayısıyla hayatı algılama biçiminde ciddi sıkıntılar meydana getiren bir konu olması

bakımından kader konusunun İslâm dininin temel kaynaklarında nasıl yer aldığı Müslüman araştırmacının hep gündeminde olmalıdır. Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Peygamber (SAV)'in sünneti temel alınarak ancak, şüpheden uzak, en sade ve en doğru düşünce sisteminin ortaya konulabileceği hipotezinden hareketle, kader konusunun, tarihî arka plan da göz ardı edilmeden, bahsi geçen bu iki kaynak incelenerek doğru bir şekilde güncelleştirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu konuda birbirinden çok farklı görüşleri ileri sürenlerin dayanak noktalarının Kur'an-ı Kerim ayetleri ve Hz. Peygamberin sözleri olduğu dikkate alındığında farklı görüşlere delil kabul edilen ayet ve hadislerin detaylı bir şekilde incelenmesinin zarureti daha iyi anlaşılacaktır. Böylesine karmaşık ve anlaşılması zor bir meselenin yüksek lisans tezi seviyesinde tartışılmasının ve bir sonuca varılmasının çok güç olduğunun da farkındayız. Bu yüzden araştırmanın sınırlı tutulması gerekmektedir. Tezimizin çerçevesini, detayına girmeden kelâmî tartışmaları kısaca tanıtarak, hadis alanını da araştırmanın kapsamı dışında tutarak, yalnızca Kur'an-ı Kerimle sınırlı tuttuk. Çünkü bunların her biri ayrı araştırmaların konusudur.

Kader konusunun bu kadar çok tartışma konusu yapılmasının sebeplerinden birisinin de bu konudaki ayetlerin herkesin anlayış kapasitesi ve yaklaşım tarzına göre farklı şekillerde yorumlanmış olması olduğu kanaatindeyiz. Kur'an-ı Kerim'in farklı yorumlanması, ayetlerinin farklı algılanması ve anlaşılması elbette doğaldır. Fakat kabul edilemez olan şu ki, kader hakkında görüş ortaya koyanlar, tarafsız olarak Kur'an-ı Kerim'i anlamaya çalışmak yerine benimsedikleri görüşleri temellendirebilmek için bir kısım ayetlere müracaat etmişlerdir. Sonuçta ayetler, birbirine tamamen zıt görüşlerin delili sayılmış ve birbiriyle çelişiyormuş gibi sunulmuştur. Bu ise mümkün değildir. Kur'an-ı Kerim'in kendi içerisinde bir bütünlüğü vardır ve herhangi bir konu onun düşünce sistemi bütünüyle göz önünde bulundurulmadan, konu ile alakalı ayetlerin tamamı incelenmeden ortaya konulamaz.

Amacımız; Kur'an-ı Kerim'in içerisinde tezatlık bulunmadığını, onun herhangi bir ayetini anlarken diğer ayetlerini, yani bütününü göz önünde bulundurmanın zorunluluğunu kader konusu çerçevesinde ortaya koymak, bu konuda birbirine zıtmış gibi görünen (ya da sunulan) ayetlerin hakikatte aynı gerçeği dile

getiren fakat meselenin farklı yönlerini vurgulayan ayetler olduklarını anlaşılır bir dille ifadeye çalışmak ve konunun doğru anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

### 3. Araştırmanın Metodu

Yukarıda belirtilen amaç doğrultusunda kader konusuyla direkt ya da dolaylı olarak ilgili görülen, gerek müfessirlerimizin gerekse bu konuda mütefekkirlerin üzerinde görüş beyan ettikleri ayetleri bir araya toplamak ve gerekli gördüğümüz kadarıyla izahlarını aktarmak suretiyle bir senteze gitmeye çalıştık. İlgili ayetlerin konu tasnifini, kelamcıların konuyu işleyişini de göz ardı etmeden, müfessirlerimizin vurgu yaptıkları hususları ifade edebilecek tarzda yaptık. Kelâm ekollerinin müracaat ettikleri ayetlere yapılan izahlara özellikle yer verdik. Konunun işlenişi esnasında aynı anlam içeriğine sahip olduğunu tespit edebildiğimiz ayetleri ve izahları tekrarlamamak için bir kısmını dipnotta belirtmekle yetindik.

Tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kader konusunda genel bilgiler verdik. "Kader"in anlamı üzerinde durduktan sonra bu konuya insanların nasıl yaklaştığını, kelâm ekollerinin konuyu nasıl ele aldıklarını aktarmaya çalıştık. Bu bölümde ayrıca, kader konusunu anlamaya çalışırken Kur'an'ın bir bütün olarak ele alınıp incelenmesi gerektiğini müstakil bir başlık altında ele aldık. İkinci bölümde ise ayetler ışığında kader meselesini birkaç başlık altında işledik ve müfessirlerimizin ilgili ayetleri izahlarını bir bütünlük içerisinde aktarmaya çalıştık. Bu konu başlıkları sırasıyla; "Allah'ın Ezelî İlmi ve Kader", "Kaderin Küllî ve Cüz-î İradeyle Münasebeti", "Allah'ın Hayır Ve Şerrin Kaynağı Olması", "Allah'ın Hidayete Erdirmesi ve Dalâlette Bırakması", "Allah'ın Ecel Ve Rızıkları Tayin Etmesi", "Kader Bağlamında Tevekkül ve Dua" şeklindedir. Sonuç bölümünde müfessirlerimizin ayetleri izahında vurgu yaptıkları hususları göz önünde bulundurarak Kur'an'ın kader konusuna bakışını sade bir dille özetlemeye çalıştık.

# 1. BÖLÜM:

# KADER KONUSUNA GENEL BİR BAKIŞ

## A. KADERİN SÖZCÜĞÜNÜN ANLAMI

K-d-r ( قَدَرَ ) kökünden türemiş "kader" kelimesi, lügatte ölçme, güç yetirme, kaza ve hüküm, kudret, rızkı daraltma gibi anlamlara gelir.[1] Diğer bir tanımda kader, bir şeyin ölçüsünü ve sınırlarını bildirir, her bir mahlûku kendine ait vasfıyla tayin ve tespit demektir.[2]

Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinden de aynı kökten türetilmiş kelimeler benzer anlamlarda kullanılmıştır. Mesela; Müddessir, 74/18'de "ölçme", Beled, 90/5'de "güç yetirme", Vâkı'a, 56/60'da "hüküm verme", En'am, 6/96'da "kudret", Fecr, 89/16'da "rızkı daraltma", A'lâ, 87/3'de de "ölçerek, takdir ederek tayin etme"[3] Ahzâb, 33/38'de "Allah'ın ezelden ebede kadar irade ettiği kat'î hüküm"[4] anlamlarında kullanılmıştır. Yakın anlamlarda kullanıldığı daha pek çok ayet vardır. "Allah her şeyi bir ölçüye göre (بقدر) yaratmıştır."[5] "O'nun katında her şeyin bir planı (مقدار) vardır."[6] "O, her şeyi belli bir ölçü dâhilinde (بقدر معلوم) indirir."[7]

Kudret ve takdir de kader ile yakın anlamlı olarak kullanılmıştır. "Kudret" anlamında kader insana nispet edildiğinde kendisiyle herhangi bir şeyi yapmaya imkân bulması demek iken, Allah'ın bu sıfatla vasıflanması, O'nun hiçbir şeyde aciz olmaması anlamına gelir. Allah'ın dışındaki mahlûkatın mutlak bir kudretle vasıflanması imkânsızdır.[8] Takdir anlamı kastedildiğinde ise, Allah'ın varlıklara

---

[1] İbn. Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut 1970, kdr md.
[2] Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fî Usûli'd-dîn, Mâturîdiyye Akâidi*, çev: Bekir Topaloğlu, Ankara 1995, s.155
[3] Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara, 1961, s.85
[4] Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili, Türkçe Tefsir*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979, IV.3905
[5] Kamer, 54/49
[6] Ra'd, 13/8
[7] Hicr, 15/21
[8] İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, Kahraman yay. İst. 1986, kdr md.

ilişkin takdiri iki anlama gelir: Birincisi, yarattığı nesnelere güç vermek, ikincisi ise yaratılmışları, ilâhî hikmetinin gereği olarak nihaî özelliklerine kavuşturmaktır. Bazı nesnelere yarattığı ilk anda şeklini vermiştir ki gök cisimleri böyledir; bazılarının ise temel maddesini yarattıktan sonra gelişimini zamana bırakmıştır. İkincisine de insan menisi örnek verilebilir.[9]

"Kader"in ıstılah anlamı da şu şekilde tarif edilmiştir: "Hak Teâlâ'nın ezelden ebede kadar olmuş ve olacak şeylerin zaman ve mekânını, sıfatlarını, hususiyetlerini ve her türlü özelliklerini bilip ezelde o surette takdir etmesidir. Bu özelliklerle tahdit ve tayin edilme keyfiyetine iyilik, kötülük, fayda, zarar gibi vasıflar dahil olabileceği gibi mahlûka ait zaman, mekân ve hatta fiillere terettüp edecek olan mükâfat ve azap da dahildir."[10] Yani, kuldan sâdır olan hayır, şer, tatlı, acı ne varsa her şeyin ezelde takdir edilmesi anlamında kader, Allah'ın iradesi ve yaratmasıyla olmaktadır.[11] Bu tarif Ehl-i Sünnet kelâm âlimlerine ait olup diğer görüşlere aşağıda yer verilecektir.

## B. KADER KONUSUNA YAKLAŞIMLAR

### 1. Cahiliye İnsanın Yaklaşımı

İnsanın Allah'la ilişkisi, "kader meselesi"nin ana konusudur. Allah tarafından yaratılan insan, onunla ilişkisini sürdürmeye devam etmektedir. Diğer bir ifade ile yaratıcı, mahlûkunu yalnızca yaratıp sonra da tamamen serbest, başıboş bırakmış değildir. "Aslında tabiatta insan da dâhil her şey birbiri ile ilişki içerisinde olduğu gibi aynı zamanda Allah ile de ilişki içindedir. Allah tabiatı kanunlara bağlı olarak yaratıp, işleyişini dışarıdan seyretmediği gibi insanı da başıboş bırakmış değildir."[12] En müşahhas şekliyle cahiliye insanında görüldüğü gibi kimi insanlar, Allah'ın mahlûkatı yarattıktan sonra onu kendi haline bıraktığına inanmışlar, ya da Allah'ın dışında başka bir gücün varlığını kabullenmişlerdir. Bu anlayışın, onların

---

[9] İsfehânî*, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, a.y.
[10] Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidâye fî Usûli'd-dîn*, s.161
[11] Kârî, Ali b. Sultan, *Şerhu Fıkhı'l-Ekber, Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev: Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı yay., İst. 2003, s.82
[12] Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara 1998, s.114

kader inançlarının bir sonucu olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ama Kur'an-ı Kerim'in konuya bakışı, bu anlayıştan tamamen farklı hatta ona zıttır. Cahiliye insanının inanışına göre insan, varlığını Allah'ın yaratmasına borçludur. Ama sonra yaratanıyla bütün bağlarını kesmekte ve ölümüne kadar bütün hayatı boyunca, zaman (dehr) adı verilen bir zalim patronun yönetimine girmektedir. Kur'an-ı Kerim caliliye Araplarının insan hayatının en önemli ve en temel safhalarını yönlendirdiğine inandıkları "dehr"i ilahlaştırdıkları düşünce yapısını reddetmiş, onu otoriter güç olarak tanımamış, bu inancı kökünden söküp atarak yerine hayatın her safhasında etken Allah'ın ilim ve iradesini koymuştur.[13] Bu noktada şunu da vurgulamak gerekir ki, tarihi seyrin tâbi olduğu yasaların Allah tarafından değiştirilmemesi ile cahiliye insanının zihnindeki bu pasif irade teorisi arasında fark vardır. Bu teoriye göre, Allah olup bitenler karşısında bir seyirci konumundadır ve tek yaptığı şey olup bitene rıza göstermektir.[14] Oysa Kur'an-ı Kerim'e göre Allah olaylar üzerinde bizzat faal, müdahil ve irade buyurandır. İslâm düşünce sisteminde yaratma, yaratanın yarattığı şeyler üzerindeki yönetiminin başlangıcını gösterir. İnsanın bütün işleri, en ince teferruatına kadar hayatının her safhası, Allah'ın (ki bu Tanrı, adalet Tanrısı'dır) kontrolü altında cereyan eder.[15] Cebri kınayarak, müşriklerin kendi batıl itikatlarının mesuliyetini kader adına üzerlerinden atmaya çalışmalarını reddeden[16] Kur'an-ı Kerim'e göre insanın bütün işleri, en ince teferruatına göre hayatının her safhası (adalet Tanrısı) Allah'ın kontrolü altındadır. Kur'an-ı Kerim başka bir otoriteyi kabul etmez.[17]

Cahiliye döneminde Arapların çoğunlukla, insan hayatının -özellikle ölüm ve musibetlerin- dehrin (zamanın) kontrolünde olduğuna inandıklarını Kur'an-ı Kerim de belirtmektedir.[18] Onlar böyle bir inanışın kendilerine fayda verdiğini zannedebilirler. Çünkü böylece, çöl şartlarında kendilerini felakete götürebilecek endişeden ve kararsızlıktan kurtulabilmekteydiler.[19] İnsanoğlu, olayların akışında hür

---

[13] Güler, İlhami, *a.e.* s.101
[14] Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Selçuk yay., Ankara 1997, s.117
[15] İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. trs., s.157–164
[16] Bkz. En'am, 6/112
[17] İzutsu, Toshihiko, *a.g.e.*, s.157–164
[18] Câsiye, 45/24
[19] Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981 s.109

olmadığına inandığı zaman hayatını daha rahat, daha kolay ve endişeden uzak sürdürebilmektedir. "Olayların olmasında insan faktörünün olmadığına inanmak, hadiselerin meydana gelmesinde insan sorumluluğunu kabullenmekten daha kolaydır."[20] Fakat bu inanıştan bedevilerin bütün yapıp etmelerini dehre verip mutlak kaderciliğe teslim olarak rasgele davrandıkları anlamını çıkarmak mümkün değildir. Dehre ait olan işler daha ziyade önemli hayat safhaları; doğum, ölüm vb. şeylerdi.[21]

Cahiliye insanını dehrin kontrolünde oldukları inancına hevâlarının yönelttiği söylenebilir. Çünkü onların dayandığı bilgi, şahsî tecrübeleriyle elde ettikleri bilgiydi.[22] Yani cahilî bilginin temeli ya da kaynağı o insanların hevâsı, başka bir ifadeyle şahsî kaprisleridir. Bu tür bilgi vahiy bilgisine zıt bir bilgidir. Bu bilgiyle onlar Allah'ın külli iradesini reddetmek adına alternatif değer yargıları geliştirip fert ve toplum hayatına ilahî vahyin müdahalesini engellemeye çalışmışlardır.[23]

Kader meselesi, cahiliye döneminde Araplar arasında münakaşa konusu olduğu gibi diğer din mensuplarının, filozof ve mütefekkirlerinin de zihinlerini sürekli meşgul etmiş, zaman zaman insan iradesinin hür olduğunu iddia eden fikirler yanında, bu hürriyeti tamamen ortadan kaldıran ve insanı bütün hareketlerinde kuş tüyüne benzeten sesler de yükselmiştir.[24] Bu konunun İslâm'dan önceki felsefi düşünce ve dinlerde tartışıldığı gibi Yahudi ve Hıristiyan teolojisinde de tartışıldığı bilinmektedir.[25] Çağdaş yaklaşımlar da öncekilerden farklı değildir. Kader probleminin İslâm'dan değil insanın insan olmasından doğmuş bir mesele olduğunu çok rahat söyleyebiliriz. Bir anlamda kader, insanlığın problemidir.[26] İnsan hürriyetinin bugün dahi tartışılıyor olması, insanlığın bu soruna kalıcı bir çözüm getiremediğinin ve hürriyet probleminin insanlığın gündeminde kalmaya devam

---

[20] Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İst. 1992, s.305
[21] Keskin, Halife, *İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza*, Beyan yay. İst. 1997, s.22
[22] İzutsu, Toshihiko, *a.g.e.*, s.55
[23] Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Pınar yay., İst. 2003, s.149
[24] Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1988, s.53
[25] Watt, W. Montgomery, *a.g.e*, s.103; Yeprem, Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Maturidi*, İst. 1984, s.49–58
[26] Akbulut, Ahmet, *a.g.e.*, s.304

edeceğinin açık bir göstergesidir.[27] Çağdaş düşünürlerden Max Planck'ın şu sözleri kader konusunda insanlığın tartışmaya devam edeceğini belgeler niteliktedir:

"Bir yanda insanın kendi ahlâki onuru, öte yanda iç ve dış dünyalarımızda keskin bir yasallığın egemen olduğu kanısı. İşte ciddiyetle düşünen her insanın bu ikisini bağdaştırmak isteği ve tutkusu kadar eski bir konudur bu. Burada daha katısını düşünemeyeceğimiz bir karşıtlaşma daha ilk anda beliriyor mu dersiniz? Öyle ya, bir yanda doğada olsun, manevi yaşamda olsun, tüm olaylar parçalanmaz kurallara göre yürüyor. O kurallar ki bilimsel bilginin temeli olduğu kadar pratikteki eylemlerimizin de ilkeleridir. Öte yanda, en yakın bilgilenme kaynağımız olan bilinçliliğimizde yatan güven bilinci, kendi düşünce ve kararlarımıza egemen olmaklığımızın güveni, her an şöyle ya da böyle, akıllıca ya da çılgınca iyi ya da kötü davranma olanaklarının elimizde olduğuna güvenebilmekliğimiz. Bu ikisi birbiriyle nasıl bağdaşıyor? ..."[28]

Öyle anlaşılıyor ki, en genel tanımıyla bütün olaylarla insan fiil ve hareketlerini (Tanrı veya tanrısal) tabiatüstü bir kuvvetin körü körüne bir tesirine bağlayan kader anlayışı (fatalizm) ile diğer olaylar gibi insan fiil ve hareketlerini de maddî ve tabiî sebepler zincirinin zorunlu sonucu kabul eden kader anlayışı (determinizm) tarih boyunca hep var olagelmiştir .[29]

## 2. Kelâm Ekollerinin Kader Konusuna Yaklaşımları

Kader tartışmaları İslâm dünyasında Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonlarında -özellikle Hz. Osman'ın katlinden sonraki dönemde- yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmış ve insanların siyasi ihtirasları itikadî alana taşınarak sonu gelmez fikri tartışmalar başlatılmıştır. İnsanların başına gelen olayların önceden Allah tarafından tayin ve tespit edildiği anlamında "kader" düşüncesi sistematik olarak ilk defa Emevî iktidarı tarafında savunulmuştur.[30] Râşit halifeler döneminde bey'at ve adalet olan siyasi iktidarın meşruiyeti, Emevî iktidarında gasp ve zulme dönüşmüş ve ilk Emevî

---

[27] Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, İst. 1982, s.10
[28] Planck, Max, *Modern Doğa Anlayışı ve Kuantum Teorisine Giriş*, çev: Yılmaz Öner, Alan yay., İst. 1987 (Prusya Bilimler Akademisinde sunulan 17 Şubat 1923 günlü konferanstan)
[29] Kam, Ömer Ferit, *Dini Felsefi Sohbetler*, nşr. Hayri Bolay, DİB. yay. Ankara 2003, s:113
[30] Güler, *a.g.e.* s.79; Keskin, Halife*, a.g.e.* s.27

halifelerinin meşruiyet arayışları bu tartışmaların tetikleyicisi olmuştu.[31] Emevî halifelerinin bu tezine karşı ilk antitez Hasan Basrî gibi âlimlerden geldi.[32] Bu tavır alış sonraları Mûtezile âlimleri tarafından Allah'ın ilim ve iradesini sınırlayan bir görüşe dönüştürüldü.[33] Siyasi sahada başlayan bu tartışmalar daha sonra fikrî ve itikadî olarak devam ettirildi. Dolayısıyla bu tür fikrî akımları insanların desteklemelerinin sebebi dini değildi. İnsanlar yaşadıkları şartlar ve karakterleri neticesinde bir kader görüşüne sahip olmuşlar, sonra bu görüşlerini Kur'an-ı Kerim'e ve hadis-i şeriflere dayandırma ihtiyacı hissetmişlerdi. "Ayet ve hadislerin farklı ifadeleri, bu ekolleri meydana getiren ilk müessir olmaktan ziyade, önceden fikrî yapısı teşekkül etmiş olan belli bir ekolü takip eden kişilerin kendi görüşlerini takviye etmek için müracaat ettikleri, kendi görüşleri istikametinde te'vile tabi tuttukları delillerdir."[34] Sonraları bu meselede taraf olanlar kendi görüşleri hususunda ifrat ve tefrite düşerek gruplaşmışlardır. Diğer taraftan, İslâm toprakları genişleyip de Müslümanların yabancı din mensuplarıyla münasebetleri arttıktan sonra bu tür meselelerin, Müslümanlar arasında hararetle müzakere ve münakaşa edildiğini görüyoruz.[35] "İslâm dini ne mutlak ihtiyarı ve ne de mutlak cebri getirmediğine göre, bu müfrit taraftarlığın aslını İslâm dışında aramak gerekir."[36] Zaten kaderi inkâr ederek insanın, bütün fiillerine mutlak olarak hâkim olduğunu iddia edenler problemlere felsefi ve aklî yönden bakma tavrını tamamen yabancı tesirler altında geliştirmişlerdir.[37]

'Dilediğini yapan' Allah'ın mutlak iradesinin karşısında insanın konumu nedir? Allah, insana irade vermiş, onu bu iradesinde hür kılmış mıdır, yoksa dileme salâhiyetini elinde bulunduran sadece kendisi midir? Bu durumda insanın ahlâkî sorumluluğu nasıl izah edilecektir?[38] Bu ve buna benzer sorulara verilen cevaplar sahip bulunulan kader anlayışına göre farklılık arz etmektedir. İslâm dünyasında kaza

---

[31] Keskin, *a.e.* s.28–29
[32] Hasan Basrî'nin bu tavır alışı bir fikri ve kelâmî mücadeleden ziyade kendisinin sahip olduğu zühd ve takvaya dayalı ahlâk anlayışının neticesidir. (Keskin, a.e., s. 34)
[33] Keskin, *a.e.* s.29
[34] Keskin, *a.e.* s.28–37
[35] Koçyiğit, Talat, *a.g.e.* s.145
[36] Koçyiğit, *a.e.* s.55
[37] Keskin, *a.g.e.* s. 33
[38] Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *Maturîdi ve Nesefi'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, s.8

ve kader etrafında dönüp dolaşan meseleler hep üç mihver etrafında değerlendirilmiştir:

- İnsanın bütün yapıp ettikleri mutlak olarak ezelde belirlenmiştir ve onun yapabileceği hiçbir şey yoktur.
- İnsan bütün yapıp etmelerinde mutlak bir hürriyete sahiptir. Allah'ın ve diğer varlıkların onun fiillerine müdahalesi söz konusu değildir.
- İnsanın yapıp etmeleriyle ilgili bir ilahi önbilgi vardır. Fakat bu önbilgi insanın hürriyetine engel değildir. Ancak o, yaptıklarını Allah'ın izni ve yaratmasıyla meydana getirmektedir.[39]

Bu ve benzeri meseleler hep iki kolda tartışılıp durmuştur. Mûtezile ve Ehl-i Sünnet (çıkışı itibariyle üç, diğeri Cebriye). Hem Mûtezile hem Ehl-i Sünnet, meseleyi ilahi sıfatlara irca ederek çözmeye çalışmışlardır. Fakat hareket noktaları farklıdır. Birinci grup meseleyi adalet açısından ele almışlar, fakat bu görülerinde ileri gidip Allah'ı da bu ilkeye uymak zorunda olan bir varlık olarak görmüşler, ikinci gruptakiler de konuya daha ziyade Allah'ın sıfatlarının mutlaklığına vurgu yaparak yaklaşmışlardır.[40]

Kader meselesi ile doğrudan alâkalı bir diğer konu da "Allah'ın ilmi" meselesidir. Allah'ın ezelî ilminin her şeyin sebebi olduğunu savunan görüşe göre, kulların ezelî ilmin dışına çıkmalarının mümkün değildir. Aksi takdirde Allah'ın ilmi bilgisizliğe dönüşür. Kul Allah'ın ilmine bağlı ve mecburdur. İnsana eylemlerinde hiç hürriyet alanı tanımayan bu görüş, açıkça cebri savunmaktadır. Bu görüşe karşı çıkanlar ise, insan iradesiyle ortaya çıkan bir olayı detaylarıyla Allah'ın bilmiş olması, zorunlu olarak onun nedeni belirleyicisi, zorlayıcısı olmasını gerektirmez, görüşünü savunmuşlardır. Ehl-i Sünnetin iki ayrı kolundan biri olan Eş'arilik (diğeri Maturîdilik), Allah'ın mutlak kudretini vurgulayıp onu bu yolla tenzih ederken, Mûtezile, adaleti esas alıp hem hukûkullah'ı hem de insan haklarını korumaya çalışmıştır.[41] Eş'ariliğin görüşleri Cebriyeye yakın görülmüş ve "cebr-i mutavassıt"

[39] Keskin, *a.g.e.*, s.24
[40] Keskin, *a.e.*, s.23
[41] Güler, *a.g.e.*, s.156

olarak değerlendirilmiştir.[42] Daha sonraları bu konudaki görüşler sistematize edilmiş, üç başlık halinde toplanarak "Cebriye", "Kaderiye (Mûtezile)" ve "Ehl-i Sünnet" şeklinde mezhep isimleriyle anılır olmuştur. Bu mezheplerin görüşlerini kısaca özetleyelim:

### a) Cebriye'nin Yaklaşımı

Bir adı da Cehmiye olan bu ekolün ilk temsilcisi olarak Cehm b. Safvan (ö.m.745) gösterilir. O ve takipçileri amellerde cebr (zorlama) ve ıztırar (mecburiyet) olduğunu söylemiş, istitâati (yapabilme gücünü) bütünüyle inkâr etmişlerdir.[43] Bu görüşe göre, insan hür değildir, onda bir irade kudreti yoktur. İnsanın hareketleri, tıpkı cansızların hareketleri gibidir. Her şey Allah'ın mutlak iradesine bağlıdır. Cebriye taraftarları bu fikirlerini iki temel kanıta dayandırırlar. Birincisi, Allah'ın birliği, ona ortak koşulmaması fikridir. Onlara göre, eğer kul kendi fiilini yaratırsa o zaman insanın da yaratıcı olması gerekir. Halbuki yaratıcılık yalnız Allah'a mahsustur. Kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır, demek Allah'a ortak koşmaktır. İkincisi, Allah'ın ilim sıfatıdır. Allah, mutlak bilgi sahibidir, her şeyi eksiksiz bilir. Bir insanın faaliyetlerini Allah önceden bildiğine ve O'nun ilminde değişme olmayacağına göre her şey onun bilgisine bağlı olarak zorunlu olarak oluyor demektir.[44]

Cebriye kadere aşırı ta'zimden dolayı teklifi yok sayacak kadar ileri gitmiştir.[45] İnsandan irade, istitâat ve fiilleri nefyeden bu mezhebe göre kader, insanın mahkûmu olduğu ilahî yazgıdır.[46]

Sahabeler zamanında meydana gelmiş olan iç savaşlar neticesinde ölen ve öldürülen Müslümanların durumları, büyük günah işleyenin âkıbeti gibi meselelere cevap aramak için siyasi iktidarın da baskısı sonucu yılmış zihinler ürettikleri bu nevi fikirleri teyit için naslara (Kur'an ve sünnete) müracaat etmişler ve Allah'ın iradesi

---

[42] Öner, Necati, *a.g.e.*, s.54
[43] Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkâhir, *el-Fark beyne'l-Fırak, Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991, s.156
[44] Bkz. Öner, *a.g.e.*, s.50–55
[45] İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, nşr. Sabri Hizmetli, Ankara 1981, s.331
[46] Keskin, *a.g.e.*, s.70

karşısında insan iradesinin hiçbir şey yapamayacağına, yani cebr düşüncesine deliller aramışlardır.[47] Bu ve benzeri düşünce tarzında en büyük tehlike insan ile yaratıcısının karşı karşıya konulmasıdır.[48] Hasan Basrî onların düşünce temellerini; "dünya işinde azimli ve tedbirli davranan nice cahiller dinleri hususunda her şeyi kadere yüklemişlerdir. Bu, hakikatin ağır, batılın hafif olmasından ileri gelmektedir"[49] sözleriyle özetlemiştir.

### b) Kaderiye'nin Yaklaşımı

Bu görüşe göre, insanda bir irade kudreti vardır ve onun bütün fiilleri, Allah'ın iradesinden ayrı olarak sırf kendi iradesiyle meydana gelmektedir. Bu fikri ilk defa ortaya atan kişilerin Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dımeşkî olduğu söylenir.[50] Kaderiye'nin görüşleri daha sonra Mûtezile mezhebi tarafından benimsenmiştir. Bu mezhebin takipçilerine göre, insan hareketlerinde tam bir hürriyete sahiptir. İrade ve kudretinde bu şekilde hür olan insan, kendi fiillerinin de yaratıcısıdır.[51] Ama bunları yaratmak için ona, o gücü veren Allah'tır. Bu mezhep mensupları fikirlerini, Allah'ın adaleti ve insanın Allah karşısında sorumlu bulunduğu fikrine dayandırmaktırlar.[52]

Mûtezile, ilim ve kudret arasındaki bağı şu şekilde kurmaktadır:

1) Allah kafire imana sahip olmayı emrediyor. Emir iradenin belgesidir. Allah ancak dilediği şeyi emreder. İstemediğini emretmek mümkün değildir. Şu halde Allah kafirin küfrünü dilemez ki onu takdir etmiş olsun.

2) İtaat, fiilin ilahi irade ile uyumudur. Eğer kul Allah'ın iradesine uygun davranıyorsa O'na itaat ediyor demektir. Allah kafirin küfrünü irade etmişse, bu durumda kafir Allah'a itaat ediyor demektir. Bu ise akla aykırı, saçma bir kabuldür ve küfrü gerektirir.

---

[47] Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, İst. 1981, s.285
[48] Keskin, *a.g.e.*, s.66
[49] *Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu* (Makale), çev: Lütfi Doğan, Yaşar Kutluay, AÜİFD. Ankara 1954, s.80
[50] Bkz. Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Ankara 1991, s.18
[51] Kadı Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Kahire 1965, s.323; Taftazânî, Sâdeddin Mes'ud b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid, Kelam İlmi ve İslâm Akaidi*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., İst. 1991, s.190
[52] Bkz. Öner, *a.g.e.*, s.50–55

3) Allah'ın kader ve kazasına rıza göstermek vaciptir. Eğer küfür ilahi kader ve kaza ile vuku buluyorsa o zaman küfre rıza göstermek gerekir ki bunun kendisi küfürdür.[53] Allah kulların itaat ve isyanını ezelde bilmez ve sevap ve günah takdir etmez. Çünkü olacağı bilen zatın emir vermesi, memurunun asi olacağını bilen bir zatın ona bir işi emretmesi gibi doğru değildir.[54]

Mûtezile kader akidesine ve insanların Allah'ın ilim, irade ve kudreti karşısındaki durumlarına kendilerinden önceki Müslümanların anlayışından farklı yorumlar getirmiştir ki, bu tavır genel itibariyle Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamıştır.[55] Zamanla destek bulamayıp yok olması da Müslümanların düşünce âlemine yabancı fikirlere dayalı yorum getirmiş olmasına bağlanmıştır.[56]

Kaderiye'nin ve daha sonra da Mûtezile'nin adalet prensiplerinde, insanın fiillerinin yaratıcısı olduğu ve yapıp etmelerinde mutlak hür olduğu görüşlerinin temeli itikâdî olmaktan ziyade siyasîdir; Emevî iktidarının icraatlarını gerekçelendirmelerine bir tavır alıştır.[57]

### c) Ehl-i Sünnet'in Yaklaşımı

Ehl-i Sünnet kelâmcılarına yol gösterici olan Selefî âlimlerine[58] göre, her şey Allah'ın kaderi, kazası ve meşîeti iledir. İmam-ı Azam Ebû Hanife bu konuda şöyle der: "Allah eşyayı bir şeyden yaratmadı. Allah eşyayı oluşundan önce, ezelde biliyordu. O, eşyayı takdir eden ve oluşturandır. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası, takdiri ve levh-i mahfûz'daki yazısı olmadan dünya ve ahirette hiçbir şey vâki olmaz. Ancak O'nun levh-i mahfûz'daki yazısı, hüküm olarak değil, vasıf olarak yazılıdır. Kaza, kader ve dilemek, O'nun nasıl olduğu bilinemeyen sıfatlarındandır. Allah yok olanı yokluğu halinde yok olarak bilir, onun yarattığı zaman nasıl olacağını bilir. Var

---

[53] Gölcük, Şerafettin, *Kelâm Açısından İnsan Fiilleri*, İst. 1979, s. 224
[54] İzmirli, İsmail Hakkı*, a.g.e.*, s.329
[55] Keskin*, a.g.e.*, s.79
[56] Watt, *a.g.e.*, s.294
[57] Keskin*, a.g.e.*, s.36
[58] İlk Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî âlimlerinin büyük çoğunluğu Selefî âlimi sayılmıştır. (Bkz. İzmirli, *a.g.e.*, s.66)

olanı, varlığı halinde var olarak bilir. Onun yokluğunun nasıl olacağını da bilir."[59] Bu ifadelerde yer alan kaderin ezelde takdir edilmesi konusunu Ali el-Kârî şöyle açıklar: "Varlıklar Allah yazdığı zaman var değildi. Levh-i mahfûz'da Allah Teâlâ, var olacak eşyayı vasfetmek sûretiyle kazasına uygun olarak, olacak diye yazmıştır; bunu bir emir tarzında yazmamıştır. Yani bu iş olacak, demiştir; olmalıdır, dememiştir. Çünkü Allah olacak bir iş için olsun, derse, o anda eşyanın var olması gerekir. Çünkü yaratılanın, yaratanın yaratma ile ilgili emrinden sonraya kalmasını tasavvur mümkün değildir."[60] Buradan anlıyoruz ki, Ebû Hanife'ye göre kader Allah'ın ilim ve irade sıfatlarıyla yakından ilgilidir. Ve yine ona göre, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak imanın rükûnlarındandır.[61] İmam-ı Azam'a "iman nedir?" diye sorulduğunda, "Cibril Hadisi"[62] diye meşhur hadisi hatırlatmış ve oradaki iman tarifini aynen aktarmıştır: "İman, Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğuna şahitlik etmen, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmandır."[63] Diğer taraftan İmam-ı Azam, hayır olsun şer olsun insanın kendi fiillerinin (mecazî değil) hakiki sahibi olduğunu, ancak bunları da Allah'ın yarattığını, hepsinin O'nun dilemesi, ilmi, hükmü ve kaderiyle olduğunu söylemekte ve kulların fiile müdahalesini "kesb" terimiyle açıklamaktadır.[64] Ona göre Allah kullarının hiçbirini iman ve küfre zorlamamış fakat onları şahıslar olarak yaratmıştır. İman da küfür de kulun kendi fiilidir, ancak o fiilleri yaratan Allah'tır.[65] Yani insan iyiliğe de kötülüğe de güç (istitâat) yetirebilecek şekilde yaratılmıştır. Ancak Allah kuluna kötülüğü değil de iyiliği emrettiği ve o da bu gücünü kötülüğe harcadığı için ceza görecektir. Hâlbuki kendisine verilmiş bulunan gücünü iyilik için de kullanabilirdi.[66] İmam Maturîdî ve onu takip eden diğer âlimler kader konusunda hemen hemen selefin görüşlerinin aynısını savunmuşlardır.[67]

---

[59] Ebû Hanife, İmâm-ı Âzam, *el-Fıkhu'l-Ekber*, "İmam-ı Azam'ın Beş Eseri" içinde, Haz: Mustafa ÖZ, İst. 2002, s.56
[60] Kârî, Ali b. Sultan, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, s.82
[61] Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 55
[62] Buhari, İman 37; Müslim, İman 7
[63] Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat,* "İmam_ı Azam'ın Beş Eseri" içinde, Haz: Mustafa ÖZ İst. 2002, s. 35
[64] Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57
[65] Ebû Hanife, *a.y.*
[66] Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 38
[67] Keskin, *a.g.e.*, s.57

Ehl-i Sünnetin iki kolundan biri olan Eş'arî mezhebi "kesb teorisi"ni benimseyerek cebr düşüncesinden kurtulmaya çalışmıştır. Ancak onların "kesb" anlayışı Mâturîdîlerin anlayışından farklıdır. Buna göre, kul yaptığı işlerde muhtardır (hürdür.) Onun irade ve kudreti vardır. Fakat kudreti yaptığı işlerde müessir değildir. O, yalnızca kesbeder. Yani kudretini takdir olunana yaklaştırır. Çünkü her şeyin olduğu gibi kulun fiillerinin de yaratıcısı Allah'tır. İki müessir kuvvet bir eser üzerine iradesini yöneltince iş, kulun kesbetmesi şeklinde ortaya çıkar. Kul, hâlık olmayıp kâsibtir. Zira her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Kulun yaptığı fiillerle alakası, o fiilin mahalli ve sahibi olmasından ibarettir. Bu ise onun sorumlu tutulmasının temelidir.[68]

Maturîdiye mezhebine göre ise, insan fiillerinin yaratmaz ama iradesi yaratılmasına sebep olur. Bundan dolayı, fiillerinin yaratıcısı Allah olduğu halde o fiiller insana nispet edilir.[69] O, iradesiyle bir fiili yapmaya kesin olarak kasteder, Allah da o fiili yaratır. Maturîdîler, nakli delillerle[70] birlikte bir takım akli delilleri de kullanarak kulların fiillerini de Allah'ın yarattığını söylemektedirler:

- Kulun kendisinin yaratılmış oluşu, başka bir deyişle varlığının kendinden olmayışı, yaratıcı olamayacağına delildir.
- (Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi) kul kendi nefsinde hareket fiilini îcâd etmeye muktedir olsa bile Allah onun nefsinde sükûnu îcâd etmeye muktedirdir.
- Yaratma gücüne sahip olmanın şartı, yaratıcının, yaratacağı şeyi var etmeden önce onun bütün inceliklerini bilmesi gerekir. İnsan ise yaptığı şeyleri yapmadan önce ve yapma anında detaylı olarak bilmekten acizdir.[71]

Maturîdiye mezhebi, bütün fiilleri Allah'ın yarattığını söylemekle Mûtezile'den, insana irade hürriyeti tanımakla Cebriye'den ayrılmaktadır.[72] Onlara

---

[68] Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, y.y., 1266, I.498–515; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, İst. 1277, I.122; Öner, *a.g.e.*, s. 50–55

[69] Maturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev: Bekir Topaloğlu, TDV. yay., Ankara 2002, s.225

[70] Bu nakli deliller, her şeyin yaratıcının Allah olduğunu ifade eden En'am, 6/102; Ra'd, 13/16; Sâffât, 37/96 gibi ayetlerdir.

[71] Sâbûnî, Nureddin, *a.g.e*, s.135

[72] Öner, *a.g.e.*, s.54–55

göre kader, bir sebebin sonucu olarak meydana gelen şeylerin ezelde o sebeplere bağlanması, bütün eşya ve olayların belirli sebeplere göre sıralanmasıdır.[73]

Her ne kadar Mûtezile ve Ehl-i Sünnetin görüşleri birbirine zıt gibi görünse de birbirini beslemekte, birbirini teyit eden manalar içermektedir. Râzi'ye göre, kader anlayışından dolayı Mûtezile'nin kafir olduğu söylenemez, çünkü onlar Allah'ı tenzih etmeye çalışmışlardır. Aynı şekilde Ehl-i Sünnet de tekfir edilemez, çünkü onlar da Allah'a ta'zimi esas almışlardır. Her iki taraf da Allah'ın yüceliğini ispata çalışmaktan başka bir şey yapmamışlardır. Şu kadarı var ki, Ehl-i Sünnet "Allah'ın azameti"ni esas kabul ederken Mûtezile "hikmet"i esas alarak kulun kötü fiillerini yaratmanın Allah'a yakışmayacağını söylemişlerdir.[74]

Yukarıda "kader" hususundaki görüşleri kısaca özetlenen bu mezheplerden her biri kendi görüşlerini Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle temellendirmişler ve bu şekilde ayetlerin bir kısmı cebre, bir kısmı da -farklı şekillerde- insan hürriyetine yorumlanmıştır. Gerçekte Kur'an ayetlerinin aralarında herhangi bir tenâkuzun bahis konusu olması, Nisa, 4/82'de de buyrulduğu gibi mümkün değildir. Ancak kader konusunda görüşlerin delillendirilmesinde kullanılan ayetlerin bir kısmı insanın hür olduğunu (ki bu durum insan olmasının bir gereğidir) ve yaptıklarından hesaba çekileceğini vurgularken diğer bir kısmı da, Allah'ın mutlak ilmini, iradesini ve gücünü vurgulamaktadır. Böylece ayetler arasında -zahiren de olsa- bir çelişki söz konusuymuş gibi görünmektedir. Kur'an-ı Kerim'in kendine has üstün edebî özellikleri içinde barındıran bir kitap olduğu unutularak ayet gruplarının her biri, bağlamlarından koparılıp lafzî bir şekilde okunacak olursa -ki okunmuştur- çok rahat bir şekilde kaderci ya da cebrî bir düşünce oluşturulabilir.[75] Buradan anlaşılıyor ki, Kur'an ayetlerinden hareketle kaderin ezelde yazıldığı şekildeki görüşün ortaya çıkmasının sebebi, Kur'an-ı Kerim'in mutlak güç ve otoritenin Allah'tan başkasına isnat olunamayacağını kesin bir şekilde ifade ediyor olmasıdır. Buna mukabil insan, Allah'ın bir takım emir ve yasaklarına muhatap olmuş, mükellef ve yaptıklarından sorumlu bir varlıktır. O halde insanın hür olması gerekir. Yani kader, insan

---

[73] Oğuz, Muhammed İhsan, *İslâm'da Kaza ve Kader*, Oğuz yay., İst. 1993, s.68
[74] Râzî, Fahruddîn, *Tefsîr-i Kebîr, Mefâtihu'l-Gayb*, çev. S. Yıldırım, L. Cebeci, S. Kılıç, S. Doğru, Akçağ yay., Ankara 1995, II.6–7
[75] Güler, *a.g.e.*, s.93

hürriyetini de içermelidir. Çünkü yapmak veya yapmamakla mükellef olma, fiillerin sonuçlarından da sorumlu tutulma ancak hürriyet varsa söz konusudur.[76] Demek oluyor ki, Kur'an-ı Kerim, insana bir dereceye kadar hürriyeti alanı tanırken, onun bir dereceye kadar da mecbur olduğunu ortaya koymuştur. Ancak bunların sınırları nedir? İnsan fiillerinde ne dereceye kadar hür, ne dereceye kadar mecburdur?[77]

## C. KADER KONUSUNUN DOĞRU ANLAŞILMASINDA KUR'AN-I KERİM'İN BİR BÜTÜN OLARAK ELE ALINMASININ ÖNEMİ

Kader konusuna Kur'an-ı Kerim'in nasıl baktığını incelemeden önce onu doğru algılama ve anlamanın mümkün olması için onun bir bütün olarak anlaşılmasının zaruriyyeti üzerinde durmak istiyoruz. Çünkü ilahi bir kitap olması bakımından kendisine has ifade özellikleri ve buna paralel olarak hususi bir yapısı bulunan Kur'an-ı Kerim, hakkında yeterli bilgisi olmayan ve onun edebî yapısını gereği gibi kavrayamamış okuyucusu tarafından yanlış anlaşılması muhtemel bir kitaptır.[78] Hatta bazı ayetler arasında tenakuz var zannedilebilir. Kur'an-ı Kerim ayetleri arasında ilk bakışta ihtilaf, tenakuz, tezat gibi görünen veya bu zannı veren durumlara işkâl, bunları inceleyen ve aralarını uzlaştırmaya çalışan bilim dalına da "Müşkîlü'l-Kur'an" denilir.[79] İhtilâf, müteşâbih, mücmel gibi kavramlar da bu kavrama eş anlamlı olarak kullanılabilir.[80]

Kur'an-ı Kerim'de müteşâbih ayetlerin bulunması elbette bir takım hikmetlere mebnidir. Bunlara kısaca değinmek gerekirse, Cerrahoğlu hocanın Tefsir Usûlü'nde yer verdiği görüşleri özetle aktarabiliriz:

---

[76] Yazır, *Hak Dini*, VIII.5625
[77] Koçyiğit, *a.g.e*, s.54
[78] Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV. yay. Ankara 1993, s.179
[79] Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır 1318, II.28; Cerrahoğlu, *a.e.*, s.179
[80] Demirci, Sabri, *Fahruddin Râzi'nin Tefsiri Mefâtihu'l-Gayb'da Müşkilu'l-Kur'an, Kur'an'da Çelişkili Ayetler Meselesi*, Nesil yay., İst. 2005, s.21–24

- Bu ayetler sayesinde İslâmiyet'te insan fikri dondurulmamış, geniş bir fikir hürriyetine müsaade verilmiş olmaktadır.

- Kur'an-ı Kerim'in ilk muhatabı olan cahiliye Araplarının zihinlerinin tamamen boş ve muhtelif fikirlerle karışmamış olmasından dolayı onlara akıllarının alamayacağı bir söz söylenmemiş, böylece zihinlerinde bu yeni dine karşı bir tereddüt meydana gelmesi önlenmiş, dolayısıyla kullanmakta oldukları dil aynı özellikleriyle kullanılmıştır.

- Bu ayetler Müslümanları daha çok öğrenmeye ve başka bilgileri de edinmeye sevk etmiş, bu ayetler sayesinde dinin tebliğine ve tesisine mani olmak için sorulan sorulara susturucu cevaplar verilmiş ve ilk günden itibaren meydana gelebilecek fesatların önüne set çekilmiştir.

- Kur'an-ı Kerim'de muhkemle beraber müteşâbih ayetlerin bulunması, insan için bir imtihan vesilesidir. Acaba insan peygambere ve onun tebliğ ettiği Allah kelâmına tereddütsüz inanacak mı, yoksa bu ayetler onu şüpheye mi sürükleyecek?

- İnsanoğlu ne kadar ilim sahibi olursa olsun, bu ayetler onun aciz bir mahlûk olduğunu gösteren delillerdir.[81] En doğrusunu Allah bilir.

Kur'an-ı Kerim'i kendi bütünlüğü içinde anlamamak, onu anlamama gibi bir sonuca götürür.[82] Yani Kur'an-ı Kerim'in yalnızca bir kısmını ele alarak ondan bir fikir çıkarıp 'Kur'an'ın görüşü budur' diyebilmek mümkün değildir. "Kur'an'ı teşkil eden parçalar öylesine iç içedir ki, çoğu zaman birbirlerinden ayrılıp belli bir maksada matuf kılınamamaktadır."[83] Çünkü Kur'an'ın en küçüğünden en büyüğüne bütün parçaları, yerine göre birbirini tamamlayan, birbirini açıklayan özelliklere sahiptirler ve ayrılmaz bir bütün oluştururlar.[84] Kur'an-ı Kerim'in en sağlam tefsir kaynağı, yine Kur'an'ın kendisidir.[85] Kur'an-ı Kerim'de bazen herhangi bir mesele mücmel veya müphem ifade edilirken, başka bir yerde daha geniş veya açık anlatılabilmektedir. Bunun için Kur'an'dan bir mesele inceleneceği zaman o mesele ile alakalı bütün ayetler üzerinde durmak gerekir. Buradan da birçok meselede

---

[81] Bkz. Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s.132–133
[82] Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine, Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri*, İstanbul 1993, Şule yay. s.12
[83] Albayrak, Halis, *a.e.*, s.19
[84] Albayrak, Halis, *a.e.* s.22
[85] Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr yay., Ankara 1996, I.40

Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edildiği neticesi ortaya çıkar.[86] Sahabeden olan müfessirler de dâhil olmak üzere birçok müfessir Kur'an'ı Kur'an'la tefsir ede gelmişlerdir.[87]

Kur'an-ı Kerim'in ayetleri arasında çelişki ve ihtilafın olamayacağı Kur'an nassıyla sabittir. Yüce Allah bu konuda şöyle buyurur:

"Hâlâ Kur'an üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı, içinde birçok tutarsızlıklar, çelişkiler bulurlardı."[88]

Bu hususu vurgulayan başka ayetler de vardır:

"Kendilerine kitap geldiğinde onu inkâr edenler (şüphesiz bunun sonucuna katlanacaklardır.) Hâlbuki o, eşsiz bir kitaptır. Ona önünden de arkasından da batıl gelemez. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah tarafından indirilmiştir."[89]

"Katında en çetin bir azap ile korkutmak, salih amellerde bulunan mü'minlere de içinde ebedi kalacakları, güzel bir ecri müjdelemek için, içinde hiçbir (tezat ve) eğrilik bulunmayan dosdoğru kitabı kuluna indiren Allah'a hamdolsun."[90]

"Allah'a karşı gelmekten sakınsınlar diye hiçbir eğriliği bulunmayan Arapça bir Kur'an indirdik."[91]

Yüce kitabımızın bu açık ifadelerine rağmen Kur'an-ı Kerim bazı hususlarda neden yanlış anlaşılabiliyor? Kur'an okuyucusunu ayetler arasında çelişki olduğu zannına götüren hususlar acaba nelerdir? Bu soruya cevap sadedinde şunlar söylenebilir:

- Bazen ayetler konuları itibariyle farklı olmasına rağmen aynı konuyu işliyor zannedilebilmektedir.[92]

---

[86] Cerrahoğlu, *a.e.*, a.y.
[87] Albayrak, *a.g.e.* s.12
[88] Nisa, 4/82
[89] Fussilet, 41/41,42
[90] Kehf, 18/1–3
[91] Zümer, 39/28
[92] Mesela, Nisa, 4/3'de "Kadınlarınız arasında adaleti gerçekleştiremeyeceğinizden korkarsanız, bir kadınla yetinin" buyrulurken diğer taraftan Nisa, 4/129'da " Ne kadar isteseniz de, kadınlarınız arasında adaleti sağlayamazsınız" buyrulmaktadır. Bu iki ayetin işlediği konuların farklı olduğu

- Bazen bir ayette veya ayet grubunda anlatılan meselenin çeşitli safhaları farklı ayet gruplarında anlatılıyor olabilir.[93]
- Bazı durumlarda hakikî veya mecazî mana söz konusu olabilir.[94]
- Bazı durumlarda ayetler bir konuyu zaman ve mekan itibariyle farklı çerçevelerde ele alıyor olabilir.[95]
- Bir kelimenin bir ayette ifade ettiği mana ile aynı kelimenin başka bir ayette ifade ettiği mana aynı olmayabilir. Buna tefsir ilminde "vücûh", bunun aksine, yani birçok kelimenin aynı manayı ifade etmesine de "nezâir" denir.[96]
- Birbiriyle çelişiyormuş gibi görünen iki ayet incelendiğinde bir bütünlük arz ettiği, birinin ortadan kaldırılmasıyla önemli bir noktanın gözden kaçırılmış olabileceği durumların bulunması da muhtemeldir. [97]
- Kur'an-ı Kerim'in yanlış anlaşılmasına sebep olan önemli âmillerden biri de, harici faktörlerin etkisiyle önceden edinilen görüşlerin ne olursa olsun ona onaylatılmak istenmesidir. Nitekim daha sonra açıklanacağı üzere kader meselesinde bu durum kendini çok bariz bir şekilde göstermektedir.

Kur'an-ı Kerim'i kendi arzularına göre yorumlamak isteyenleri Kur'an'ın kendisi, kalplerinde eğrilik olanlar diye tarif eder ve onların fitne çıkarmaya çalıştıklarını haber verir:

"…Kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler…"[98]

Buradaki "fitne" müteşâbih ayetleri keyfi şekilde yorumlamanın bir sonucudur.[99] Elmalılı Hamdi Yazır'ın bu yolu tutanlarla ilgili şu sözleri bu konuya

---

açıktır. İlkinde zahiri haklar söz konusu iken diğerinde kadına kalben meyletmeden bahsedilmektedir, yani ikinci ayetin konusu sevgidir. Bunu da bu ayetin "birisine büsbütün kapılıp diğerini askıda imiş gibi bırakmayın" ifadesiyle bitmesinden anlıyoruz.

[93] İnsanın yaratılış aşamalarını ve kainatın yaratılışını anlatan ayetlerde olduğu gibi.

[94] Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.180–181

[95] İtikadî mezhep ekollerinin tartışma konularından "Ru'yetullah Meselesi" böyledir. Allah'ın dünyada görülemeyeceğini vurgulayan En'am, 6/103 ile ahirette inananlar tarafından görüleceğini ifade eden Kıyâme, 75/22–23 ayetleri böyle bir ihtilafa mahal olmuştur.

[96] Suyûtî, *el-İtkân*, II.30; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.95

[97] Albayrak, *a.g.e*. s.30–36

[98] Âl-i İmran, 3/7

[99] Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, I.333

dair önemli bir mesaj yüklüdür: "Bunlar ya kişisel düşünce ve arzularından başka bir hakikat tanımazlar veya din deyince gerçekle ilgisi olmayan bir oyuncak düşünürler. Din meselesinin mutlak olarak hakka tâbi olmak demek olduğunu bilmek istemezler; bu hususta muhkem yolu belirlemeye yanaşmazlar ve onları uygulamaktan hoşlanmazlar da, sürekli olarak ruhları kuşku ve kuruntulara sürüklemek için yalnız hayalî şeyler, rumuzlar (simgeler), bilmeceler ve müteşâbihât içinde kişisel düşünce ve arzularını tatmin yolları ararlar, müteşâbihâtı şüpheye alet etmek için onları muhkemâta tercih ederler."[100]

Halife Mehdi zamanında Basra kadısı olan Übeydullah b. Hasan el-Enbâri'nin kader mevzuundan hareketle söylediği şu sözler bu konuya bir örnek teşkil etmektedir. Onun şöyle dediği nakledilir: "Kur'an ihtilafa delalet eder. Onun için kim kaderi reddediyorsa onun sözü doğrudur ve Kitapta bu görüşün bir aslı ve temeli vardır. Öte yandan kim cebr fikrini savunuyorsa o da doğrudur ve Kitapta bir aslı vardır. Bu durumda kim şu görüşü, kim de ötekini ileri sürerse her ikisi de isabet etmiştir. Çünkü bir ayet, bazen iki farklı yönü gösterebilir, iki zıt manaya çekilebilir…"[101]

Yukarıda mealini verdiğimiz ve Kur'an-ı Kerim'in çelişkiden uzak olduğunu ifade eden ayetlerin birinde Cenâb-ı Hak bizleri, Kur'an ayetlerini anlamada ciddi tefekkürde bulunmaya, onda mütenâkız gibi görünen hususlar üzerinde kafa yorup, onun kendi içinde tutarlı bir kitap olduğu sonucuna kendi çabalarımızla varmamızı istemekte ve sonunda ihtilafa değil ittifaka varmaya çağırmaktadır.[102]

Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında çok ileri boyutlara varan farklı görüşler, bizatihi Kur'an'ın anlaşılması noktasında düşülen ihtilafların değil, onu anlamaya çalışanların önceden kabullendikleri şahsi kanaatlerinin ayrılığından

---

[100] Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini*, II.1043–1044
[101] İbn. Kuteybe, Ebû Muhammed, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, Beyrut 1972, s.44
[102] Albayrak, *a.g.e.*, a.y.

kaynaklanmaktadır.[103] Nitekim kader konusunda kendi görüşlerine ondan dayanak arama çabası içerisinde olanlarda bu durum net bir şekilde görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in çelişkiden uzak bir kitap oluşunu hiçe sayan görüşleri kınayan[104] Kur'an, bu tür görüş sahiplerini, hidayetten sapan ve azabı hak eden kimseler olarak niteler:

"Onlar, doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfiret karşılığında azabı satın almış kimselerdir. Ateşe ne kadar da dayanıklılarmış! Bu azabın sebebi, Allah'ın kitabı hak olarak indirmiş olması ve kitap hakkında aykırı görüşe sapanların derin bir ayrılık içine düşmüş bulunmalarıdır."[105]

Kur'an-ı Kerim, kendi içyapısı ve sistemi içinde tutarlı olduğu gibi aynı zamanda ihtilafları çözümleyici bir kitap olduğunu, dolayısıyla ihtilaflara onunla çözüm aramamız gerektiğini ısrarla vurgular:

"…Allah, peygamberleriyle beraber, anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi…"[106]

Herhangi bir konuda Kur'an-ı Kerim'e müracaat ederken ön yargıdan uzak hareket edilmesi gerektiği yukarıdaki izahlardan anlaşılmaktadır. Bundan başka ayetlerin doğru anlaşılmasında riayet edilmesi gereken hususlar da vardır. Bunların başında ayetleri, siyak-sibak bütünlüğü dediğimiz, bulunduğu ayet grubu içerisine öncesi ve sonrasıyla beraber anlamaya çalışmak gelmektedir. Belli bir ayet grubunun içinden bir ayetin veya bir ayetin bir bölümünün çıkarılıp müstakil olarak tamamen farklı bir gayeye hizmet ettirilmesi doğru değildir. Dikkat edilmesi gereken bir diğer önemli husus, Kur'an-ı Kerim'in en küçük parçasından en büyük parçasına kadar fikri bir uyumluluğa sahip oluşudur. Bir ayet, onun herhangi başka bir ayeti ile çelişir şekilde anlaşılamaz. Kavramların sözlük manaları da ayet grupları içerisindeki manaları da nihayet Kur'ânî sistem içerisinde kazandıkları yeni manalar da hep

---

[103] Albayrak, *a.e.*, s.38
[104] Bu konuda bazı ayetler için bkz. Bakara, 2/175–176; Âl-i İmran, 3/103; En'am, 6/159
[105] Bakara, 2/175–176
[106] Bakara, 2/213

Kur'an-ı Kerim'in bütünlüğü içerinde kavranabilir.[107] Anlaşılmaya çalışılan bir kavramın Kur'an semantiği (mana örgüsü) içerisinde yeni bir anlam kazanmış olabileceği de[108] göz önünde bulundurulması gereken hususlardandır. Kur'an-ı Kerim'in bütünlüğü içinde "kader" kavramını anlamaya çalışırken işte bu sayılanların hepsi dikkate alınmalıdır. Aynı zamanda onunla yakından alakalı konular olan Allah'ın dilemesini, yaratıcılığını, kudretini, adaletini, hikmetini ele alan ayetlerle birlikte insanın sorumluluğu, iradesi, yapıp ettiklerinden dolayı ceza ve mükafatla karşılaşacağı gibi hususlardan bahseden ayetleri de göz önünde bulundurmak gerekir.[109]

[107] Albayrak, *a.g.e*. s.46–48
[108] İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.37
[109] Albayrak, *a.g.e*., s.49

# 2. BÖLÜM

# KUR’AN’IN KADER KONUSUNA BAKIŞI

## A. AYETLER IŞIĞINDA KADERİN ANLAMI

“Kader” kavramı Kur’an’da 100’den fazla yerde isim ve fiil kalıplarıyla Allah’a nispet edilir.[1] Bu ayetlerde hangi anlamlarda kullanıldığına “kader’in lügat anlamı” başlığı altında kısmen değinmiştik. Bu başlık altında ise “kader” kavramını k-d-r ( قَدَرَ ) kök fiilinin veya müştaklarının bulunduğu ayetlerin ve konu ile ilgili görülen diğer ayetlerin tefsirine müracaatla inceleyerek anlamaya çalışacağız.

Kader, bazı ayetlerde kudret (güç yetirme) anlamında kullanılmıştır.[2] Bu anlamda Allah’a izafe edildiğinde “Allah’ın sınırsız kudreti” demektir.[3] Kâinat nizamının kusursuz işleyişi, ancak hiçbir tabiata mahkûm olmayan, eşi ve benzeri bulunmayan, gaybı ve şahadeti muhkem bir ilimle bilen Azîz ve Alîm Allah’ın kudretini gösterir.[4] Çünkü Allah’ın dışında her şey için bir sınır (kader) söz konusu iken O’nun için güçlük ve sınır düşünülemez. O, mutlak güç ve irade sahibidir.[5]

Kader kavramı birçok ayette “Allah’ın yaratığı her şeyi takdir edip sınırlarını belirlemesi” anlamına kullanılmıştır. Râğıb el-İsfehânî, Allah’ın varlıklara ilişkin takdirinin iki anlama geldiğini söyler. Bunlardan biri yarattığı şeylere güç bahşetmek, diğeri onları ilâhî hikmetin gerektirdiği tarzda nihaî özellikleriyle donatmaktır. Bazı yaratılmışların son şekli, gök cisimlerinde olduğu gibi, yaratma esnasında verilmişken, bazıları ise insan menisinde olduğu gibi bil-kuvve yaratılmış

---

[1] Bkz. Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, kdr md.
[2] Mesela bkz. En’am, 6/96; Beled, 90/5
[3] Yazır*, a.g.e.*, IX.5970
[4] Yazır, *a.g.e.*, III.1988. Kur’an’da bu anlama yakın anlamda, kâinat nizamının kusursuz işleyişi takdir kavramı kullanılarak anlatılmıştır. Mesela, gökten suyun uygun ölçüde indirilişi kader kelimesiyle ifade edilir: “Biz gökten belli ölçüde su indirdik…” (Mü’minûn, 23/18)
[5] Yazır *a.g.e.*, V.3567

ve son şeklini alması zamana bırakılmıştır. İnsan menisinde insanın alacağı nihaî şekil mevcuttur, ondan başka bir şeyin meydana gelmesi mümkün değildir.[6]

Allah her şeyi amacına uygun şekilde yaratmış ve hedefine yöneltmiştir.[7] Elmalılı, bu manayı izah ederken suyun terkibindeki ölçülülüğe; buharlaşma, yoğunlaşma gibi fiziksel olaylardaki yasalara ve bütün bunların tesadüfen olmayıp ilâhî hikmet ve inayetin sonucu olduğuna dikkat çeker.[8] Evrendeki oluşum ve değişimlerin, bunlarla ilgili "tabiat kanunları" denilen yasaların Allah'ın sonsuz ilim, irade, kudret ve hikmetinin eseri olduğu müteaddit ayetlerde açıklanmıştır.[9]

Allah her şey için bir ölçü koymuştur.[10] Bu ölçü ve sınırlar insanı da bütün yönleriyle kuşatmıştır.[11] Hiçbir mahlûkat bu sınırları aşamaz.[12] Yaratılmış bu kozmik düzenin yapısı hakkında "…O'nun katında her şey ölçü iledir"[13] buyrulmuştur. Allah katında her şeyin ölçü ile olmasından maksat da her şeyin yaratıldığı özel amaca, var olmasının gerektirdiği şartlara ve Allah'ın yaratma planında öngörülen role uygun olarak yaratılmış olmasıdır.[14] Evrendeki her şey Allah tarafından yaratıldığı gibi, bu yaratmada bir kaos olmayıp canlı cansız her varlık hiçbir sapma göstermeden Allah'ın kendileri için takdir ettiği işlevi icra etmektedir. Çünkü her şeyi yaratan, yarattığına belli bir ölçüye göre düzen veren Allah'tır."[15] O, yarattığı ve idame ettirdiği büyük kozmik düzen içinde her şeye ve her olaya belli bir fonksiyon, belli bir mahiyet ve keyfiyet tayin etmiştir.[16]

Allah'ın bir şeyi yaratmak istemesi ile yaratması arasında zaman farkı yoktur.[17] Çünkü O, bir şeyin olmasını istediği zaman ona sadece "ol" der, o da

---

[6] İsfehânî, *el-Müfredât*, kdr md.
[7] الذى قدّر فهدى (A'lâ, 87/3)
[8] Yazır, *a.g.e.*, V.3441
[9] Mesela, Ra'd, 13/2
[10] Kamer, 54/49; Yazır, bu ayetin izahında kader kavramını, 'bir miktar, sınır tayin etmek' şeklinde açıklanmıştır. Ona göre; bundan anlamamız gereken kainatta belirlenmiş ölçüler, sınırlar ve kanunlardır. Mesela, ateşin yakması, rızkın doyurması vb. şeyler belirlenmiş, sınırları çizilmiş kader içinde cereyan eder. (*Hak Dini,* VII.5063 vd.)
[11] Yazır, *a.g.e.*, VII.5063
[12] Yazır, *a.g.e.*, III.1920
[13] Ra'd, 13/8
[14] Esed, *Kur'an Mesajı*, s.487
[15] Aynı gerçeği ifade eden ayetler için bkz. Furkan, 25/2; Âlâ, 87/3; Tâhâ, 20/50
[16] Esed, *a.g.e.*, s.726
[17] Esed, *a.g.e.*, s.1093

hemen oluverir.[18] Kur'an'da aynı anlamda olmak üzere başka ifade tarzlarına da yer verilmiştir:

"Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık. Ve bizim buyruğumuz tektir, göz açıp kapayıncaya kadar olup biter."[19]

Zemahşerî'ye göre; bu ayette geçen, her şeyin Allah Teâlâ tarafından bir ölçüye veya takdire göre yaratılması, "her şeyin hikmetin gereklerine uygun biçimde, sağlam, belli bir düzen ve denge içinde" yahut "Allah'ın ezelî ilminde malum ve kayıtlı olan şekle göre" yaratılması demektir.[20] Bu ifade, devamında yer alan "buyruğunun tek ve göz açıp kapayıncaya kadar olup bitmesi" ifadesiyle birlikte değerlendirilerek burada Cenâb-ı Allah'ın iradesini belirleyecek veya etkileyecek hiçbir güç bulunmaması gibi, O'nun için zaman, mekan vb. faktörlerin söz konusu olmadığına ve kudretine sınır düşünülemeyeceğine vurgu yapıldığı söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim ayetleri, dünyanın dönüşüyle gece ve gündüzün birbirini izlemesinin, güneş, ay ve yıldızlardaki oluşma ve değişmelerin, bunlarla ilgili yasaların Allah'ın kusursuz bilgi, irade, kudret ve hikmetinin eserleri olduğu ortaya konmaktadır. "…Bilesiniz ki, halk da emir de yalnız ona aittir…"[21] ayetinde buyrulduğu gibi her şey onun iradesine uygun tarzda meydana gelmiştir ve varlığını devam ettirmektedir. Her şeyi yaratan O olduğu gibi yönetme de O'na aittir. Varlık O'nun eseri, varlığın kanunları O'nun emridir. Madde ve mânâ, beden ve ruh, mülkiyet ve tasarruf hep O'nun mutlak ilmi, iradesi ve kudretiyle varlık ve işlerlik kazanmaktadır. Esasen ayetin hem başında hem sonunda zikredilen Rab sıfatı, bütün bunları içerecek kadar mana zenginliği taşıdığından daha sonraki bilgiler bu ismin açıklamalarından ibarettir.[22]

---

[18] Bakara, 2/117; Âl-i İmrân, 3/47; Nahl, 16/40; Meryem, 19/35; Yasin, 36/82; Mü'min, 40/68
[19] Kamer, 54/49–50
[20] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV.430
[21] A'raf, 7/54
[22] Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb, Tefsîr-i Kebîr,* X.436; krş. *Kur'an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir* (Yazanlar: Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş), DİB. yay. Ankara 2003, II.423

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın yasalarının bütün yaratılmışlara şamil olduğunu vurgulayan daha birçok ayet vardır:

"...Göklerdekiler ye yeryüzündekiler isteyerek veya istemeyerek hep O'na boyun eğmişlerdir ve O'na döndürüleceklerdir."[23]

Bu ayette ilgili olarak yapılan belli başlı yorumlar şunlardır:

- Hiç kimse O'nun iradesini aşamaz. Herkes isteyerek veya istemeyerek O'nun belirlediği kader çizgisinin içinde seyretmek zorundadır. Samimi Müslümanlar dinin icaplarını yerine getirirken isteyerek, doğalarının gereği hoş karşılamadıkları hastalık, fakirlik ve ölüm gibi hususlarda istemeyerek O'nun iradesine boğun eğmektedirler. İnkârcılar ise her halükârda -O'nun kaza ve kaderinden kaçamadıklarından- istemeyerek O'na boyun eğmiş olmaktadırlar.
- Müminler isteyerek, kâfirler ise ölümle yüz yüze gelince kerhen teslimiyet gösterirler. (Mü'min, 40/84)
- Herkesin boyun eğmesinden maksat "bezm-i elest"te (A'raf, 7/172) söz verilmesidir.[24]

Bu sistem yaratıldıktan sonra bir an bile başıboş bırakılmayıp yine aynı yaratıcı güç tarafından idare edilmekte ve hiçbir aksama olmaksızın işleyişini sürdürmektedir. Yasin, 36/38'de buyrulduğu gibi bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir.[25] Akıllara durgunluk veren bu mükemmel işleyişin bir tesadüf eseri olmadığı, bilinçli bir irade (Allah) tarafından belirlendiği, ölçülerini O'nun koyduğu ve kâinattaki her şeyin kendileri için belirlenen düzenin dışına çıkamayacakları, hepsinin Allah Teâlâ'nın iradesine ve belirlediği yasalara tâbi oldukları bu ayet-i kerimede dile getirilmektedir.[26] Başka bir ayette, evrendeki bütün varlıkların Yüce Allah'a muhtaç bulunduğuna, O'nun da hem azametini hem de lütuf ve keremini her an yaydığına vurgu yapılarak, "Göklerde ve yerde bulunanların hepsi

---

[23] Âl-i İmran, 3/83

[24] Bkz. İbn. Atıyye, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz*, Beyrut 1991, I.466–467; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, *Tefsîr-i Kebîr,* I.445

[25] Başka bir ayette Yüce Allah'ın yarattığı nizamın mükemmelliği "ölçüleri Biz koyduk, (o ölçüleri) ne de güzel yapmışızdır" şeklinde ifade edilmiştir. (Mürselât, 77/23)

[26] Zemahşerî, *a.g.e.*, IV.16. krş. Fussilet 41/12

O'ndan ister. O her an yaratma halindedir. Artık Rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?"[27] buyrulur. Daha birçok ayette değişik vesilelerle Cenâb-ı Allah'ın yaratıcılık sıfatına ve iradesinin nüfuz etmediği hiçbir olayın düşünülemeyeceğine dikkat çekilmektedir.

"Takdir" kavramı, kullanıldığı ayetlerin bir kaçında Allah'ın yılların hesap edilebilmesi için aya evreler koymuş olduğu,[28] güneş ve ayı zaman ölçüsü olarak belirlediği,[29] her şeyi belli bir ölçüye göre takdir ettiği,[30] yeryüzünde rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar tayin ettiği[31] gibi anlamları içermektedir. Elbette insanoğlu da Allah'ın takdiriyle vücut bulmuş ve devamı belli kurallara bağlanmış bütün mevcûdâtın bir parçasıdır. Onların yaratılışı, rızıklarının ve ölüm vakitlerinin[32] vb. tayin edilişi de kader kavramı içerisindedir. İnsan için de belli hudutlar takdir edilmiştir. Fakat Allah tarafından belirlenmiş bu yasalara insanın dışındakiler kendi isteklerine bakılmaksızın itaat etmekteyken insanoğlu sahip olduğu hür irade ile boyun eğmekte; başka bir ifadeyle, hür bırakıldığı alanda isyan içerisinde olabilmektedir.

"Göklerde ve yerde bulunanlar, bunların gölgeleri sabah akşam, isteseler de istemeseler de Allah'a secde ederler."[33]

"Allah'a kulluk etmek ve O'na boyun eğmek" anlamına gelen secde, ihtiyarî (serbest) ve zorunlu olmak üzere iki kısımdır.[34] Birincisi insanlara mahsus olup insanlar serbest iradeleriyle Allah'a secde (yani itaat) ederek bununla sevap kazanırlar. Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde bu anlamda kullanılmıştır.[35] İkincisi ise zorunlu secdedir. Bu anlamda insan, hayvan, bitki ve cansız varlıkların tamamı Allah'a secde etmektedir. Nitekim meâlini verdiğimiz ayet-i kerîmede göklerde ve yerde bulunan ne varsa hepsinin istese de istemese de Allah'a secde ettiği bildirilmiştir. Ayetteki "istese de istemese de" ifadesi, Allah'ın hükmünün her şey için geçerli olduğunu, hiçbir şeyin O'nun iradesi, buyruğu ve kanunlarının dışına

---

[27] Rahman, 55/29-30
[28] Yunus, 10/5
[29] En'am, 6/96
[30] Furkan, 25/2
[31] Fussilet, 41/10
[32] Mesela, Vâkı'a, 56/60; Fussilet, 41/10
[33] Ra'd, 13/15
[34] İsfehânî, *el-Müfredât*, scd md.
[35] Mesela bkz. Necm, 53/62

çıkamayacağını belirtir. Bütün yaratılmışlar Allah'ın iradesine, O'nun kendi bünyelerinde ve içinde yer aldıkları âlemde geçerli kıldığı ilke ve yasalara mutlak manada bağlıdırlar.[36] Diğer taraftan, insanın sorumlu tutulduğu alanla ilgili olarak takdir edilenlerin diğer mahlûkât için belirlenmiş olanlar gibi olmadığı açıktır. Allah'ın ezelde belirlediği kader, insanın sorumluluğunu ortadan kaldırmadığı[37] için ve insan hem yaratılışı ve hem yapısı itibariyle diğer mahlukattan ayrı olduğu -ki bu Allah'ın kudretini belgelemektedir- için onun kaderi diğer yaratılmışların kaderi gibi düşünülmemelidir. Hem küfre hem imana meyledebilecek bir tarzda yaratılmış insanın -ki seçiminden sorumludur-[38] diğer mahlukat gibi seçme hürriyeti olmadan yaptığı fiiller de vardır, fakat insan onlardan sorumlu değildir. Esasen teklifler, emir ve yasaklar, insanın serbest olarak hareket ettiği alana dâhildir. İnsanın sadece yaptıklarından, itaat ve isyanından sorumlu tutulması da bu yüzdendir.[39] İnsan için takdir edilen kaderin diğer mahlukâttan farklı olduğunu düşündüren şu ayete bir bakalım:

"Görmez misin göklerde ve yeryüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O'na secde etmektedir. Niceleri de azabı hak etmiştir. Allah'ın hakir kıldığı kimseyi onurlandırabilecek yoktur. Kuşkusuz Allah dilediğini yapar."[40]

Kur'an'ın birçok ayetinde olduğu gibi burada da, evrendeki zorunlu yasalar uyarınca Allah'a boyun eğen varlıklara dikkat çekilmekte, insanların ise sınav ortamının icabı olarak hür iradeleriyle baş başa bırakılmaları neticesinde topyekun bir teslimiyet ve itaat içinde olmadıkları, dolayısıyla bir kısım insanlar Allah'a itaat edip kurtuluşa ererken nicelerinin de azabı hak etmiş olacağı uyarısı yapılmaktadır.[41]

Kainatta geçerli kılınmış olan ilahi kanunların sürekli olduğunu ifade eden ayetler de vardır.[42] İnsan da bu mükemmel nizam içerisinde hayatını sürdürmektedir.

---

[36] Esed, *a.g.e.*, s.489
[37] Yazır, *a.g.e.,* VI.3905
[38] Yazır, *a.g.e.,* VII.5020
[39] Yazır, *a.g.e.,* VII.5023, III.2080
[40] Hac, 22/18
[41] Zemahşerî, *a.g.e.*, III.145–146. Krş. Ra'd, 13/15; Nahl, 16/48–49
[42] Mesela bkz. Talak, 65/12. Hamdi Yazır'a göre bu sistem kaderden başka bir şey değildir. (VII.5082)

Onu kendi varlığı üzerinde ve çevresinde her gün yararlandığı imkanlar üzerinde, bütün bu varlık ve oluşların hangi irade ve gücün eseri olduğu hakkında düşünmeye davet eden ve çarpıcı sorularla Allah'ın irade ve yaratma gücüne, bunun da insana yüklediği kulluk sorumluluğuna dikkat çekilen bir ayet gurubunda şöyle buyrulmaktadır:

"Sizi Biz yarattık; artık inansanıza! Attığınız meniyi düşündünüz mü? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa Biz miyiz yaratan? Aranızda ölümü Biz takdir ettik. Sizi benzerlerinizle değiştirmemiz ve bilemeyeceğiniz bir şekilde sizi yeniden var etmemiz hususunda Bizim önümüze asla geçilemez. Hiç kuşkusuz ilk yaratılışınızı biliyorsunuz. Düşünüp ibret alsanıza! Ektiğiniz tohumu düşündünüz mü? Onu siz mi bitiriyorsunuz yoksa Biz miyiz bitiren? Dileseydik onu kuru bir çöpe çevirirdik de şaşırır kalır, "çok ziyana uğradık, daha doğrusu büsbütün mahrum kaldık!" derdiniz. İçtiğiniz suyu düşündünüz mü? Onu buluttan siz mi indirdiniz yoksa Biz miyiz indiren? Dileseydik onu tuzlu yapardık. O halde şükretmeli değil misiniz? Tutuşturmakta olduğunuz ateşi düşündünüz mü? Onun ağacını siz mi yarattınız yoksa yaratan Biz miyiz? Biz onu çöl yolcularına ve açlık çekenlere bir işaret ve nimet kıldık. Öyleyse yüce Rabbinin ismini tesbih et."[43]

Hikmet sahibi Allah[44] bütün yaratılmışlar için en iyisini takdir ettiğini, yaratıp takdir etmede ortağı bulunmadığını da şöyle ifade etmiştir:

"Rabbin, dilediğini yaratır ve tercih eder. Onlarınsa tercih hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve şânı yücedir."[45]

Taberî ve Zemahşerî bu ayeti şöyle yorumlamışlardır: Allah insanlık için en hayırlı ve en yararlı olanı seçer. Çünkü O, onlar için neyin iyi olacağını onlardan

---

[43] Vâkı'a 56/57–74
[44] Gerçekte her şeyi takdir eden Allah'a ait olan "hikmetli" sıfatı, Duhân sûresinin 4. ayet-i kerimesinde takdir edilip ayrılmış olan şeylere mecazi bir niteleme yoluyla atfedilmiştir. (Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIX.570)
[45] Kasas, 28/68

daha iyi bilir.[46] M. Esed de bu ayeti, “dilediğini yaratan ve (insanlar için) en iyi olanı seçen senin Rabbindir” şeklinde tercüme etmiştir.[47]

Kur’an’daki kullanımından hareketle diyebiliriz ki “kader” kavramı bazen “sünnetullah”[48] kavramı ile de açıklanabilir. Allah’ın evrende ve yarattıkları arasında geçerli genel bir kanunu olan sünnetullah değişmez ve bozulmaz. Tabiattaki olaylar, bu kanun gereği belli bir düzen içerisinde meydana gelir. Bilim dilinde “tabiat kanunları” denilen sünnetullah, ilâhî hikmet gereği önce sebebin sonra da sonucun yaratılması şeklinde ortaya çıkar. Allah’ın fiillerinde hikmet anlayışını benimseyen ve çoğunluğu oluşturan bilginler bu görüşü savunurlar. Allah tarafından konan bu değişmez genel kanun (sünnet-i âmme), ancak özel durumlarda yine Allah’ın özel bir sünnetiyle (sünnet-i hâssa) ve geçici olarak değişebilir. Olağan üstü haller (mucize, keramet vs.) bu tarzda ortaya çıkar. Fakat bu, genel sünnetin rast gele bozulduğu anlamına gelmez. Özel durum dışında her şey normal şekilde devam eder.[49] Kur’an-ı Kerim’in değişmeyeceğini ilan ettiği sünnetullah, tabiat olaylarında geçerli olduğu gibi toplumsal ve tarihi olaylarda da geçerlidir:

“Gerçek şu ki biz Musa’ya da kitabı vermiştik, onda da ihtilâfa düşüldü. Eğer Rabbin tarafından daha önce verilmiş bir söz olmasaydı işleri bitirilirdi…”[50]

“Daha önce verilmiş söz”den anlaşılan, Allah’ın, kitap hakkında ihtilâfa düşenleri hemen cezalandırmayıp belirlenen zaman gelinceye kadar bekleyeceğine[51] veya kıyamet gününe kadar onlara mühlet vereceğine dair sözüdür.[52] Bir başka görüşe göre de bundan maksat “Allah’ın peygamber gönderip hak din ile ilgili deliller göstermedikçe ve bunlar üzerinde düşünme imkanı vermedikçe kişiyi

---

[46] Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Muhtasar Taberî Tefsiri*, İhtisar ve thk: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Salih Ahmed Rıza, çev: Mehmet Keskin, İst. 1995, IV.1707; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III.413
[47] Bkz. *Kur’an Mesajı*, s.797
[48] Mesela Fâtır, 35/43’de: “Allah'ın yasalarında asla bir değişme bulamazsın; Allah'ın yasalarında asla bir sapma da bulamazsın.” buyrulmaktadır. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/137; İsrâ, 17/77; Ahzâb, 33/38, 62; Mü’min, 40/85
[49] Bkz. Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, Fecr yay., Ankara 1994, s.135 vd.
[50] Hûd, 11/110
[51] Taberî, *Muhtasar*, II.962
[52] Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu’l-Kadîr el-Câmi’ beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min İlmi’t-Tefsîr*, Beyrut 1991, II.503, Esed, *a.g.e.*, s.449

cezalandırmayacağına dair ezelî sözüdür."[53]

"Onlar senden, azabı çabuklaştırmanı istiyorlar. Eğer önceden belirlenmiş bir vade olmasaydı elbette azap tepelerine inmişti…"[54] Bu ayete göre söz konusu azabın gerçekleşme zamanı ilahî hikmet tarafından tayin edilmiş olup o zaman gelince, onlar farkında bile olmadan azap ansızın başlarına gelecektir.[55] Allah'ın tayini (hükmü) ise değişmez bir kaderdir.[56]

Anlayabildiğimiz kadarıyla, Kullar hikmetini ve sebebini anlamasalar da Allah'ın mutlak kudretiyle insanlar arasındaki olaylara hikmetinin gereği müdahale etmesi hususu da kader çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. O'nun meşîet ve kudreti her şeyin üstündedir. Bazen, Allah'ın olaylara açıkça müdahale edip gelişmeleri inananların lehine çevirmesi de söz konusudur. Bu müdahale de mutlaka dünya hayatının imtihan olmasının gereğidir ve bir hikmete göredir.[57] Şu ayet-i kerimede de bu husus vurgulanmakta ve küllî planda her şeyin Allah'ın iradesiyle gerçekleştiği ifade etmektedir:

"Eğer onlar savaşa çıkmak isteselerdi elbette bunun için bir hazırlık yapabilirlerdi; fakat Allah onların sefere çıkmalarını istemedi, onları geri koydu. Onlara, 'oturun bakalım diğer oturanlarla beraber!' denildi. Şayet onlar sizinle beraber çıkmış olsalardı, size bozgunculuktan başka katkıları olmayacak ve sizi fitneye düşürmek için aranıza sokulacaklardı. İçinizde onlara kulak asacak olanlar da vardı. Allah zalimleri çok iyi bilir. Aslında onlar daha önce de fitne çıkarmak istemişler ve senin işlerini altüst etmeye çalışmışlardı. Nihayet onlar istemeseler de hak yerini buldu ve Allah'ın iradesi galip geldi."[58]

Olayların akışında insanların sorumluluğu bulunmakla beraber hadiseler insanların dilediği gibi değil Allah'ın dilediği gibi cereyan etmektedir. Kul kendi

---

[53] İbn. Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *Muhtasar Tefsîri İbn Kesîr*, ihtisar ve thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut 1393, II.234
[54] Ankebût, 29/53
[55] İbn. Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus 1984, XXI.19
[56] Ahzâb, 33/38–39
[57] Bkz. Enfâl, 8/42
[58] Tevbe, 9/46–48. Olayların akışında Allah'ın iradesinin müdahil olduğunu anlatan bu üslup Kur'an-ı Kerim'in başka ayetlerinde de yer almaktadır. Hudeybiye antlaşmasının geniş bir şekilde anlatıldığı Fetih sûresinde olduğu gibi. (Bkz. Fetih, 48/21–26)

üzerine düşeni yapıp sebeplere sarılmalı ama Allah'ın iradesinin her şeyin üstünde olduğunu unutmamalıdır. Onun için insan, "'Allah dilerse' demeden hiçbir şey için 'şu işi yarın yapacağım' deme. Unuttuğun takdirde Rabbini an ve 'umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana iletir' de"[59] şeklinde bir ilâhî emre muhatap kılınmıştır. Bu emir gereği, bir işi yapmaya niyet ederken "inşâallah" diyerek işi Allah'ın iradesine bağlamak gerekmektedir.[60] Çünkü "hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez."[61] Bir şeyin meydana gelmesi için sadece insanın irade ve gücü yeterli değildir, olayların öncesini de sonrasını da eksiksiz bilen, hikmet sahibi Allah'ın da onu dilemesi gerekir.[62]

Kur'an'da her insanın kaderinin kendi irade ve yönelimlerine bağlı olduğu, kendi sorumluluğuna bırakıldığı, -Mevdûdî'nin de dediği gibi- insanın iyi davranışları sunucu iyi bir kadere sahip olacağı, kötü davranışlar sergileyenlerinse bunların kötü sonuçlarıyla karşılaşacakları[63] ifade edilmiştir:

"Her insanın kaderini ( طائره ) kendi boynuna doladık. Kıyamet gününde insana, açılmış vaziyette önüne konulacak olan bir kitap çıkaracağız."[64] H.Yazır, bu ayetin tefsirinde kaderi, kendisine irade gücü verilen insanın kendi fiillerinin sonucundan mesul tutulması şeklinde anlamıştır.[65] Bu sonuç, dünyada iken de insanın başına gelebilir. İslâm'dan önceki dönemlerde Araplar çoğu zaman kuşların uçuş tarzlarına, uçuş yönlerine bakarak olacak olanlar hakkında iyi ya da kötü anlamlar çıkarmaya, gelecek hakkında ön yorumlar üretmeye çalıştıklarından "tâir" طائر terimi zamanla deyimsel olarak "talih" yahut "kader" anlamında kullanılır olmuştur.[66] Tefsirlerde bu kelimeye "kader" manası verildiği gibi, "hayır ve şer,

---

[59] Kehf, 18/23–24
[60] Başka bazı ayetlerde de bu ifade aynı lafızla yer alır. Mesela bkz. Kehf, 18/69; Kasas, 28/27; Sâffât, 37/102
[61] Lokman, 31/34
[62] Yapmayı planladığı iş hususunda sadece kendi irade ve kudretlerine güvenerek yemin eden ve Allah'ın iradesini istisna tutmayan bahçe sahiplerinin kınandığı ve acı sonlarının anlatıldığı ayetler için bkz. Kalem, 68/17–18
[63] Bkz. Mevdûdî, Ebu'l-Al'a, *Tefhîmu'l-Kur'an*, III.97
[64] İsrâ, 17/13
[65] Yazır, *a.g.e.,* V.3171
[66] Esed, *a.g.e.,* s.562, 17 nolu dipnot.

mutluluk ve mutsuzluk, amel, rızık, yükümlülük" gibi değişik açıklamalar da getirilmiştir.[67]

Diğer taraftan, insan davranışlarının temelinin, onun ruhsal yapısındaki psikolojik eğilimler olduğu, bu eğilimlerin oluşmasında insanın yaratılıştan sahip olduğu karakter yapısının yanında çok çeşitli iç ve dış tesirlerin de etkisi bulunduğu da Kur'an'ın ifadelerinden anladığımız hususlardandır:

"De ki: "Herkes kendi mizaç ve karakterine göre (على شاكلته) iş yapar."[68] Ayetteki "şâkile" kelimesi "tabiat, âdet, din, ahlâk, niyet, seciye" gibi manalara gelir.[69] Buna göre ayet önemli bir psikolojik gerçeğe işaret etmektedir. Zira insan davranışlarının temeli, onun ruhsal yapısındaki psikolojik eğilimlerdir. Bu eğilimlerde ise çok çeşitli iç ve dış tesirlerin etkisi vardır. Şüphesiz insanın yönlendiren en önemli etken eğitimdir. Kur'an insanın fıtratına uygun olarak eğitimini öngörür. Bu durumda doğru yol, Allah'ın hükümleri çerçevesinde doğru bir eğitimden geçmiş; ruhî ve ahlâkî melekeleri, duygu ve düşünceleri, inanç, irade ve ahlâkı Allah'ın rızasına uygun bir çizgide oluşmuş insanların tuttuğu yoldur.[70] Bu yolda ilerlerken insan, Allah'ın sonsuz irade ve kudretini unutmamalı, O'nun himayesine girmeli ve her zaman doğruya yöneltmesi konusunda O'ndan yardım talep etmeli, inanç, duygu ve düşüncelerini güzelleştirmesi için O'na yakarmalıdır. Çünkü bütün etkilerin üstünde O'nun etkisi, bütün iradelerin üstünde O'nun iradesi vardır. Allah'ın insanın kalbindeki niyetine bile müdahale edebileceğini ifade eden şu ayete bakalım:

"Ey iman edenler! Sizi hayat verecek şeylere çağırdıklarında Allah ve Resulünün çağrısına koşun ve bilin ki Allah kişi ile kalbinin arasına girer. Unutmayın ki O'nun huzuruna götürüleceksiniz."[71] Ayette Allah'ın insanı, onun iç arzu ve eğilimlerinin yapmaya sevk ettiği şeylerden alıkoyabileceği ya da caydırabileceği

---

[67] Bkz. Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *El-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Buruc yay., İst. 1997, X.350
[68] İsrâ, 17/84
[69] Yazır, *a.g.e.,* V.3197
[70] Geniş bilgi için bkz. Saka, Şevki, *Yabancılaşma Karşısında Kur'an*, Ankara 1997, s. 143–251
[71] Enfâl, 8/24

ifade edilmektedir. Bu da insanın kendisine hayat verecek çağrıya yönelme iradesine bağlı kılınmıştır.[72]

Kur'an, Allah'ın kulları için güçlük değil, kolaylık istediğini,[73] kullarını güçlerini aşan fiillerle ve davranışlarla yükümlü kılmayacağını vurgular:

"Allah hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz. Herkesin lehinde olan da kendi kazandığıdır, aleyhinde olanı da kendi kazandığıdır…"[74]

Bu ayet, İslâm düşüncesinde ortaya çıkmış bulunan önemli bir tartışmanın çözümüne ışık tutmaktadır. "Allah'ın kullarına, güçlerini aşan bir görevi yüklemesi (teklîf-i mâlâ yutak) caiz midir?" sorusu etrafında gelişen bu tartışmada, Allah'ın kudret ve iradesini sınırlar korkusuyla "caizdir" diyenlere karşı, O'nun hikmetine ve adaletine vurgu yapanlar "caiz değildir, hakîm olan Allah böyle bir yükümlülük getirmez" tezini savunmuşlardır. Mûtezile, Allah'ın kulları gücünün yetmeyeceği şeylerle mükellef tutmayacağı konusunda bu ayete dayanmıştır.[75] Ayrıca onlar bu ayette hayrın ve şerrin her ikisinin de kula nispet edilmesini kulun fiillerinin yaratıcısı olduğuna delil saymışlardır.[76] Zemahşerî, hayrı işlemenin "kesb" şerri işlemenin ise "iktisâb" kelimeleri ile ifade edilmesinden hareketle, şerrin nefsin gayreti ve çabalaması ile meydana geldiğini, hayır içinse nefsin bir çaba içerisine girmediğini söylemiştir.[77]

Kader konusu ile ilgili görülen ayetlerin tamamını incelediğimizde anlayabildiğimiz kadarıyla; Kur'an-ı Kerim'de Allah-kâinat-insan ilişkisi bağlamında ele alınan kader konusu doğrudan doğruya iman edilmesi gereken esaslar[78] arasında zikredilmemiş, bununla beraber bir taraftan Allah'ın sınırsız/mutlak sıfatlarına, diğer taraftan da insanın cebir altında bulunmayıp belli kanunlar çerçevesinde hür bir hareket alanına sahip olduğuna ve yaptıklarından

---

[72] Esed, *a.g.e.,* s.325
[73] Bakara, 2/185; Nisa, 4/28
[74] Bakara, 2/286. Krş. Bakara, 2/233; En'âm, 6/152; A'râf, 7/42; Mü'minûn, 23/62
[75] Râzî, *a.g.e*., VI.96–97
[76] Râzî*, a.g.e*., VI.102
[77] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I.327
[78] Bakara, 2/177; Nisa, 4/136

muhakkak sorumlu tutulacağına vurgu yapılmıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri ise bir kısım hadis-i şeriflere de dayanarak "kaza ve kadere iman"ı iman esaslarından saymışlardır.[79] Yine onlara göre, kadere rıza ve teslimiyet gerekir.[80] Fakat kadere rıza göstermek demek, çalışma ve gayreti bırakmak, tevekkülü terk etmek demek değildir. Zaten tevekkül, birçoklarının gaflete düştüğü gibi görevin ifasını Allah'a havale etmek demek değil, emri ve kararı Allah'a bırakmaktır.[81] Bu yorumlara göre kadere rıza ile tevekkül yakın anlamlı olmaktadır.

Râzî'ye göre, kader mevzuunda bir sır vardır. Cenâb-ı Hakk'ı ispat etmek cebrin varlığına hükmetmeye götürür. Yaratılmışların (mümkinât) hepsi doğrudan doğruya Allah'a dayanır. Yani Allah her şeyin yaratıcısıdır. İnsanların fiilleri de bundan müstesna değildir. Çünkü faaliyet/yapıcı olma vasfı bir sebebe dayanmazsa, o zaman mümkün olanın, varlığını irade eden olmadan meydana gelmesi lazım gelir ki, bu yaratıcının varlığını nefyetmek olur. Hak Teâlâ'ya mahsus olan yaratıcılık sıfatına şerik koşulmuş olur. Eğer dayanırsa cebir gerekir. Peygamberliğin hak olduğunu ispat ise, kulun kudretinin bulunduğuna hükmetmeye götürür. Çünkü kul fiiline kadir olmasa idi, peygamber göndermede ve kitap indirmede fayda olmazdı.[82]

Kader ile ilgili hususlarda birisi de kaderin değişip değişmeyeceği meselesidir. Bu hususta şöyle buyrulmuştur:

"Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır."[83]

Birçok ayetle beraber bu ayet de Allah'ın her alanda dilediği değişikliği yapabilecek irade ve kudrete sahip olduğunu ifade etmektedir. Değişmeyecek olansa, sonraki bölümde Allah'ın ezelî ilmi konusu işlenirken ifade edeceğimiz gibi, O'nun ezelî ilmiyle olacak olan her şeye dair kayıt altına aldığı şeylerdir. Diğer taraftan Allah'ın yaptığından sorumlu tutulamayacağını ifade eden ayetlerden[84] ve sahabeden bazılarının yaptığı dualardan hareketle kaderin değişebileceğini söyleyenler de

---

[79] Yazır, *a.g.e.,* I.180
[80] Yazır, IV.2566,I. 549
[81] Yazır, IV.2566
[82] Râzi, *a.g.e*., II.6–7
[83] Ra'd, 13/39
[84] Mesela bkz. Enbiyâ 21/23

olmuştur. Mesela Hz. Ömer'in Kâbe'yi tavaf ederken ağlayarak şu şekilde dua ettiği rivayet edilmiştir: "Allah'ım! Eğer beni şekâvet ehlinden (bedbahtlardan) yazdıysan beni oradan sil, saadet ve mağfiret ehli arasına yaz. Çünkü sen dilediğini siler, dilediğini bırakırsın, ana kitap senin katındadır."[85]

## B. ALLAH'IN EZELÎ İLMİ VE KADER

İlim, sözlükte "bir nesneyi gerçek yönüyle kavrama, gerçekle örtüşen kesin inanç, zihinde bir nesnenin gizliliğinin kalkması" gibi anlamlarla cehlin (bilgisizlik) karşıtı olarak kullanılır.[86] İlim, malumu olduğu hal üzere idrak etmektir.[87] İlmi iki türlü anlamak mümkündür. İlk olarak o, hakkında müspet veya menfi bir hüküm vermeksizin bir mahiyetin idrakinden ibaret olan bir tasavvurdur. Mesela, insanı bir varlık olarak tasavvur etmede herhangi bir müspet veya menfi hüküm bulunmamaktadır. İkinci olarak daha önce idrak edilmiş bir mahiyet hakkında müspet veya menfi bir hükümden ibarettir. İnsan uzundur, demek gibi.[88] Bu tariflerde dikkat çekici husus, ilmin bir idrak olarak görülüyor olmasıdır. Bunda ise bir akıl yürütme yoktur.[89] Ehl-i Sünnet kelamcıları Mûtezilî kelamcılardan farklı olarak ilmi, kadîm ilim ve hâdis ilim olarak ikiye ayırırlar. Kader inancıyla doğrudan alâkalı olan Allah'ın kadîm ilmidir. Mutlak bilgi de denilen bu tür ilim, zaman dışı, zamana tabi olmayan yani başlangıcı olmayan bir bilgidir. Bu ise yalnız Allah'a mahsustur ve başka varlıkların bilgilerine benzemez.[90] Bilginin mutlak olması, bilinmesi mümkün olan her şeyi içine almasını gerektirir. İnsan fiilleri de bilinmesi mümkün olan şeylerden olduğuna göre, Allah'ın ilminin dışında düşünülemez.[91] Buradan hareketle şu soru gündeme gelmektedir. Allah'ın bilmesi yaratması mı demektir? Eğer öyle ise ezelî ilim, insanın fiillerinde cebr anlamı taşımaz mı? Olaylar, Allah'ın bilgisinde olduğu gibi mi cereyan etmektedir, yoksa Allah bütün olacak olanları olacakları hâl üzere mâluma tabi olarak mı bilmektedir?

---

[85] Taberî, *Muhtasar*, III.1068
[86] İsfehânî, *el-Müfredât*, ilm md., İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, ilm md.
[87] Pezdevî, *Usûlü'd-din, Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafettin Gölcük, İst. 1988, s.10
[88] Râzi, *el-Muhassal, Kelama Giriş*, çev: Hüseyin Atay, Ankara 1978, s.15
[89] Keskin, Halife, *a.g.e.*, s.89
[90] Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s.10
[91] Keskin, *a.g.e.*, s.96

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın mutlak ilim sahibi oluşunu ifade eden pek çok ayet vardır.[92] Allah'ın ezelî (olayların gerçekleşmesinden öncesine ait) ilmi öyle eksiksiz ve kuşatıcıdır ki, gizli ya da açık hiçbir işin O'nun ilminin kapsamı dışında kalması düşünülemez.[93] O'nun bilmesi için mâlumun gizli ya da açık olması arasında fark yoktur.[94] "O, sadece insanın dile getirilmeyen bilinçli düşüncelerini değil, bilinçaltında olup bitenleri de bilir."[95] Kur'an-ı Kerim, ilahî bilginin her şeyi kuşattığını, gizli ve açık her şeye şâmil olduğunu çeşitli ayetlerde, türlü üslûp ve ifadelerle anlatmaktadır.[96] Kainatın yaratılış ve düzeni, kusursuz işleyişi, O'nun her şeyi kuşatıcı mutlak ilminin delilidir.[97] Allah'ın ilmi öyle bir sıfattır ki, olacak olan olmadan önce, oluş anında ve olduktan sonra hiç değişmeden onda bulunur, Allah onu olacağı şekil üzere bilir. Olan biten hiçbir şeyde onun ilmi değişmez, değişen ancak mâlumdur.[98]

Yüce Allah, âlemde olmuş ve olacak şeyi, ezelî ilmiyle bilmektedir ve levh-i mahfuzda[99] bütün ayrıntı ve kanunlarıyla tespit ve tayin etmiştir. Âlemde vuku bulan her şey O'nun ilmi içinde gerçekleşmekte, ilmine ve kudretine şahitlik etmektedir:

"Yeryüzünde yürüyen hayvanların ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşların hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirileceklerdir."[100]

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın ilminin, karalar ve denizler gibi en geniş varlık ve olaylardan, düşen bir yaprağa, yerin karanlıklarındaki bir bitki tanesine kadar her şeyi kuşatıp kapsadığını, dolayısıyla bütün bunların üstün bir ilim ve kudret sahibi tarafından yaratılıp düzenlendiğini beyan eder:

---

[92] Mesela bkz. Bakara, 2/77,255; Âl-i İmran, 3/5; Mâide, 5/99; Tevbe, 9/78; Nahl, 16/19,23; Hucurât, 49/16; Talak, 65/12.
[93] Yazır, II.1029–1030
[94] Tâhâ, 20/7
[95] Esed, *a.g.e.*, s.624
[96] Mesela bkz. Ali İmran 3/14; Hucurât 49/16; Kâf 50/16; Tûr 52/48; Vakıa 57/84–85; Mücadele 58/7; Mülk 67/13–14.
[97] Yazır, VII.5082
[98] Yazır, V.3765
[99] "Levh-i mahfuz" kavramı Burûc, 85/22'de geçen Kur'anî bir kavramdır ve "mahlûkatla ilgili her şeyin kaydedildiği ve korunmuş, ancak meleklerin okuyabileceği bir levha, bir kitap" olarak tefsir edilmiştir. (Bkz. Taberî, *a.g.e.*, VI.2775; Kurtubî, *a.g.e.,* XIIX.544–545)
[100] En'am, 6/38. Yazır, bu ayetin izahında kaderi "ezelden ebede kadar Allah'ın irade edip tespit ettiği külli hüküm" manasında açıklamıştır. (Bkz. III.1920)

“Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.”[101]

Ayette geçen “apaçık kitap ( كتاب مبين )” tamlaması, “hafaza melekleri tarafından tutulan amel defteri”, “levh-i mahfuz” veya “Allah’ın her şeyi kuşatan ilmi” olarak açıklanmıştır.[102] Râzi’ye göre bu sonuncusu daha isabetlidir.[103]

Kur’an’da, Allah’ın bütün elçilerinin Allah’ın ilminin her şeyi kuşattığına kâmil anlamda inandıklarından O’na tam teslimiyet gösterdikleri anlatılır. Mesela İbrahim (as), kendisine yönelik tehditlere aldırış etmemekle birlikte, iyi bir mü’min olarak, ilmi her şeyi kuşatan ve bu suretle bütün olup bitenler gibi kendisinin hal ve hareketlerini de eksiksiz bilen Allah’tan korktuğunu ifade etmiş; böylece faydanın da zararın da Allah’tan geldiğine ve O’nun ilim ve iradesine bağlı bulunduğuna olan inancını ortaya koymuştur.[104] Kur’an’ın çeşitli ifade tarzlarından anlıyoruz ki, hem insanların hâli hazırda yapmakta oldukları yazılmakta, hiçbir şey ihmal edilmeksizin kayda geçirilmektedir,[105] hem de Allah’ın ilminin mutlaklığıyla gelecekte olacak olanlar da sanki olmuş bitmiş gibi kayıt altına alınmış durumdadır:

“…Biz her şeyi apaçık bir ana kitaba kaydetmişizdir.”[106] Bu ayette geçen ve Kuran’da birçok kereler zikredilmekte olan “apaçık kitap ( إمام مبين )” ifadesi, yukarıda değindiğimiz “kitab-ı mübîn” ile aynı anlamda, “ana kitap, levh-i mahfuz veya Allah’ın ilmi” olarak yorumlamıştır.[107] M. Esed ise bu kavramı “Allah’ın, yarattığı âlem için koyduğu yasalar ve ilkeler örgüsü” olarak tefsir etmiştir.[108] Yüce Allah’ın bu ayette kendi ilmini, sözlükte “öncü, kendisine uyulan” anlamlarına gelen

[101] En’âm, 6/59
[102] Zemahşerî, *a.g.e.*, II.30; İbn Atıyye, *a.g.e.*, II.300; Râzi, *a.g.e.*, IX.468–469
[103] Râzi, a.y.
[104] En'âm 6/80
[105] Mesela bkz. Yunus, 10/61; İsrâ, 17/13–14; Kehf, 18/49
[106] Yasin, 36/12. Allah’ın olacak olan her şeyi önceden kayda geçirdiğini ifade eden başka ayetlerde vardır. Mesela, Neml, 27/75’de “Gökte ve yerde gözlerden gizli hiçbir şey yoktur ki apaçık bir kitapta yer almasın.” buyrulmuştur. Ayrıca bkz. Hûd, 11/6; Sebe, 34/3; Hadîd, 57/22
[107] Taberî, *a.g.e.*, IV.1096; Şevkânî, *a.g.e.*, IV.145; İbn Âşûr, *a.g.e.*, XX.29
[108] Esed, s.775

"imâm" kelimesiyle nitelemesi, rabbânî irade ve kudretin ilişkili olduğu her şeyin ona uygun biçimde cereyan ettiğini belirtmek içindir.[109]

Başka bir kısım ayetlerin ifadelerine göre, Allah'ın ezelî ilmi istisnasız her şeyi kuşattığından Cennet ehli de Cehennem ehli de bellidir. Bu manaya hamledilen ayetlerden birisi şöyledir:

"…Allah'ın samimi kulları başkadır. Siz ve taptıklarınız, hiçbiriniz onu, Allah'a inancı hususunda saptıramazsınız. Ancak cehennemi boylayacak olan başka."[110]

Bir kısım Ehl-i Sünnet âlimleri, bu ayetleri, kimlerin cehenneme gideceğinin "önceden" takdir ve tayin edilmiş olduğu şeklinde yorumlamışlardır.[111] Bu izah tarzı Allah'ın ezelî ve mutlak ilminin kayda geçirilmiş olduğu anlamında doğrudur. Diğer türlü bu görüş cebr ifade eder. Kader meselesiyle ilgili olarak sadece belli ayetlere dayanmak ve bir sonuca ulaşmaya çalışmak kanaatimizce son derece yanıltıcıdır. Zira Kur'an-ı Kerim'in bütünü dikkate alındığında hem küllî planda ilâhî irade, ilim ve kudretin mutlak kuşatıcılığını hem insanın belli davranışlarını seçip yapmada bir ölçüde özgür bırakıldığını, bunun da yine Allah'ın küllî yasası içinde değerlendirildiğini görürüz. Kur'an-ı Kerim'in bütünü gözetilmediğinde yanlış anlaşılan ve cebre yorumlanan ayetlerden biri de A'raf, 7/179 ayetidir:

"Andolsun Biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu (sonuç itibariyle[112]) cehennem için yarattık. Onların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar, gözleri vardır ama onlarla göremezler, kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da akılsızdırlar. İşte asıl gafiller onlardır."

Hasan Basrî'nin bu ayetin izahında sarf ettiği şu sözler ayette ifade edilen manayı kavramamızda bizlere ışık tutmaktadır: "Bu ayeti şöyle te'vil ettiler: Allah

---

[109] İbn. Âşûr, *a.g.e.*, XXII, 357
[110] Sâffât, 37/160–163
[111] Bilgi için bkz. Râzî, *a.g.e.*, XIX.21–22
[112] Ayetteki لجهنم kelimesinin başındaki lâm harfinin mana bakımından el-lâmu'l-âkıbe olması daha uygun olduğundan burada "nihaî anlamda" açıklamasını gerekli gördük. Ayetin irab tahlili için bkz. Halebî, Ahmed b. Yusuf es-Semîn, *Ed-Dürru'l-Masûn Fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1987, V.520

yaratma işine başladığı vakit bazı kimseleri cehennemlik kıldı. Bunlar Allah'ın istediği taati yerine getirmeye muktedir değillerdir. Diğer bazı kimseleri de cennetlik yaratmıştır. Bunlar da Allah'ın istemediği mâsiyeti işlemekten acizdirler… Halbuki Allah'ın şu sözü ile onların kötü işleri ve şüphelerinden dolayı cehenneme gideceklerini bildiriliyor: 'kalpleri vardır, bu kalplerle idrak etmezler, gözleri vardır, onlarla görmezler…'[113] Buradaki kalp, göz ve kulak kelimeleri aslında hissetme, algılama, düşünme, kavrama gibi insanı bilgiye, tefekküre ve imana götüren temel insanî yetenekleri ifade etmektedir. Nitekim "fıkıh" kavramı da sıradan bir bilmeden ziyade 'bir şeyin mahiyetini temelden ve doğru olarak anlayıp derinlemesine kavramak'[114] demektir. Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'de insanın akıl sahibi, düşünen ve bilen bir varlık olmasına büyük önem verilmiş, insanın kendisi ve kendisini kuşatan bütün varlıklar üzerinde düşünüp bunlardan dersler çıkarması istenmiştir. Yukarıdaki ayette cehennemlik olacak kişilerin akletmeyen ve hayvanlar gibi yaşayan kimseler olarak vasıflandırılması onların cehennemlik olmayı kendilerinin hak ettiğini ispat etmektedir. H. Basrî'ye göre, Allah bu ve benzeri ayetlerde aslında Arapların aşina oldukları dille konuşmakta ve onların kullandığı edebî ifade tarzlarını kullanmaktadır.[115] Şu ayetler buna örnek olarak verilebilir:

"Firavun ailesi onu bulup aldı. Ama sonunda o kendileri için bir düşman ve tasa sebebi olacaktı."[116]

"Onlara mühlet vermemiz günahlarını artırmaları içindir."[117]

Her iki ayette de Arapların o dönem ki kullandıkları dilin özellikleri aynen muhafaza edilmiştir. Sonuç önceden bilinince sanki işin başında o sonuç belirleniyormuş gibi bir anlatım tarzı ortaya çıkmaktadır. Buradan anlaşılması gereken, Yüce Allah'ın, muhataplarının kullandığı ve en kolay anlayacağı dili kullanıyor olmasıdır. Aşağıdaki cahiliye şiirinde yer alan beyit de yukarıda meâli verilen ayetlerle aynı ifade üslûbuna sahiptir:

---

[113] *Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu*, s.80
[114] Karaman, Hayrettin, TDVİA, fıkıh md.
[115] Hasan Basrî, *a.g.m.*, s.81
[116] Kasas, 28/8
[117] Âl-i İmran, 3/178

"Zamanın harap etmesi için bina yapılması gibi,

Anneler de yavrularını ölüm için beslerler."[118]

H. Basri'nin dediği gibi, "burada şair, çocukların sonunun ölüm, binaların sonunun da harâbiyet olduğunu bildiriyor. Halbuki yavrular ölüm için değil, bekâ için beslenir. Meskenler de harap olmaları için değil, ma'mur kalmaları için yapılır."[119]

Hamdi Yazır da bu yorumu desteklemektedir. Ona göre, Allah Teâlâ ilm-i ezelîsiyle biliyordu ki bunlar ileride irade sahibi oldukları zaman taahhütlerini yerine getirmeyecekler ve cehennemlik olacaklardır. O halde Allah'ın hüsrana düşeceklerin hüsranlarını ezelde biliyor olması onları zorla cehennemlik yapacağı anlamına gelmemektedir.[120] Yazır'ın Kalem sûresinde geçen "kaleme ve (onların) yazdıklarına andolsun"[121] ifadesine dayanarak yaptığı bir yoruma göre ise; olacak olayların levh-i mahfuzda yazılı bulunması anlamında "kader" olmuş bitmiş, daha önceden tespit edilmiş bir şey değildir; insanların fiillerine göre halen yazılmaktadır. Ezelde her şeyin yazılmış olması Allah'ın ilmine nispetledir.[122]

Bir kısım ayetlerde de Allah Teâlâ cehennemi hem insanlardan hem de cinlerden bir kısmı ile dolduracağını haber vermektedir.[123] Onlardan birinde şöyle buyrulur:

"Şu sözüm mutlaka gerçekleşecek: Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım!"[124] Şüphesiz bu ayet, onları peşinen mahkûm etme değil, aksine kendilerine tanınan fırsatı hatırlatma anlamı taşımaktadır. Nitekim

---

[118] " فلِلموت تَغذُو الوالداتُ سِخالَها كما لِخراب الدور تُبنى المساكنُ " Bkz. Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, *Hızânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbi Lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire 1988, IX.529. Ayrıca bkz. Halebî, *Ed-Dürru'l-Masûn*, V.521 Benzer üslûba sahip başka bir cahiliye şiirinde: " ألا كل مولود فللموت يولد ولست أرى حياً لحي يخلّد " denmiştir. Anlamı şöyledir: "Dikkat edin! Her doğan ölüm için dünyaya gelir. Ben hiçbir canlının ebedî kılındığını görmedim." (Halebî, *a.e.*, V.521) Benzer manaları ihtiva eden şiir örnekleri için bkz. Bağdâdî, *a.e.*, IX.529–534

[119] Hasan Basrî, *a.g.m.*, s.81
[120] Yazır, IV.2336
[121] Bkz. Kalem, 68/1
[122] Bkz. Yazır, VIII.5266–5267
[123] Örneğin bkz. Secde, 32/13–14; Âraf, 7/18, Hûd, 11/119
[124] Secde, 32/13–14

müteakip ayette, “Bugünle karşılaşmayı unutmanız sebebiyle cezayı tadın bakalım! İşte şimdi Biz de sizi unuttuk; haydi yaptıklarınızın bedeli olarak ebedî azabı tadın şimdi!” buyrularak günahkârlara verilen cezanın gerekçesi hesap gününü unutmaları olarak açıklanmakta, bu cezanın mutlaka kendi yaptıklarına karşılık olduğu belirtilmektedir.

Diğer bir kısım ayetlerde olumsuz vasıflarıyla anılan ve bu vasıfları sebebiyle Allah’ın saptırdığı kimselerin Allah’ın ilmine göre nihaî anlamda hidayetin mümkün olmayışı söz konusudur. Bu ayetlerin birinde “Tanrısını hevâsından ibaret kılan”[125] diye tasvir edilen kişiyi Allah, zihninin ve kalbinin hidayete kapalı olduğunu bildiği için saptırmıştır.[126] Kendi serbest iradeleriyle Allah’a ve Resulü’ne muhalefet yolunu seçmiş bulunan inkârcılar, peygamberlerin tebliğ ettikleri ilâhî vahye kulak vermemişler, bunları duydukları halde hiç duymamış gibi davranmışlardır. Onların yüz çevirip hidayetten uzaklaşacakları Allah’ın ilminde mâlumdur. Bu tip insanlar Enfâl sûresinde yeryüzünün en şerli varlıkları olarak nitelendikten sonra “Eğer Allah onlarda bir hayır (hakka yöneliş) olduğunu bilseydi elbette onlara işittirirdi. Onlara işittirseydi yine yüz çevirerek dönüp giderlerdi”[127] buyrulmaktadır. O inkârcıların hidayetten uzaklaşmış hallerinin tasvir edildiği ayetlerin birinde ise şöyle buyrulmaktadır:

“Andolsun ki onların çoğu hakkında şu söz gerçekleşecektir; onlar iman etmeyecekler. Biz onların boyunlarına çenelerine kadar dayanan halkalar geçirdik,[128] bu yüzden kafaları yukarı kalkık durmaktadırlar. Onların önlerinden bir set, arkalarından da bir set çektik; böylece gözlerini perdeledik, artık görmezler.”[129]

Bu ayette gerçekleşeceği belirtilen “söz”den maksat tefsirlerde genellikle bazı ayetlerde geçen Allah Teâlâ’nın “Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım!”[130] şeklindeki yemin ifadesi olduğu belirtilir.[131] Pek çok açık

---

[125] Câsiye, 45/23
[126] Râzi, *a.g.e.,* XIX.616
[127] Enfâl, 8/22–23
[128] Zemahşerî bu ifadeyi, onların bilinçli bir şekilde inkâr etmelerinin temsili bir ifadesi olarak görür. (Bkz. *el-Keşşâf*, IV.6)
[129] Yasin, 36/7–9
[130] Mesela bkz. A’raf, 7/18, Hûd 11/119 ve Secde 32/13
[131] Bkz. Zemahşerî, *a.g.e.,* IV.5; Râzî, *a.g.e.,* XIIX.444

kanıta rağmen inatla inkârcılıklarını sürdürenler, bu tavırları sebebiyle oluşmuş iç ve dış etkenlerle, psikolojik ve sosyolojik şartlarla öylesine kuşatılmışlardır ki, boyunlarına çenelerine kadar dayanan boyunduruklar geçirilmiş gibidirler. Kafaları yukarı kalkık, gözleri aşağıya kaymıştır. Hakikati anlayıp kavramaları için kendilerine gösterilen, gerek dış âlemdeki gerekse kendi içyapılarındaki delilleri[132] artık göremezler. Boyunlarına halkalar geçirildiğinin belirtilmesi, insanın fıtratına yerleştirilen cebrî bir durumdan değil, onların kendi işledikleri sebebiyle gördükleri bir karşılıktan söz edildiğini gösterir. Zira bunlar birer cezalandırma aracıdır, ceza ise suçun karşılığıdır.[133]

Buraya kadar ifade edilenleri özetle ifade edersek, Allah'ın ilmi, geçmiş ve geleceği kuşattığı halde insanın sonucundan sorumlu olduğu fiilleri üzerinde cebr içermez. "Ezelî ilmin bizden sadır olacak fiillere taalluku o fiillerin bizden ihtiyarî olarak sadır olması itibariyle olup, fiillerin meydana gelmesi ezelî ilmin o şekilde taallukuna dayanmamaktadır."[134]

## C. KADER BAĞLAMINDA KÜLLÎ İRADE VE CÜZÎ İRADE

"Talep etmek" anlamına gelen "r-v-d ( رَوَدَ )" kökünden if'al babının mastarı olan irade, "emretmek, istemek, dilemek, meyletmek, arzu etmek, bakıp isteyerek en iyiyi seçmek, kastetmek" gibi anlamlara gelir.[135] İnsanın irade sahibi olmasının anlamı, kendisinden herhangi bir fiilin çeşitli biçimler arasında bir biçimde meydana gelmesini sağlayacak bir niteliğe sahip olmasıdır. Yani irade, insanın yararına inandığı bir fiile yönelmesine neden olan eğilimi, arzusu ve iştiyakı demektir.[136] Benzer bir tarifte irade, "bir fayda elde etme inancının ardından doğan

---

[132] Fussilet, 41/53
[133] Başka açıklamalarla birlikte bkz. Râzî, XIIX.447–448; Yazır, VI.4010
[134] Kam, Ömer Ferit, *Dini Felsefi Sohbetler* s.122
[135] İbn Manzûr, *a.g.e.*, rvd md.; Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseyni, *Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kamus*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994, rvd md.
[136] Cürcânî, *et-Ta'rifât*, irade md.

eğilim" olarak tanımlanmıştır.[137] Cürcânî, Yasin sûresi 82. ayetini delil göstererek iradenin yokluğa taalluk ettiğini, onun herhangi bir işin meydana gelmesi için tahsis edilmiş bir sıfat olduğunu söyler.[138] İmam Maturidî'ye göre ise irade, şu anlamları ifade eder: Temenni ve arzu etmek, bir şeyin olmasını istemek, dilemek; emir ve davet; rıza. Ona göre irade, fail üzerinde bir baskının ve zorlamanın olmadığını da ifade eder. Böylelikle insanın fiillerini mecburiyet altında olmadan hür bir şekilde yaptığı anlaşılır.[139]

İrade, en çok kullanılan anlamıyla, fiiller arasında birinin tahsisi, mümkün olan şeylerin olmasını ya da olmamasını tercih etmek demektir. Kelâmcılara göre, irade ve meşîet (dilemek) aynı anlamda kullanılan kelimelerdir.[140] Ancak Kur'an-ı Kerim'de irade ve meşîet kavramlarının farklı anlamlarda kullanıldığını görmekteyiz. Bundan dolayı "meşîet" kavramı ile "irade" kavramlarını dilbilimsel açıdan bir tahlile tabi tutmayı gerekli gördük.

## 1. "Meşîet" Ve "İrade" Farklı mıdır?

Allah'ın sıfatlarını, aynı sıfat kullar için kullanılmış olsa bile, kullarının sıfatlarıyla aynı içeriğe sahipmiş gibi göremeyeceğimiz bilinen bir husustur. Şûrâ sûresinin 11. ayetinde "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" buyrulmuştur. "Bu ayeti Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla ilgili konularda şaşmaz bir ölçü olarak sunduğunu söylemek mümkündür."[141] Diğer bütün sıfatlarda olduğu gibi irade ve meşîet sıfatlarını anlamaya çalışırken de bu genel ilkeyi daima hatırda tutmalıyız. İradeden bahsedilirken küllî ve cüz-î ayırımı yapılması bu yüzdendir.

İradenin sözlük anlamını yukarıda zikretmiştik. Diğer taraftan; mastarı şey',[142] meşîet, meşâet ve "meşâyet"[143] gelen ve "şîe" şeklinde de kullanılabilen[144]

---

[137] Bkz. İsfehânî, *el-Müfredat*, rvd md.
[138] Cürcânî, *a.g.e.*, a.y.
[139] Bkz. Mâturîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s.287
[140] Sâbûnî, *a.g.e.*, s.99, 66 nolu dipnot. Krş. İsfehânî *el-Müfredat*, kdr md.
[141] Albayrak, Halis, *a.g.e.*, s.54
[142] Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî, *el-Misbâhu'l-Münîr fî Garîbi'ş-Şerhi'l-Kebîr*, Kahire 1895, şye' md., İsfehânî, *a.g.e.*, şye' md.
[143] İbn. Manzûr, *a.g.e.*, şye' md.
[144] İbn. Manzûr, a.y.

"şâe"nin genel olarak "irâde" fiili ile aynı anlama geldiğini söyleyen[145] dilcilerle beraber farklı anlamlara geldiğini söyleyenler de vardır.[146]

Meşîet sıfatı, Allah'ın kaza ve kadere taalluk eden bir sıfatıdır.[147] "Şâe (شاءَ)" fiilinin Allah'a nispet edildiğinde farklı, kula nispet edildiğinde farklı anlama geldiği de dilcilerin vurguladığı hususlardandır. Allah'ın meşîeti "diledi" anlamındadır ve "takdir etti ( قدّر )",[148] "lâyıkıyla terbiye etti ( هذّب )" ile eş anlamlıdır.[149] Râğıb el-İsfehânî de benzer bir yaklaşım tarzıyla, Allah'ın dilemesinin insanın dilemesinden önce gerçekleştiğine dikkat çeker. Yani insanın dilemesi ancak Allah'ın dilemesinden sonra olabilir.[150] Onun için "Allah dilemeden siz dileyemezsiniz" (İnsan, 76/30) buyrulmuştur. İrade etme fiilinde ise böyle bir durum yoktur. İnsanın iradesi Allah'ın iradesi kendisine takaddüm etmeden gerçekleşebilir. Allah'ın dilemesi (meşîeti), dilediği şeyin mutlaka olmasını gerektirirken irade etmesi irade ettiği şeyin mutlaka olmasını gerektirmez. Mesela, Cenâb-ı Hak: "Allah size kolaylığı ister (irade eder) zorluğu istemez" (Bakara, 2/185) buyurmuştur. İnsanlar arasında zorluğun meydana gelebildiği ise bilinen bir gerçektir. Müellif ayrıca, "şâe"nin mastarı olan 'şey'in mevcut anlamına geldiğini belirten bazı kelâmcıların da fiili bu şekilde anlayarak Allah bu fiille vasıflandırıldığında "dileyen (fâil)", O'ndan başkası vasıflandırıldığında "dilenmiş (mef'ul)" anlamı yüklediklerini

---

[145] Bkz. İbn. Manzûr, *a.g.e*., a.y.; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-Münîr*, a.y.; Sebkî, *el-Muhtâr fî Sihahi'l-Luğa*, Kahire trs., şye md.; Maluf Louis, *el-Müncid Mu'cemu'l-Luğati'l-Arabiyye*, Beyrut 1949, şye md.

[146] Sebkî, Farabî'nin Divânü'l-Edeb adlı eserinden naklen " شاء "nin " أراد "den daha özel, kendine özgü bir anlam içeriğine sahip olduğunu söyler. (Bkz. a.y.) Bazı dilcilerin bu fiilin anlamı üzerine yaptıkları açıklamalar bu görüşü desteklemektedir. (bkz. İsfehânî, *a.g.e*., kdr md.)

[147] Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, s.83

[148] Maluf-Louis, a.y., İsfehânî, a.y.

[149] İbn. Manzûr*, a.g.e*., a.y. Müellifi, bu görüşünü teyit için şu hadisi zikreder ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "meşîet" fiilinin Allah için ve kul için farklı bağlamlar da kullanılması gerektiğini ikaz ettiğini nakleder. Hadis şöyledir: 'Bir Yahudi Hz. Peygamber (SAV)'e gelerek: "Siz hem uyarıyorsunuz, hem şirk koşuyorsunuz. Diyorsunuz ki: Allah diledi ( ماشاءالله ) ve ben diledim ( شِأتُ ). Peygamberimiz ona "Allah diledi sonra ( ثمّ ) ben diledim" demesini emretti.' Müellif Peygamber (SAV)'in bu uyarısını şöyle izah eder: İki fiil atıf vav'ı ile birleştiğinde vav, sıralama (tertip) olmaksızın birliktelik ifade eder. O zaman kul ile Allah dilemede birleştirilmiş olur. " ثمّ " ile kullanıldığında ise hem sıralama hem birliktelik vardır. O takdirde mana "Allah'ın dilemesi kulun dilemesinden önce gerçekleşti (takaddüm etti)" olur.

[150] Bütün işler tamamen Allah'ın dilemesine bağlı olduğundan ve fiillerimiz de Allah'ın dilemesi şartıyla gerçekleşebilen işler olduğundan insanlar bütün işlerinde mutlaka Allah'ın dilemesini istisnâ tutmak zorundadırlar. Bu anlamda pek çok ayet vardır. Mesela İsmail (as) rüyasında kendisini kurban ettiğini gördüğünü söyleyen babası İbrahim (as)'a "Eğer Allah dilerse beni sabredenlerden bulacaksın." demişti. (Sâffât, 37/115) Bu konuda değişik misaller için bkz. Âraf, 7/188; Yusuf, 12/99; Kehf, 18/22–23,69

belirtir. Yine bazılarına göre bu fiil “yaratmak”, “var etmek ( إيجاد )” anlamına ve “bulmak ( إصابة ) anlamına da gelir. Allah için olursa birinci anlam, kul için olursa ikinci anlam kastediliyor demektir.[151]

Kelâmcılar Allah’ın iradesini, zatî fiillerine ve insan fiillerine taalluku bakımından tekvinî ve teklifî olmak üzere iki yönlü anlamışlar. İlahi irade, insanın fiillerine tekvini değil teklifi olarak taalluk eder. Çünkü tekvini iradede bir şeyi isteme değil, sadece yaratma söz konusudur. Teklifi iradede ise Allah, kuldan bir fiili yapmasını ya da yapmamasını ister ki, bunda razı olması ya da olmaması söz konusudur.[152] Dolayısıyla insanın fiilleri de mutlak irade kapsamındadır. İtaat ve mâsiyetler, emirler ve yasaklarla ilgilidir. İtaat, irade ile değil emirle uyum halinde olmaktır. Emir ise iradeyi gerektirmez. Çünkü bu ikisi ayrı ayrı şeylerdir. Bir yandan bu iki yönlü iradenin, diğer yandan emir-irade ayırımının en bariz misali, Sâffât, 37/100-109’da anlatılan İbrahim (as)’ın oğlunu kurban etmesi hadisesidir. Allah ona, oğlunu kurban etmesini bunu ondan dilemediği halde emretmiştir.[153] İnsanın bütün fiillerinde sonuç itibariyle vukû bulan Allah’ın iradesinin tecellisidir. Mu’tezile ise emir-irade ayrımını kabul etmemektedir.[154] Bakıllânî’ye göre, Allah’ın iradesi, insanın fiillerine rıza ve kabul anlamında da taalluk edebilir, zorlama şeklinde bütün insanları istemediği halde imana getirme şeklinde de taalluk edebilir. Çünkü O’nun iradesi mutlaktır. Ancak ikinci durum ilahi iradenin yüceliğine uygun düşmez. Allah onların imanlarını zorlama yoluyla dilememiş, şu veya bu şekilde fiil haline gelişini insana bırakmıştır. Bununla birlikte insan iman etse de etmese de tercihi, ilahi iradede bir değişiklik ya da zarar meydana getirmez.[155]

Allah’ın iradesi, -kendisi razı olmasa bile- kulun dilediğini yapması için ona izin ve güç vermesi demektir. Bu tür fiillerde Allah’ın verdiği irade ve kudretin kullanılması kuldan olduğu için sorumluluk kula aittir. Allah sebep-sonuç ilişkisine bağladığı kanunları gereği, rızasına aykırı olan fiillere izin verir ve onları yaratır. O, olayları birçok sebep ve hikmetlere bağlamıştır. Örneğin; savaşta tedbirli olanlar,

---

[151] İbn. Manzûr, *a.g.e.*, a.y.
[152] Gölcük, Şerafettin, *Bâkıllânî ve İnsan Fiilleri*, TDV yay., Ankara 1997, s.83–84
[153] Gölcük, *a.e.*, s.88 ve 49 nolu dipnot
[154] Gölcük, *a.e.*, s.89
[155] Bkz. Gölcük, *a.e.*, s.80–82

sabır ve sebatla gayret gösterenler ve Allah'ın bu husustaki yasalarına uyanlar başarılı olurlar. Bununla birlikte, olayların meydana gelişinde -Uhud savaşında olduğu gibi- başka hikmetler de bulunabilir. Yüce Allah'ın, savaşta sabır ve sebat gösteren müminlerle ikiyüzlü davranan münafıkları birbirinden ayırt etmesi ve insanların bunları tanımasını sağlaması bu hikmetlerdendir:

"İki ordunun karşılaştığı günde başınıza gelenler, Allah'ın emriyle ve müminleri ayırt etmesi içindi. Bir de münafıkları ortaya çıkarması için..."[156]

## 2. Küllî İrade Ve Cüz-î İrade Münasebeti

Kur'an'a göre Allah'tan başka yaratıcı yoktur ve O, yaratacağı şeyi hiç kimseye sormaz. O, dilediğini yapandır.[157] Diğer taraftan Kur'an, insana bir dereceye kadar ihtiyar hürriyeti tanırken onun bir dereceye kadar da mecbur olduğunu ortaya koymuştur.[158] Birçok ayet-i kerimede insan için amellerinin karşılığında ceza ya da mükafat öngörülür. İtikat ve fiillerinden sorumlu olan insanın hür olması yani irade sahibi olması gerekmektedir. Çünkü mesuliyet hür olmayı gerektirir.[159] Dolayısıyla insanın fiilleri kendi iradesine bağlı olarak meydana gelmektedir. İnsanın sahip olduğu bu irade tamamen bağımsız, sınırsız değildir. Olaylarda sebeplerin ve kulların iradelerinin tesiri Allah'ın iradesinin ilgisine borçlu ve bağımlıdır.[160]

Allah'ın dilemesi olmadan insanın hiçbir şey yapmasının mümkün olmadığını tecrübe ile de anlayabiliriz. Bazen bir işi bütün yönleriyle en ince teferruatına kadar etraflıca düşünür, plan yapar ve bütün şartlar tamam deriz. Ama bir de bakarız ki belli belirsiz yerde küçük bir ihtimal her şeyi berbat edivermiş. Bunun için Rabbimiz, "Allah dilerse" demeden hiçbir şey için "şu işi yarın yapacağım" deme"[161] buyurmuştur.

[156] Âl-i İmran, 3/166–167
[157] Hûd, 11/107; Burûc, 85/16
[158] Koçyiğit, Talat, *a.g.e*, s:54
[159] Yazır, VIII.5625
[160] Yazır, II.1225
[161] Kehf, 18/23–24

Kur'an-ı Kerim'de, "De ki, hak Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin"[162] ayetinde olduğu gibi, insanın serbest iradesine vurgu yapan, özellikle iman-küfür noktasında dilediğini tercih edebileceğini açık bir şekilde ifade eden pek çok ayet vardır.[163] Bu ayetlerden hareketle kulun cebir altında olmadığı çok rahat söylenebilir. Ama kul için mutlak bir irade ya da hürriyetten de söz edilemez. Çünkü kulun irade ve tercihinden söz eden ayetlerin yanında, Allah'ın iradesinin mutlaklığını da hatırlatan böylece kulların Rableri karşısında (O'ndan büsbütün bağımsız) mutlak bir iradeye sahip oldukları gibi bir fikre kapılmalarını engelleyen ayetler de vardır. Bu hususta özelikle şu iki ayet-i kerime üzerinde tartışmalar yapılmıştır:

"Şüphesiz ki bu bir öğüttür; artık dileyen Rabbine bir yol tutar. Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz. Şüphesiz Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir."[164]

"O (Kur'an) herkes için bir öğüttür (özellikle) sizden doğru yolda gitmek isteyenler için. Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz!"[165]

Bazı müfessirler mutlak hâkimiyetin Allah'a ait olduğunu vurgulayarak konuya yaklaşmışlar ve insanın dileyebilmesi ve dilediğinin gerçekleşebilmesi için Allah'ın dilemesini ön şart olarak kabul etmişlerdir. Mutlak hâkimiyetin Allah'a aidiyetini "emir sizin elinizde değil, O'nun elindedir" şeklinde ifadelendiren Taberî'ye göre, insan iradesini istediği istikamette kullanabilir, fakat muvaffakiyetin Allah'tan olduğunu unutmamalıdır.[166] İbn. Atiyye, ilgili ayetlerin Allah'ın bilme ve hikmetlice iş yapmada mutlak otorite olduğuna vurgu yaptığını ve insan hürriyetini mutlak sayan görüşleri çürüttüğünü dile getirmektedir.[167] Benzer görüşlere sahip olan İbn. Kesîr, Allah'ın mutlak irade ve otoritesini "Alîm" ve "Hakîm" sıfatlarıyla izah eder. Allah kimin ne şekilde hareket edeceğini bilir ve ona o yolu kolaylaştırır, sebeplerinin hazırlar. Kulların, Allah dilemedikçe iradelerini her hangi bir yönde

---

162 Kehf, 18/29
163 Diğer bazı ayetler için bkz. Yunus, 10/108; Hadîd, 57/8; Müzzemmil, 73/19; Müddessir, 74/54–56; Abese, 80/11–12
164 İnsan, 76/29–30
165 Tekvîr, 81/27–29
166 Taberî, *a.g.e.*, VI.2743
167 İbn. Atiyye, *Muharreru'l-Vecîz*, V.415,445

kullanmaları mümkün değildir. Allah, ilmiyle her şeyi kuşattığı ve hikmetli iş yaptığı için kulun (iradesini kullanarak) hak ettiğini diler ve nasip eder.[168] İnsana bahşedilmiş olan irade edebilme salahiyeti müstakil değildir ve insan onu Allah'ın yaratmasından bağımsız olarak kullanamaz. Fakat irade ettiği istikamette çaba sarf ettiğinde Allah onu ona muvaffak kılar.[169] Allah'ın dilemesi, dilediği zaman kula imkan vermeye, dilediği zaman da onu engellemeye güç yetirebilmesi anlamını da içerir. Tûsî'ye göre, insanın hidayete yönelebilmesi ancak Allah lütfederse mümkün olur.[170]

Râzî, İnsan sûresinin 30. ayetini cebr ve kader dalgalarının bir arada bulunduğu denize benzeterek Cebriye'nin bu ayeti hangi düşünce tarzıyla delil edindiklerine dair açıklamalar yapıp bu düşünce tarzının doğru olmadığını söyledikten sonra, bu ayetin mutlak tevhit inancına vurgu yaptığını ifade eden açıklamalar yapmaktadır. Ona göre Allah'ın dilemesi kulun dilemesini gerektirir. Kulun dilemesi de fiillerini gerektirir. Gerektireni gerektirici olan onu da gerektiricidir. Dolayısıyla kulun fiillerini gerektiren de Allah'ın dilemesidir. Bu ise cebrdir.[171]

Yazır da "dileme hürriyeti" konusunda şunları söylemektedir: "Ne fatalizmin "zorlama", ne determinizm'in "mecburiyet" ne de liberalizmin "herkesin istediği şeyi yaratmada serbest olması" iddiaları hiçbir zaman hakikati ifade etmez. İnsan Allah'ın icadı ile var olmaya mecbur, aynı zamanda rahmeti ile taleb-i amelde muhtardır. Ve bu sayede mukadderatının bir kısmını kendi isteği ile yazar."[172] O'na göre; Allah, cebr ile insanlara hüsran dilemez. Kimsenin ezelde cehennemlik olmasını takdir etmez.[173] Ezelî ilmi ile cüz-î iradelerini kötü yönde kullanıp dalâlete düşecek ve bu yolla cehenneme sürüklenecek olanları elbette biliyordu. Onları cebren iyi yöne sevk edebilir veya hiç yaratmayabilirdi. Bu tarz bir mecburiyet onlar

---

[168] İbn. Kesîr, *Muhtasar Tefsîri İbn Kesîr*, III.585, 608
[169] Bilmen, Ö.Nasuhi, *Kur'an-ı Kerimin Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsîri*, Bilmen yay. İst. 1985, IIX.3926,3980
[170] Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan, *et-Tıbyan fî Tefsîri'l-Kur'an*, Beyrut trs, X.221
[171] Râzi, XXII.364–365
[172] Yazır, I.81
[173] Yazır, IV.2336

hakkında bidâyeten değilse bile netice itibari ile daha hayırlı olurdu.[174] Hakikatin bunun hilafına oluşu ise O'nun insanı eylemlerinde mecbur kılmadığına delildir. Kötülük yapabilmek, iradeyi kötüye kullanıp dalâlete yönelebilmek bizatihi, insanın hür olduğunu gösterir. İnsanın kötülük yapabilme kabiliyetine sahip olmasını murat eden Allah'tır ve onlarda bu imkanın bulunması Allah'ın dilemesiyledir.[175] Ona göre, Allah'ın iki türlü dilemesi vardır. Bir başka ifadeyle ilahi irade iki şeklide tecelli eder. Biri zorlayıcı olan ilahi iradedir ki bunda 'Cebbâr' ismi şerifi hâkimdir, hiçbir şarta bağlı olmadan ortaya çıkar. Diğeri, sebep ve şarta bağlı, kulun irade etmesine izin veren ilahi iradedir.[176] Bizden, birisi talebimizle diğeri talebimiz olmayarak iki türlü fiil sadır olmaktadır ve her ikisi de bizden sadır olduğu ve bizimle kaim olduğu (mahalli biz olduğumuz) için bizim fiilimiz sayılmakta ve bize isnat edilmektedir. Talep salahiyeti bize, kudret Allah'a aittir. Cüz-î irademizin her zaman iş görmekte kafi olduğunu zannetmek bir taraftan talebi yaratma zannetmek, diğer taraftan da bizim talebimize Allah ilelebet müdahale edemez zannında bulunmak demektir.[177]

Muhammed Esed de bu ayetler üzerinde insanının dileme salahiyetine sahip olduğuna vurgu yapan bir yorum yapmaktadır: "Siz onu isteyebilirsiniz, çünkü Allah, insana bağışladığı olumlu içgüdüler yoluyla ve peygamberlerine indirdiği vahiyler aracılığıyla size doğru yolu göstermek istemiştir. Bu da doğru yolu seçmenin Allah'ın evrensel rehberliğinden yaralanmak isteyen herkese açık olduğuna işarettir."[178]

Bazı müfessirlere göre, insanın dilemesindeki hürriyet ile fiillerindeki hürriyeti birbirinden farklıdır. Dileme ihtiyarî fiillerden değildir. Fiillerini seçmede hür olan[179] insan dilemeyi seçmede hür değildir.[180] Fiillerini seçimi ise ancak Allah'ın onun dilemesini dilediği vakitte gerçekleşebilir.[181] Kulun fiillerini dilediği gibi seçebilmesi, sebeplerden bir sebep ile değil ancak Allah'ın onun dilemesini

---

[174] Yazır, IV.2337
[175] Yazır, III.2032
[176] Yazır, II.1226
[177] Yazır, I.105 vd.
[178] Esed, s.1241
[179] Yazır'a göre, fiillerini seçmedeki bu hürriyet de mutlak değildir. (Bkz. VIII.5629)
[180] Zemahşerî, *a.g.e.*, IV.663,700; Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân* İst. 1926, X.279
[181] Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin es-Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'ul-Mesânî*, Beyrut 1977, IXXX.287 Krş. Zemahşerî, *a.g.e.*, IV.663; Yazır, VIII.5629

dilemesi sebebiyledir.[182] Dileyebilme gücünü insana veren Allah'tır. Kuldaki meşîet sonradan meydana gelen, yaratılmış bir sıfattır. Onun meydana gelebilmesi için mutlaka başka bir meşîete ihtiyaç vardır ki, bu Allah'ın dilemesidir.[183]

Yazır'a göre, kulların kendi iradeleriyle yaptıkları fiillerde ne sırf cebr ne de sırf serbest bırakma vardır. İnsana mutlak irade-i külliye isnat etmek şirktir.[184] Kullara dileme hürriyeti verilmesi hususunda bazılarının cebr, bazılarının da mutlak hürriyet düşüncesine kapılmalarını psikolojik eğilimlerdir ve her iki düşünce tarzı da insan fıtratı gereği yanlıştır. İnsanın durumu ikisinin arasında bir haldir.[185] Cüz-î irade kaderin bir gereğidir. Kaderin kaza şeklinde icrası olan fiiller yani bizim yapıp ettiklerimiz, Allah'ın bizim irademiz doğrultusunda yarattığı fiillerdir. Bu yüzden kader, kulun iradesine zıt değildir.[186] Kulun irade ettiğini Allah Teâlâ infaz buyurduğu takdirde hikmet-i ilahiye de ona göre gerçekleşecek ve kul bütün sonuçlarına katlanacaktır. "İnsan için ancak çalışmasının karşılığı vardır" (Necm, 53/39) ve "Herkes kazancına bağlıdır" (Tur, 52/21) ayetleri de buna delildir.[187]

Başka bir yoruma göre, Allah'ın dilemesinden anlamamız gereken O'nun ceza ve mükafat hususunda koyduğu ilâhî kanundur. Bunda insanın seçim hürriyetine ve sorumluluğuna aykırı bir şey yoktur. İnsanın dilemesi Allah'ın dilemesiyledir, ama dileyen insandır. Kul mubah ya da çirkin şeyleri dileyerek sevaba ulaşamaz. Çünkü Allah öyle dilememiştir.[188]

Allah hiçbir kulunu imana zorlamamış, insanları inanıp inanmama hususunda serbest bırakmıştır. Bu gerçeği ifade eden ayetler de insanın hür irade sahibi olduğuna tanıklık etmektedir:

"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi topluca iman ederdi. Hal böyleyken, mü'min olsunlar diye sen insanları zorlayıp duracak mısın? Allah'ın

---

182 Âlûsî, *a.e.*, XXX.108
183 Râzî, *a.g.e.*, XXII.537; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, X.354
184 Yazır, I.79, VIII.5629, I.664 vd.
185 Yazır, I.80
186 Yazır, VII.4655
187 Yazır, VII.5023
188 Tûsî, *et-Tıbyan*, X.228. Krş. Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1988, X.252

izni olmadıkça hiç kimsenin inanması mümkün değildir. O, akıllarını kullanmayanları iğrenç bir duruma sokar."[189] Başka Kur'an ayetlerinde de ifade edilmiş bulunan[190] bu hakikat, insanın irade hürriyetine sahip bulunduğunu net bir şekilde bize öğretmektedir. Allah insana doğru ile eğri arasında seçim yapabilme hürriyetini bahşetmiş, böylece onu yalnızca içgüdüleriyle yaşayan öteki canlılardan ayırarak üstün varlık statüsüne yükseltmiştir. Eğer Allah dileseydi her insan dürüst ve erdemlice bir yaşam sürmek zorunda kalırdı. Ama o zaman insanı serbest iradesinden yoksun bırakılmış olurdu.[191]

Hûd sûresinin 118. ayetinde insanların farklı görüş ve tercihlere yönelebilecek yapıda yaratıldıkları, bu yüzden ihtilaf ve görüş ayrılığı içinde oldukları ifade edilmiş ve müteakip ayette "Rabbinin, 'Andolsun ki cehennemi hem insanlar hem cinlerle dolduracağım' sözü kesinleşmiştir" buyrulmuştur. İnsanların birbirleriyle hep görüş ayrılığı içinde olmaları, farklı düşüncelerin peşinden gitmeleri bir rastlantı değil, tersine Allah'ın ilim ve iradesinin bir ürünü olan insan varlığının temel unsurlarından birinin tezahürüdür.[192] İnsanoğlu bu niteliklerden yoksun yaratılsaydı doğru ile eğri arasında seçim yapmasına, dolayısıyla yaptıklarından sorumlu tutulmasına imkan veren hür irade ve seçme özgürlüğünden de yoksun kalırdı. Kendinde bulunan irade ve tercihte bulunabilme salâhiyetini kullanarak, Allah'ın gösterdiği doğru yolu tanımayan, nefsine ve Şeytan'a uyan ve bu yolda ısrar edenler elbette cezalandırılacaklardır ki bu gerçek "cehennemi hem insanlar hem cinlerle dolduracağım" şeklinde dile getirilmiştir.

Bütün bu ayet-i kerîmelerden anladığımıza göre, insan hür iradesiyle tercih ettiği şeyler hususunda hiçbir zorlama ile karşılaşmamaktadır. Belli kayıtlar altında insanların dileme salahiyeti vardır. Fakat mutlak meşîetin de Allah'tan başkasına isnat olunamayacağı açıktır. İnsandaki dileme hürriyetinin kaynağı Allah'tır; onun dilemesini dileyip sınırlarını belirleyen, cüz-î iradesiyle yaptığı tercihleri yaratan yine O'dur. Cüz-î irade, küllî iradeden büsbütün ayrı ve bağımsız mütalaa edilemez. İnsanlar fiillerinde tamamen kendileri hâkimlermiş gibi bir vehme kapılmamalıdırlar.

---

[189] Yunus, 10/99–100
[190] Mesela bkz. En'am 6/149
[191] Esed, s. 262,416
[192] Esed, s. 451

Onlar ancak Allah'ın dilemelerini dilemesi, irade etmelerini irade etmesiyle dileyebilirler.[193]

İnsan fiillerini seçebilmekte fakat yaratamamaktadır. Yaratma her zaman Allah'a mahsustur. Bu, insanın dilemesiyle olan fiillerde bile Allah'ın mutlak otoritesinin devam ettiği anlamına gelir. İnsan iradesi dilediği şeyi yaratmaya malik değildir. Kul diler, Allah da fiili onun iradesine uygun olarak -dilerse- yaratır. İnsanın kendisini hidayete erdirmesi, kendisi için herhangi bir fayda temini Allah dilemedikçe mümkün değildir.

İnsanın dileyebilme özelliği fıtratına kendi isteği ya da seçimi olmaksızın konmuştur. Yani insan irade sahibi olup olmama konusunda hür değildir. Allah'ın iradesi kendisindendir ve mutlaktır. İnsanın iradesi ise hâdistir, Allah tarafından yaratılmıştır ve sınırlıdır. Allah'ın iradesi insan da dâhil her şeyi kuşatmıştır. İnsan sahip olduğu iradeyi kullanırken yine Allah'ın kâhir gücü altındadır. İnsanın dilemesi Allah'ın iznine ve O'nun dilemesinin kendi dilemesinden önce olmasına muhtaçtır. İnsanın dilemesinin olması için Allah'ın dilemesi o yönde tecellî etmelidir. Bu her an böyledir.

## D. ALLAH'IN HAYIR VE ŞERRİN KAYNAĞI OLMASI

Kur'an-ı Kerim'e göre her şeyin yaratıcısı Allah'tır.[194] Kulun irade ve gücünün bir şekilde etkili olduğu fiiller de bundan müstesna değildir. Sâffât sûresinin 96. ayet-i kerimesinde Hz. İbrahim (as)'in, inançlarındaki mantıksızlığı ortaya koymak üzere putperestlere hitaben "sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı" sözü nakledilir. Bu ayetten hareketle Ehl-i Sünnet âlimleri, insanların fiillerini ve ortaya koydukları mâmullerini dolayısıyla her şeyi yaratanın Allah olduğunu söylemişlerdir. Yani Allah dilemese ve insanlara kudret ve imkan vermese hiç kimsenin hiçbir şey yapması mümkün olmazdı. İnsan fiillerinin kendisi tarafından yaratıldığını düşünen Mu'tezile âlimleri ise ayetteki "yaptıklarınız" ifadesinden, ayeti öncesi ve sonrasıyla

[193] Yazır, VIII.5625 vd., VIII.5515
[194] Mesela bkz. En'am, 6/102; Ra'd, 13/16; Zümer, 39/62; Mü'min, 40/62

değerlendirerek "müşriklerin yaptıkları putlar" manasını çıkarmışlardır. Başta İmam Mâturîdî olmak üzere Ehl-i Sünnet âlimleri, bu yorumun yanlış olmadığını, ama bu noktadan hareketle, yapılan iş (mâmul) Allah tarafından yaratılınca onu meydana getiren fiilin de Allah'ın yaratması olduğu sonucunun kendiliğinde ortaya çıktığı görüşünü savunmuşlardır.[195] Râzi'ye göre, "yaptıklarınızı" ifadesini "yaptığınız fiilleri" şeklinde anlamak daha doğrudur.[196] Her şeyin yaratıcısı olan Allah Teâlâ, irade gücü verdiği, hem iyilik hem kötülük işlemeye müsait yarattığı insana kötüyü tercih etmeyi yasaklamış ama, dünya hayatı imtihan alanı olduğu için, insan kötülüğü irade edip ona yöneldiğinde bu türden fiillere müsaade edip onları yaratacağını, sorumluluğunun da insanlara ait olacağını bildirmiştir.

O'nun izni olmadan hiçbir şey gerçekleşemez.[197] İnsanların başına ne gelirse gelsin, çevrelerinde iyi veya kötü ne olursa olsun bunların tamamı, hayır ve şer hepsi Allah'tandır; O takdir etmiş ve yaratmıştır. Ancak insanlar irade ve tercihlerine bırakılan alanda iradelerini doğru kullanmazlar ve bu yüzden hoşlarına gitmeyen sonuçlarla karşılaşırlarsa bu kötü sonuçlar kendilerindendir, bunlara kendileri sebep olmuşlardır:

"…Kendilerine bir iyilik dokunsa "bu Allah'tan" derler, başlarına bir kötülük gelince de "bu senden" derler. De ki: "hepsi Allah'tandır." Ne oluyor bu adamlara ki hiçbir sözü anlayamıyorlar! Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir. Seni insanlara elçi gönderdik. Şahit olarak Allah yeter."[198]

Bu ayette Allah'ın lütfu olan iyiliklerle musibet ve belalardan ibaret olan kötülükler birbirinden ayrılmıştır. İyilik Allah'a nispet edilir, çünkü Allah her yönden buna layıktır. Kötülüğü ise hikmeti gereği yaratır. İyiliği yaratmak O'nun fazlından, kötülüğü yaratmak ise adaletindendir.[199] Kesb cihetinden güzellik de çirkin işler de kulun kendi işidir ki dünyada ve ahirete ya sevaba ya da azaba o

---

[195] Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *İnsan Fiili ve Bir Kur'an-ı Kerim Ayeti* (makale) AÜİFD. C.18, Ankara 1986
[196] Râzi, XIIX.620–621
[197] Teğâbun, 64/11
[198] Nisa, 4/78–79
[199] Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, s. 90–91

müstahak olur.[200] Ayette geçen "hepsi Allah tarafından" ifadesi, her şeyin O'nun yaratması ve takdir etmesiyle olduğuna delildir. İyilik (hasene) Allah'ın bir ihsanı, kötülük (seyyie) de Allah'ın yardımını kesmesidir. Buradan kulların fiillerinde cebr manasını çıkarılamaz. Çünkü o takdirde insanın eylemlerinden sorumlu olmasının bir anlamı kalmazdı.[201] Müteakip ayette "sana gelen her iyilik Allah'tandır, kötülükten de başına her ne gelirse bil ki sendendir" buyrulması bunun açık bir izahıdır. Allah takdir ve irade etmemiş olsaydı kötülük de olamazdı. Fakat bunu yapmak veya yapmamak bakımından insanın iradesi söz konusudur. Ortaya çıkmasına sebep insanın kendisi, arzusu veya kusurudur. Bu ayetten kulun fiilinin yaratıcısı olduğunu ispata kalkışmak da doğru değildir.[202]

Genel olarak hayrın ve şerrin var edilmesinin hikmetleri konusu bir yana, başa gelen her musibetin Allah'ın izniyle olması hususunda şunu da ifade etmeliyiz: Cenâb-ı Hak kullarına asla zulmetmez. Bilakis kullar kendilerine zulmetmektedirler.[203] Kişinin çabasının karşılığını muhakkak surette göreceği ve hiçbir haksızlığa uğramayacağı Kur'an-ı Kerim'de kesin bir dille ifade edilmiştir.[204] Bir kısım ayetlerde hem mükafaat ve hem ceza için kullanılan "yaptıklarına karşılık olarak"[205] ibaresi, kulun dünyada da ahirette de karşılaştığı bir takım felaketlerin kendi yaptıklarının bir sonucu olduğunu göstermektedir. Aslında insanlar Cenâb-ı Hak'tan fazlasıyla lütuf görmektedirler. Yaptıkları ameller kendilerine lütfedilenlerin asla dengi ve karşılığı olamaz. Fakat O, kullarına karşı çok cömert davranmakta,[206] cezaya müstahak oldukları halde bağışlamaktadır. "Başınıza her ne musibet gelirse, kendi yaptıklarınız yüzündendir. O yine de çoğunu affeder"[207] buyrulması bu manayı içerir. Birçok müfessir bu son ayette sadece günahkarlara hitap edildiği yorumunu yapmıştır.[208] Bu

---

[200] Kârî, *a.e.*, s. 108
[201] Yazır, II.1397
[202] Yazır, II.1397 vd.
[203] Bakara, 2/57; Âraf, 7/160; Tevbe, 9/70; Yunus, 10/44; Hûd, 11/101; Nahl, 16/33, 118; Kehf, 18/49; Ankebût, 29/40; Rum, 30/9
[204] Necm, 53/39–41
[205] Mesela, Secde, 32/17; Ahkâf, 46/14; Vâkı'a, 56/24
[206] Bkz. Bakara, 2/243,251; Âl-i İmrân, 3/152,174; Yunus, 10/60; Hûd, 11/3; Neml, 27/73; Mü'min, 40/61
[207] Şûrâ, 42/30
[208] Zemahşerî, IV.219; Beydâvî, Ebû Saîd Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrut trs.V.412–413

yorumlardan anladığımız, insanın irade gücünü ve sahip olduğu yetenekleri yanlış yolda kullanması kendisi için kötü sonuçların doğmasına yol açabileceğidir.

Kur'an-ı Kerim'de, daha önce Yahudi ve Hıristiyanlardan da Allah'a kulluk edeceklerine dair sözler alındığı, Yahudilerin sözlerinden dönmeleri sebebiyle lanetlendikleri, Hıristiyanların da aralarına kıyamet gününe kadar sürüp gidecek olan kin ve düşmanlık sokulduğu haber verilerek[209] Müslümanların geçmiş milletlerin düştüğü hatayı tekrarlamaktan sakınmaları gerektiğine işaret edilmektedir. Hıristiyanlar arasındaki sonu gelmez savaşların ve karşılıklı düşmanlık ve nefretin asıl sebebi, Hz. İsa'nın tebliğ ettiği inançtan uzaklaşmalarıdır.[210] Müslümanların Uhud'ta aldıkları yenilgiden bahseden şu ayet de aynı anlam içeriğine sahiptir:

"(Böyle iken) size hasımlarınızın başına iki mislini getirdiğiniz bir musibet isabet ediverirse, bu nereden mi dediniz? De ki: O kendi tarafınızdan. Allah her şeye kâdirdir."[211]

Bu ayetin savaşta alınan yenilgiden sonra Müslümanların şaşkınlıklarını gidermek ve onlara sorumluluklarını hatırlatmak üzere indiğini belirten H. Yazır, "Cevaben şöyle de: O sizin kendinizden oldu. Bunun sebebini evvel emirde, hariçte değil kendinizde emre muhalefet etmek, merkezi terk edip ganimet hırsına düşmek gibi iradenizi kötüye kullanarak hareket etmekte aramalısınız" demektedir.[212] Böylece başlarına gelen felaket ve musibetlerin sebebini insanın yaptığı fiillerde aramak gerektiği açıkça ifadelendirilmiş olmaktadır.[213]

Yazır'a göre musibet iki şekilde insana ulaşır. Biri arzda herhangi bir zarar, afet ve ziyanlar (mesela kuraklık, kıtlık, doğal afetler vs.) şeklinde; diğeri de canlara taalluk eden acılar (mesela ölüm, hastalık, yaralanma, açlık, susuzluk vs.) şeklinde.[214] Rum sûresinin 21. ayetinde beyan edildiği üzere insanların sebep olmalarıyla meydana gelen musibetler bazen doğal nizamın bozulması şeklinde olur.

---

[209] Mâide, 5/12
[210] Esed, s.188
[211] Âl-i İmran, 3/165
[212] Yazır, II.1225
[213] İnsanların musibetlere uğramalarının ve ellerinde bulunan nimetleri kaybetmelerinin sebebinin kendi yapıp ettikleri olduğunu ifade eden başka ayetler için bkz. Enfâl, 8/53; Ra'd, 13/11
[214] Yazır, VII.4754

Böylece insanlar şirk, ahlaksızlık, haksızlık, hevâ ve ihtiraslara uyma şeklinde yaptıkları kötülüklerin cezasının bir kısmını dünyada iken çekmiş olurlar, tamamını ise ahirette tadacaklardır.[215]

Kur'an-ı Kerim, yapılan kötülük diğer insanları da etkiliyor ve onlarında kötülük yapmalarına sebep oluyorsa o kötülüğü ilk başlatanın sonrakilerin de vebaline ortak olması prensibini[216] de kapsar şekilde, kötülük yapanlara ceza olarak işlediği cürümden daha fazlası verilmeyeceğini bize haber verir.[217] Diğer taraftan, insanın inancı ne kadar yanlış ve amelleri ne kadar kötü olursa olsun, onun için kurtuluş kapısı daima açıktır. Bir kere içtenlikle Allah'a yönelerek kalbini imanla donatıp hayatını da güzel işlerle doldurmaya çalıştıktan sonra artık günahları anlamını kaybedecek ve tamamıyla silinip yok edilecektir.[218] Hâl böyle iken Allah'ın sebepsiz yere bir toplumun helâkini murat etmesi düşünülemez. Bu manaya göre düşünülüp anlaşılması gereken bir başka ayet-i kerime şudur:

"Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde oranın şımarmış yöneticilerine emirler veririz; onlar ise orada günah işlerler, sonuçta o ülke helâke müstahak olur, biz de oranın altını üstüne getiririz."[219]

Şımarık yöneticilere emredilenin ne olduğu hususunda müfessirler farklı açıklamalar yapmışlardır. Zemahşerî'nin açıklamasına göre, Allah'ın emriyle günahları işlemeleri mecazî bir ifadedir ve sosyolojik bir yasaya işaret eder. Buradaki "emir"den maksat, Allah'ın söz konusu insanlara her türlü imkânları bol bol vermesidir; bu da onları şımarıklığa ve azgınlığa sevk eder. Böylece o ülke yoldan çıkmış olur.[220] Diğer taraftan, müfessirlerin çoğu emredilenin iyilik ve itaat cinsinden davranışlar olduğu kanaatindedirler. Onlara göre; günah, emredilenin zıddını yapmaktır. Bir hareketin günah olması, emredilmiş olmasıyla çatışır. Şu halde burada günah olmayan bir şey emredilmiş olmaktadır. Sonuç olarak Allah şımarık yöneticilere iyi işleri, yani iman ve itaati emreder fakat onlar ısrarla emre aykırı

---

[215] Yazır, VI.4245
[216] Nisa, 4/85
[217] En'am, 6/160; Kasas, 28/84; Mü'min, 40/40
[218] Ankebût, 29/7
[219] İsrâ, 17/16
[220] Zemahşerî, II.628–629

hareket edip günah işlerler.[221] Diğer taraftan, eğer biz bu ayetten Allah'ın bir toplumun helâkini sebepsiz olarak murat ettiği gibi bir anlam çıkarırsak bu yorum hemen bir önceki ayet-i kerimede ilan edilen "kimsenin bir başkasının günah yükünü çekmeyeceği"[222] ve "Allah'ın peygamber göndermeden hiç kimseye azap etmeyeceği" prensipleriyle çelişecektir.

İnkâr edenlerin cezası kısmen dünyada, sonra can verirken ölüm meleklerinin elinde, nihayet kıyametten sonra ateşe atılarak cehennemde verilmektedir. Bu cezaların anlatıldığı ayetlere baktığımızda hiçbirinin, kulun kusuru ve günahı olmadan mazeretsiz olarak verilen cezalar olmadığını görürüz. Onların ölüm anındaki durumlarını tasvir eden şu ayet-i kerimede azabın sebebinin kendi yaptıkları olduğu dile getirilmektedir:

"Melekler, inkâr edenlerin suratlarına, arkalarına vura vura 'tadın bakalım yangın azabını' diyerek canlarını alırken bir görseydiniz! İşte bu, ellerinizle yapıp ettikleriniz yüzündendir ve kuşkusuz Allah kullara asla zulmedici değildir."[223]

Aynı anlamı içeren bir başka ayette Yahudilerin Allah hakkında asılsız sözleri ve peygamberlerini öldürmeleri zikredildikten sonra onlara verilecek cezanın bir haksızlık ve adaletsizlik olmadığı, bunun sırf onların kendi elleriyle yaptıkları işler, dilleriyle söyledikleri sözler ve kalplerindeki inanç bozukluğu sebebiyle gerçekleşeceği ifade buyrulmuştur:

"…'Yakıcı azabı tadın!' diyeceğiz. Bu, ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullara asla zulmedici değildir."[224]

Allah iyi ile kötüyü temyiz için insanlara idrak, basiret, akıl ve hikmet vermiş, peygamberleri aracılığıyla kitaplar göndermiş, kulun dilediklerini (kendisinin razı olmadığı şeyler olsa bile) yaratmış ve tercihinin sonuçlarını bildirerek mesuliyetin ona ait olduğunu ortaya koymuştur. "İnkârcıların inkârlarının ve bunun

---

[221] Râzi, XIV.431
[222] Bu temel kural Kur'an'da beş kez geçmektedir. Bkz. En'am, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7; Necm, 53/38
[223] Enfâl, 8/50–51
[224] Âl-i İmran, 3/181–182

karşılığında dünyevî ve uhrevî cezalarının takdir edilmiş olması da cebr gereği değil, 'herhalde çekecekleri sırf kendi amellerinin karşılığıdır'[225] ayet-i mucibince adaletin gereğidir."[226]

Kullarının kendi fiillerinin bir sonucu olması anlamında musibetin izahında bir zorluk bulunmamaktadır. Ancak bu grupta mütalaa edilmeyen, kusuru ve günahı olmadığı halde insanın başına gelen sıkıntı ve ızdıraplar da bulunabilir. Bunların başka hikmet ve sebepleri olduğu düşünülmelidir. Mesela, Allah'ın kullarının sabırlarını sınaması, onların ruhen olgunlaşmalarını, sevap ve yüksek mertebe elde etmelerini yahut günahlarının bağışlanmasını dilemiş olması bu hikmetler arasında sayılabilir.[227] Hasan Basrî, "Yeryüzünde vuku bulan veya başınıza gelen hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılı olmasın. Kuşkusuz bu Allah'a göre kolaydır"[228] ayet-i kerimesinin izahı sadedinde bu doğrultuda görüş beyan etmekte ve ister yapılan işlere karşılık olarak olsun ister başka hikmetlere binaen olsun belâ ve musibetlerin iman ve küfür noktasında olmayıp madde âlemine ilişkin hususlarda olduğunu şöyle ifade etmektedir:

"Bu musibetler ancak mallarda, nefislerde ve yapılan işlerin neticelerindedir. Allah bize böylece bildirmiştir. Bu dünyanın metaı ile şımarık kimselerin yaptıkları gibi sevinmememiz ve ele geçiremediğimiz şeylere müteessir olmamamız için bizi zenginlik ve fakirliğe, zorluk ve kolaylığa müptela kılmıştır… Eğer bu iman ve küfürde olmuş olsaydı, Allah (müteakip ayette) 'ta ki elinizden çıkana tasalanmayasınız ve Allah'ın size verdiği ile sevinip şımarmayasınız' buyurmaz, bilakis 'ta ki imanınızı kaybettiğinize tasalanmayınız ve (Allah'ın) size ondan verdiği ile sevinip şımarmayınız' derdi. O halde insan dininden çıkan şeye müteessir olmaz da neye olur."[229]

Kur'ânî dünya görüşünde Allah, bütün hadiselerin nihaî kaynağıdır. Kulların lehinde ya da aleyhinde olan her şey, diğer bir ifadeyle hayır ve şer, Allah'ın kudret elinde olup Allah bir kimseye bunlardan birini veya ötekini takdir

---

[225] A'raf 7/47
[226] Yazır, III.2081
[227] Uludağ, Süleyman, TDVİA. belâ md.
[228] Hadîd, 57/22
[229] Hasan Basrî, *a.g.m.*, s.79

ederse bunu önleyebilecek hiçbir güç yoktur. Şûrâ 31. ayette yer alan "yeryüzünde O'nu aciz bırakamazsınız" ifadesi buna hamledilmiştir.[230] Bu hususa işaret eden pek çok ayet-i kerimeden birisi de şöyledir:

"Eğer Allah seni bir zarara uğratırsa onu kendisinden başka giderecek yoktur. Ve eğer sana bir hayır verirse bilesin ki O her şeye kadirdir. O, kullarının üstünde tam bir tasarrufa sahiptir, O hakîmdir, her şeyden haberdardır."[231] Ayetin sonunda vurgulandığı gibi Allah, kulların her halinden haberdardır ve hakîm (hikmet sahibi) olmasının bir sonucu olarak her şeyi yerli yerince yapar.

İnsanın karşılaştığı her iyilik ve başına gelen her kötülük son tahlilde Allah'ın iradesinin bir sonucudur. Ancak insanın kötü kader saydığı her şey, gerçekte nihaî sonuçları itibariyle kötü olmayabilir. Bir ayet-i kerimede "…Hakkınızda hayırlı olduğu halde bir şeyden hoşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu halde bir şeyden hoşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz bilemezsiniz"[232] buyrulmuştur. Zahirî birçok kötülük çoğu zaman, bir sınavdan ve ilahi kaynaklı bir olgu olan, sıkıntı çekerek ruhsal olgunluğa erişme aracından başka bir şey olmayabilir. Başına gelen bir kötülük mutlaka, insanın yanlış bir seçiminin veya yanlış bir fiilinin sonucu olması gerekmez.[233]

Kur'an-ı Kerim'in ifadelerinden hareketle hayrın da şerrin de sebepsiz olmadığını söyleyebiliriz. Ayetlerde çeşitli vesilelerle eski milletlerin hayatları ve akıbetleri anlatılırken özellikle kötülük ve zulümlerine, azgınlaşıp isyan etmeleri yüzünden helâk edilip tarih sahnesinden silindiklerine dikkat çekilmiş, insanların bu olaylardan ibret alıp sahip oldukları imkânların kendilerini felâketlerden koruyamayacağını iyi bilmeleri istenmiştir. Ad ve Semûd gibi çok eski dönemlerde yaşamış kavimlerin tarih sahnesinden silinişinin temelinde aynı olumsuz sebeplerin yattığında kuşku yoktur:

"Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz onca imkânı kendilerine verdiğimiz, gökten üzerlerine bol bol yağmur indirip altlarından

---

[230] Taberî, V.2131
[231] En'âm, 6/17
[232] Bakara 2/216
[233] Esed, s.155

ırmaklar akıttığımız nice nesilleri helak ettik. Biz onları günahları sebebiyle helak ettik ve onların ardından başka nesiller meydana getirdik."[234]

Kur'an-ı Kerim'de ayrıca, Yüce Allahın kullarına sayısız nimetler bahşettiği, insanın da buna karşı Allah'a şükretmesinin gerektiğini bildirilmiştir.[235] Şükrün zıddı amelî anlamda nankörlük,[236] itikadî anlamda küfürdür.[237] Şükredenin, ancak kendi lehine şükretmiş olacağı; nankörlük edeninse, Allah'ın, kullarının şükretmesine hiçbir şekilde ihtiyacının bulunmadığını bilmesi gerektiği Kur'an'ın haber verdiği hususlardandır.[238] Küfreden insan kendi aleyhine küfretmiş, şükreden de kendi lehine şükretmiş olur ki küfrünün de, şükrünün de karşılığı mutlaka kendisine döner.[239] Şükredenlerin mutlaka mükâfatlandırılacağını haber veren Kur'an,[240] kullukta örnek şahsiyetler olan peygamberlerin Allah'ın nimetlerine şükredici olmalarından övgüyle bahseder.[241] Müfessirlerimizin de ifade ettiği gibi, şükür yalnız dille değil bütün fiil ve hareketlerle Allah'ın razı olduğu şekilde yaşamakla olur.[242] Allah'ın nimetlerine karşı çok açık bir nankörlük anlamına gelen inkârın bilinçli ve toplumsal bir hâl almasıyla, insanların ekonomik, sosyal ve psikolojik problemleri arasında bir ilişki bulunmaktadır.

"Allah şöyle bir şehri örnek veriyor: Bu şehir güvenlikli, huzurluydu. Her yerden oraya bol rızık geliyordu. Derken ahalisi Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etti. Allah da onlara yapıp ettikleri yüzünden genel bir açlık ve korku felâketini tattırdı."[243]

Bu ayet de gösteriyor ki, Allah'ın insana bahşettiği nimetlere karşı bilinçli ya da kasıtlı nankörlük, Allah'ın doğru yolu gösteren mesajına bilerek karşı çıkmak,

---

[234] En'am, 6/6. krş. Rûm, 30/9
[235] Nahl, 16/78; Hac, 22/36
[236] Neml, 27/40
[237] İnsan, 76/1–5
[238] Lokman, 31/12
[239] İbn Kesir, *Muhtasar*, III.64
[240] Kamer, 54/33
[241] Mesela bkz. İbrahim (as)'ın şükreden bir kul olarak örnek verildiği Nahl,16/120–121
[242] Allah Teâlâ'nın Sebe sûresi 13. ayetteki, Davud (as)'ın ailesine "şükredin" şeklindeki emri Zemahşerî tarafından "Allah'a ibâdet edin, fiil ve hareketlerinizle şükrü yerine getirin" şeklinde izah edilmiştir. (Bkz. Zemahşerî, III.555)
[243] Nahl, 16/112

sadece ahirette değil, bu dünyada da vahim sonuçlar doğurmaktadır.[244] Başka bir kısım ayetlerde şükreden toplumların helâk edilmeyecekleri edilirken,[245] küfür ve isyanda ileri gidenlerin Allah'ın azabını tadacakları haber verilmiştir.[246]

Hasan Basrî'nin dediği gibi, "Allah kullarına yapılacak işleri kesin olarak mukadder kılmamıştır. Fakat şöyle yaparsanız size böyle yaparım, böyle yaparsanız size şöyle yaparım, diyor ve onları ancak yaptıkları amellere göre değerlendiriyor."[247] Şu ayet buna delildir:

"Ey insanlar! Peygamber Rabbinizden size gerçeği getirdi. Şu halde kendi iyiliğinize olarak iman edin. Eğer inkâr ederseniz bilin ki, göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır…"[248]

Allah Teâlâ peygamberlerini, insanlar yanlış yolda gitmelerinden dolayı gerek dünyada gerekse ahirette başlarına sıkıntılar geldiğinde, "Rabbimiz! Ah, ne olurdu, bize bir peygamber gönderseydin de ayetlerine uysak ve müminlerden olsaydık!" diyerek Allah'a karşı herhangi bir mazeret ileri sürmesinler diye gönderdiğini haber vermektedir.[249] Âl-i İmran sûresinin 26. ayetinde de:

"De ki: "Ey mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden de çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kadirsin" buyrulmaktadır. Bu ayetten hareketle bazı müfessirler Yüce Allah'ın, mülkü (yani ilim, servet, itibar, akıl, sağlık gibi her türlü maddî ve manevî imkânı) dilediğine vermesi ve dilediğinden almasını ilâhî irade karşısında kulun iradesinin etkisi konusunda değerlendirirler.[250] Elbette bunu da dünya hayatının sınav olmasından hariç tutarak anlamamalıyız. Çünkü Kur'an'da insanın bu dünyada bulunma gayesinin imtihan olduğu, ölümün, iyi ve kötü yönleriyle hayatın sınav amaçlı yaratıldığı, sonunda

[244] Esed, s.554
[245] "Eğer şükreder, iman ederseniz, Allah sizi niçin azaba uğratsın." (Nisa, 4/147)
[246] "Biz, ahalisi zalim olan memleketlerden başkasını helak edici değiliz." (Kasas, 28/59)
[247] Hasan Basrî, *a.g.m.*, s. 83
[248] Nisa, 4/170
[249] Kasas, 28/47
[250] Meselâ bkz. Râzî, VI.237

herkesin Cenab-ı Hakk'ın huzuruna varıp hesap vereceği,[251] hayır ve şer olarak kulun başına gelenlerin imtihan sebebiyle olabileceği [252] de ifade edilmiştir. Dolayısıyla, başa gelen iyilik ve kötülüklerin mutlaka kuldan kaynaklandığı düşünülmemelidir. Sebep imtihan da olabilir:

"Andolsun, içinizden cihat edenleri ve sabredenleri belirleyinceye ve durumlarınızı ortaya koyuncaya kadar sizi deneyeceğiz."[253]

Araştırmamız esnasında tespit edebildiğimiz kadarıyla insanoğlu yeryüzünde özellikle şu iki hususta imtihan edilmektedir:

1. İman veya inkâr.[254]
2. İmanda samimiyet.[255] Aşağıdaki üç madde de bu çerçevede mütalaa edilebilir:

- Sahip olduklarıyla imtihan.[256]
- Takdir edilen karşısındaki tavırla imtihan.[257]
- Dünyanın çekici güzellikleriyle imtihan.[258]

Bu bölümü sonlandırırken, hayır ve şer hususunda şunları söyleyelim: Musibetler de kaderde yazılıdır.[259] Allah'ın izni olmadan da hiçbir musibet kula isabet etmez.[260] İster iyi ister kötü anlamda olsun başa gelen musibetler insanın yaptıklarına mukabil bu dünyada gördüğü karşılıklar da olabilir, imtihan vesilesi de olabilir. Veyahut Allah'ın kulları hakkında takdir ettiği, (Uhud savaşı örneğinde

---

[251] Mülk 67/2; krş. Enbiya 21/34
[252] Enbiya, 21/35. krş. Zümer, 39/49
[253] Muhammed, 47/31. krş. Âl-i İmran 3/142
[254] Kehf 18/29
[255] "…Allah dikseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi…" (Mâide, 5/48) Yani Allah Müslüman olma ve O'na itaat etme niyetinizi çeşitli bağlayıcı dini kurallar aracılığıyla sınamak için. (Bkz. Râzi, IX.98) Krş. Ankebût 2 ve 3. ayet-i kerimeler de bu anlamı içermektedir.
[256] İnsan hem sahip olduğu mallarla, zekat, sadaka vb. malî yükümlülüklerinin yerine getirip getirmemesi cihetinden (En'am 6/165), hem de mal ve mahsullerde yapılan eksiltme, korku ve açlıkla imtihan olmaktadır. (Bakara, 2/155) Diğer taraftan çocukları ve eşleri de insan için imtihan vesilesidir. (Teğâbun, 64/15)
[257] Enbiya 21/35
[258] Kehf 18/7; krş. Âl-i İmran 3/14
[259] Hadîd 57/22; En'am 6/59. Musibetlerin kaderde yazılı bulunması Allah'ın ezelî ilmiyle önceden bilmesi şeklinde yorumlanmıştır. (Bkz. Yazır, VII.4754)
[260] Teğâbun, 64/11

olduğu gibi) iman edenlere yardım etmesi, onların imanlarının kuvvetlendirmesi ve olgunlaştırması gibi, başka hikmetler de söz konusu olabilir. Bütün bunlar Allah'ın iradesinin her şeyin üstünde olduğu ve kullarına asla zulmetmeyip onlara karşı rahmetinin gazabından daha fazla olduğu gerçekleri unutulmadan değerlendirilmelidir. Bunlarla beraber, bir topluma gelmiş veya gelebilecek bir kötülüğün savılması için öncelikle o toplumun fertlerinin kendilerini sorgulamaları ve kötü niyet ve davranışlardan arınmaları istenmektedir:

"Kişinin önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu koruma altına alan takipçiler vardır. Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah herhangi bir toplumun başına bir kötülük gelmesini diledi mi, artık onun geri çevrilmesi mümkün değildir."[261]

## E. ALLAH'IN HİDAYETE ERDİRMESİ VE DALÂLETTE BIRAKMASI

Kader konusunun en fazla münakaşa edildiği konulardan birisi de Allah'ın hidayete erdirmesi ve dalâlette bırakması meselesidir. Biz de bu konuyu tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'an ayetlerinde vurgu yapılan boyutlarıyla ele alacağız. Önce dalalet ve hidayet kavramları üzerinde duralım.

"Dalâl" ve "dalalet" mastarları sözlükte, "kaybolmak, telef olmak, şaşırmak ve yanılmak" gibi anlamlara gelir ve "bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az veya çok ayrılmak, azmak ve sapmak anlamlarına kullanılır. Genellikle "maksada ulaştıran yolu bulamamak, istenen sonuca götürmeyen bir yola girmek" veya istenen neticeye ulaştırıcı yoldan ayrılmak" şeklinde tarif edilir.[262]

---

[261] Ra'd, 13/11. Krş. Râzî, XIII.407; Esed, s. 487. Toplumların ahlâkı ile ilâhî lütuflar arasındaki sebep sonuç ilişkisi konusunda ayrıca bkz. Enfâl 8/53

[262] Cürcânî, *et-Ta'rifât*, dalâlet md.; İbn-i Manzûr, dll md.; İsfehâni, dll md.; Tahânevi, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Keşşâfu Istılâhı'l-Fünun*, Kahraman yay., İst. 1984, dalâl md.

Kur'an-ı Kerim'de müştaklarıyla beraber 218 defa geçen dalâlet kavramı, daha çok, hidayetin zıddı olarak "dini yoldan sapma" anlamında kullanılmış ve "inkâr" manası da kastedilmiştir.[263] Kur'an-ı Kerim, hakkın dışında olan her şeyi dalâlet olarak görür ve bu kavramı "uzak (derin)", "apaçık" ve "büyük" sıfatlarıyla birlikte kullanır.[264] "Dalâlet"in kullanıldığı anlamlarından bazıları şunlardır: Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr etmek,[265] Allah'tan başka ilahlar edinip O'na şirk koşmak,[266] Hz. Peygamberin çağrısına uymayıp onu alaya almak,[267] Kur'an'ın ilahi bir kitap olduğunu inkâr etmek,[268] kıyametin kopacağından şüphede olmak ve bu konuda yersiz tartışmalara girmek,[269] Allah'ın ve peygamberin emirlerine isyan etmek,[270] Allah'ın helal kıldığını haram saymak,[271] inkârcıların heva ve arzulara tabi olmak,[272] iman hususunda selim aklı kullanmamak,[273] Allah'ın rahmetinden ümit kesmek.[274]

Hidayet ise, h-d-y kökünden türetilmiş "doğru yola gitme, doğru yolu gösterme" anlamında mastar, "doğru yol ve kılavuzluk" anlamlarında isimdir. "Amaca ulaştıracak yolu gösterme" şeklinde tanımlanır.[275] Fahruddin Râzi, hidayetin Kur'an'da kullanıldığı manalar arasında fark gözeterek bu kavramın "hidayet yollarını gösterme ve açıklama",[276] "Cennet yolarına iletme"[277] anlamlarına gelebildiği gibi "hâdî" ism-i failinin "davetçi"[278] anlamına da geldiğini söyler.[279] Bu farklar düşünüldüğü zaman Şura, 42/52 ile Kasas, 28/56 arasında birbirini tamamlayan bir anlam örgüsü olduğu anlaşılır. Birincisinde Hz. Peygambere nispet edilen hidayet doğru yola davet ve açıklama, ikincisinde Allah'ın yalnız kendisine nispet ettiği hidayet, göğsü imana açma ve muvaffakiyet verme anlamındadır.

---

263 İlgili ayetler için bkz. Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, dll md.
264 Mesela bkz İbrahim, 14/3; Âl-i İmrân, 3/164, Mülk, 67/9
265 Nisa, 4/136; Sebe, 34/8
266 Nisa, 4/116; Lokman, 31/11
267 Furkan, 25/41–42; Ahkâf, 46/32
268 Fussilet, 41/52
269 Şura, 42/18
270 Ahzâb, 33/36
271 En'am, 6/140
272 En'am, 6/56; Sâd, 38/26
273 Araf, 7/179
274 Zümer, 39/53
275 Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, hdy md.
276 Mesela, Secde, 32/26; Mesela, Bakara, 2/38; İnsan, 76/3; Fussilet, 41/17
277 Mesela, Nisa, 4/175
278 Mesela, Ra'd, 13/7; Şûra, 42/52;
279 Râzi, II.200

Ragıp el-İsfehâni aynı kökten olan ve aynı manaya gelen hidayeti, "lütufla kılavuzluk etmek" şeklinde tanımlamış; temel anlam olarak, özellikle ilâhî emirlere muhatap olan insanlara olmak üzere bütün yaratıklara yol gösterme anlamında kullanıldığını söylemiş ve Kur'an-ı Kerim'de yer alan hidayet kavramlarını içinde bulundukları ayetlerin genel kompozisyonu çerçevesinde gruplandırmıştır.[280] Buna göre Allah'ın insanlara olan hidayeti dört merhaleden oluşur:

1. Her mükellefe akıl ve idrak yetenekleriyle hayatını sürdürmeyi sağlayan zaruri bilgileri lütfetmek.[281]
2. Vahiy ve peygamberler aracılığıyla hak yola davet etmek.[282]
3. Hidayeti benimseyenleri doğru yola erişmede başarılı kılmak.[283]
4. Hak kazananları ahirette Cennette mükâfatlandırmak.[284]

Bu hidayet türleri buradaki tertibe göre birbirine bağlı olup bir sonraki hidayetin gerçekleşmesi için bir öncekinin meydana gelmesi şarttır. Bununla birlikte bir merhalenin gerçekleşmesi sonrakinin mutlaka gerçekleşeceği anlamına gelmez. Kur'an'da zalimlere ve kâfirlere verilmeyeceği belirtilen hidayetten maksat, tevfik-i ilahîden ibaret olan üçüncü merhaledeki hidayettir.[285]

Râzî de Allah'ın hidayete yönelen kullarını doğru yola kavuşturmasının ve gerçeği bulmalarını sağlamasının üç şekilde olabileceğini söylemektedir:

- Aklî deliller getirerek. (Bakara, 2/258'de anlatılan Hz. İbrahim (as)'in Nemrut'la tartışması bunun örneğidir.)
- Gerçeğin ve bildirilen vakıanın nasıl ve neden ibaret olduğunu göstererek. İsrailoğulları peygamberlerinden Hezekiel kıssası da bunun örneğidir (Bakara, 2/243'de anlatılan olay.)
- Bizzat yaptırarak, yaşatarak, sebep ve sonucu deney halinde göstererek.

[280] İsfehâni, hdy md.
[281] Taha, 20/50
[282] Enbiya, 21/73
[283] Meryem 19/76
[284] Araf 7/43
[285] İsfehâni, *hdy md.,* krş. Yavuz, Yusuf Şevki, TDVİA. hidayet md.

(Bakara, 2/260'de anlatılan İbrahim (as) kıssası bunun örneğidir.)[286]

Kelâm ilminde hidayet ve dalâlet, kader meselesine bağlı bir problem olarak, kulun iradesi ve gücüyle mi, yoksa Allah'ın yaratması ve takdiri ile mi gerçekleşmektedir? tarzında sorular etrafında tartışma konusu olmuştur. Hidayetin ilâhî menşeli olduğunda İslâm âlimleri arasında ihtilaf yoktur. Fakat onun mahiyeti ve hidayete ulaşmada kulun fonksiyonu noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Şu şekilde özetleyebiliriz:

Mûtezile'nin benimsediği görüşe göre, Allah, peygamberler ve vahiy aracılığıyla hidayete ulaşılabilecek yolu gösterir fakat hiç müdahalede bulunmaz. Kul kendi iradesiyle doğru yolu benimser ya da benimsemez. Diğer fiillerinde olduğu gibi hidayet de kulun kendi yaratmasıdır.[287] Onlar, Kur'an'da Allah'a isnat olunan hidayeti doğru yolu göstermek, açıklamak, hakka delâlet etme ve irşat gibi manalarda yorumlamışlardır.[288] Mûtezilî âlimlerin çoğuna göre, Allah kâfirlere hidayette bulunduğu halde onlar hidayet bulmamışlar, itaat etme gücü verdiği halde onlar yararlanmamışlardır.[289]

Eş'arî mezhebinin görüşüne göre, Allah doğru yolu gösterip açıkladığı gibi hidayeti kulun kalbinde yaratır.[290] Onlara göre Allah'ın kullarını hidayeti iki şekilde tecelli eder. Birincisi, hakkı açıklamak ve insanları hakka davet anlamındadır ki bu anlamda hidayetin peygamberlere ve insanları hak dine çağıranlara nispeti doğrudur. Şura, 43/52 ayetini buna delil getirirler.[291] İkincisi, Allah'ın hidayeti mü'minlerin kalplerinde yaratmasıdır. Hidayetin bu çeşidini Allah'tan başka kimse gerçekleştiremez. Bu husustaki delilleri de En'am, 6/125 ayet-i kerimesidir.[292] İmam

---

[286] Râzi, V.436 vd.
[287] Kâdı Abdulcebbâr, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, s. 323; Râzi, VII. 77; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, s.525
[288] Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*, s. 324
[289] El-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn Ve'htilâfu'l-Musallin*, thk. Muhammed Muhiddîn Abdulhamid, Kahire 1950, I.299
[290] Râzi, VII.77; Yavuz, Yusuf Şevki, TDVİA. hidayet md.
[291] Bu ayette peygamber hidayet edici olarak nitelendirilmektedir.
[292] Râzi, VII.77

Cüveynî de Allah'ın iradesiyle hidayeti tahsis ettiğini, daveti ise tüm insanlar için umumi kıldığını söyler.[293]

Maturîdî mezhebinin görüşüne göre, hidayet, Allah'ın insanda doğru yolu bulma fiilini yaratması, ihtida ise kulun hidayet bulmasıdır.[294] Kur'an'da "Allah dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola eriştirir"[295] buyrulması, Allah'ın bizzat kendisini kudret sıfatıyla vasfetmesiyle ilgilidir. Yoksa ayette kastedilen, kulların ihtiyari fiilleri yoktur manasına değildir. O, dalâlete düşen kişi için dalâleti, hidayet bulan kişi içinse hidayeti diler.[296]

İman bir ikna ve gönüllü kabul işi olup Kur'an-ı Kerim'de de bu açıkça ifade edilmiştir.[297] Aynı zamanda iman, ancak Allah'ın yaratma, irade, irşat ve hidayetiyle gerçekleşebilir. Allah dilese herkesi iman sahibi kılardı. Bununla birlikte Allah bunu gerçekleştirmiyor, çünkü kuldan zorlama yoluyla meydana gelecek bir iman bir yarar sağlamaz. O halde Allah'ın muradı, insandan doğacak imanın zorlama yoluyla değil, kendiliğinden ve içten gelmesidir.[298] Dilediği kullarını hidayet eden Allah, o kullarını peygamberin lisanından dökülen beyanından istifade ettirir, onlara hakkı sevindirir, iman, ilim ve mucibince amel nasip eder. Doğru yola iletmediği kullarına da hakkı sevdirmez, peygamberin irşadından faydalandırmaz, sonuç itibariyle iman nasip etmeyip onları dalâlete mahkûm eder.[299] Allah'ın hidayeti lütfu, saptırması ise kuluna yardım etmemesidir. Dalâleti isteyen kişiye yardım etmemesi ve böyle kimselere azap etmesi, Allah'ın adaleti gereğidir.[300]

Evrende bütün olup bitenler, Allah'ın mutlak iradesiyle koymuş olduğu kanunlar çerçevesinde işlemektedir. İnsanın, kendi irade ve aklını kullanarak doğru ve yanlış olanı birbirinden ayırması, ikisinden birini seçme imkânına sahip olması da aynı kanunun bir parçasıdır. Diğer taraftan Allah, zamanla kayıtlı bulunmayan

---

[293] Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtı'i 'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikad*, thk: Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulhamid, Mektebetü'l-Hanici, Mısır 1950, s. 212
[294] Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm el-Müsemmâ Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Fâtıma Yusuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004, I.9
[295] En'am, 6/39
[296] Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, II.115
[297] Meselâ bkz. Bakara, 2/256; Kehf 18/29; Hucurât 49/14.
[298] Zemahşerî, I.299; Râzi, V.424–425
[299] Yazır, V.3012
[300] Ebû Hanife*, el-Fıkhu'l-Ekber*, s.58

mutlak ilmi ile her şeyi istisnasız olarak bilmektedir ve levh-i mahfuz'da kaydetmiştir. Bu ise kullar için zorlama anlamına gelmemektedir. İnkârcılar gerçekleri çarpıtarak kendi sorumluluklarını kabul etmemekte ve kendi kötülüklerini Allah'ın ilim ve iradesine yüklemeye kalkışmaktadırlar:

"'Rahman dileseydi biz onlara ibadet etmezdik' dediler. Bu konuda hiçbir bilgileri yoktur, yalnızca saçmalıyorlar."[301]

Kur'an'a göre bu şekilde kendilerini mazur göstermeye çalışmaları, Allah'ın azabını gerektirecek bir suçtur:

"Putperestler diyecekler ki: 'Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.' Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. De ki: "Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi var mı? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz."[302]

Ayette onlardan önce gelip geçenler içerisinde inkârcıların aynı hakikati yalanladıkları ve bunun sonucunda azabı hak ettikleri bildirilmektedir. Daha öncekilerin de yalanladığı şey, Allah'ın insanı doğru ile yanlış arasında seçimde bulunabilme yeteneği ile donattığı gerçeğidir.[303] Ayetin devamı da, müşriklerin bu istidlâllerinin, ilmî bir değer taşımayıp sadece bir zan ve kuruntudan ibaret olduğunu göstermektedir. Onların iddialarının aksine, herkesin yapıp ettiği yalnız kendisine aittir ve herkes kendi ettiklerinin karşılığını görecek, kimse kimsenin vebalini yüklenmeyecektir.[304]

Allah'ın peygamberler gönderdiği milletlerden kimi, peygamberlerinin kendilerine duyurduğu ilâhî hakikatler karşısında iyi niyetli ve ön yargısız tutumları sayesinde Allah'ın hidayetine mazhar olmuş; kimi de daha baştan peygamber ve vahiy karşısında sergiledikleri inkârcı, inatçı ve uzlaşmaz tutumları yüzünden yanlış yolda kalmışlardır. Buna rağmen inkârlarına Allah'ın dilemesini

---

[301] Zuhruf, 43/20
[302] En'âm, 6/148
[303] Esed, s.261
[304] En'âm, 6/164

mazeret göstermeye çalışmaları Kur'an tarafından kınanmış, saçmalıkları yüzlerine vurulmuştur.[305] Allah dileseydi elbette onlar da şirk koşmazdı; fakat ilâhî düzen ve hikmet, insanlardan kiminin kendi seçimleriyle iman etmelerine, kiminin de şirk, küfür gibi dalâlet yollarına sapmalarına imkân verecek şekilde tecelli etmiştir.[306]

Kur'an'da hidayete erdirme ve dalâlette bırakma yalnızca Allah'a nispet edilir. Hidayete erdiren veya dalâlette bırakan, yalnız O'dur. Bu hususta birçok ayet vardır.[307] Hidayet ve dalâlet konusunu işleyen ayetleri Kur'an'ın bütününü göz önünde bulundurarak incelediğimizde Allah'ın saptırmasının insanları asla haksız yere sapkınlığa sevk ettiği, zarar verdiği veya cezalandırdığı anlamına gelmediğini görürüz. Allah, insanları hidayette toplanıp birleşmeye zorlamamış; doğru yolu kendi irade ve fiilleriyle bulmalarını tercih etmiştir:

"…Allah dileseydi elbette onları hidayet üzerinde toplayıp birleştirirdi."[308]

Müteakip ayette, "Ancak (samimiyetle) dinleyenler daveti kabul eder. Ölülere gelince, Allah onları diriltecek, sonra da O'na döndürülecekler"[309] buyrulması, hakikat karşısında kulakları ve kalpleri hidayete açık olanların doğru yolu bulacaklarını ifade ederken; İslâm'ın sesine kulaklarını ve gönüllerini kapatanlardan "ölüler" diye söz edilmesi de, hidayeti terk ederek körü körüne dalâleti takip edenlerin doğru yolu izlemeye hazır olmadıklarını gösterir.[310]

Kur'an-ı Kerim'e göre, doğru yolu bulma ve hidayete erişme de insanın serbest iradesinin bir rolü olmaksızın mümkün değildir. Allah bütün insanların değil, sadece kendi iradesiyle hidayete yönelenlerin hidayetini dilemiştir. Hidayeti seçmek ya da dalâlete sürüklenmek herkesin kendi elindedir.[311] Bu hususta şöyle buyrulmuştur:

---

[305] Bkz. Nahl, 16/35–36
[306] En'âm, 6/107
[307] Mesela bkz. Yunus, 10/35; Nahl, 16/9
[308] En'âm, 6/35; krş. Ra'd, 13/31; Secde, 32/13
[309] Neml sûresi 80 ve 81. ayetlerde de benzer teşbihler kullanılmaktadır.
[310] Mevdûdî, *a.g.e.*, I.546
[311] Yazır, III.2087

"Eğer dileseydik, onlara gökten bir mucize indirirdik de derhal boyun eğerlerdi."[312] Bu takdirde insanın hürriyeti elinden alınmış olacaktır. Oysa insanın inanmasının manevi/ahlakî değeri bu inancın bir zorlamanın değil, serbest ve özgür iradenin ürünü olmasına bağlıdır.[313]

Hidayete eriştirme dalâlette bırakmanın yalnızca Allah'a ait olduğunu vurgulayan ayetlerden birisinde insanların farklı inanç ve davranışları benimseyip uygulayarak farklı gruplar oluşturacak şekilde yaratılmalarının bir imtihan gereği olduğu ifade edilmektedir:

"Eğer Allah isteseydi hepinizi elbette ki bir tek inanç topluluğu yapardı. Ama O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yapmakta olduklarınızdan dolayı kesinlikle sorgulanacaksınız."[314]

Allah peygamberlerini göndermekle insanlara hidayet yollarını gösterir. Peygamberler ise, onları ancak kötülükten vazgeçerek hayra yönelmeye çağırıp uyarmakla vazifelidirler.[315] Onların görevi Allah'ın dinini tebliğden ibarettir.[316] Peygamber de olsa, hiçbir kulun başkalarına hidayet lütfetme imkânı yoktur. Zaten görevi de değildir.[317] Hz. Peygamberin şahsına hitabeden fakat manası umumî olan şu ayet-i kerime kişinin ne kadar çok sevse de bir başkasını, Allah dilemedikçe ve ona hidayeti nasip etmedikçe, hidayete ulaştırma imkân ve salâhiyetinin olmadığını açık bir şekilde belgelemektedir:

"Şüphesiz sen sevdiğini doğru yola (hidayete) erdiremezsin. Fakat Allah dilediği kimseyi doğru yola eriştirir. O, hidayete erecek olanları en iyi bilendir."[318] Bir başka ayet-i kerimede "şüphesiz bize düşen sadece doğru yolu göstermektir"[319] buyrulmasından da anlıyoruz ki, doğru yolu göstermek Allah'a aittir, kullar ise kendi

---

[312] Şu'arâ, 26/4
[313] Esed, s.741
[314] Nahl, 16/93
[315] Yazır, II.938
[316] Âl-i İmrân, 3/20; Mâide, 5/92,99; Ra'd, 13/40; Nahl, 16/35,82; Nur, 34/54; Ankebût, 29/18; Yasin, 36/17; Şûrâ, 42/48; Teğâbun, 64/12
[317] Bakara, 2/272
[318] Kasas, 28/56. Hz. Peygamberin, ilâhî vahyin muhataplarının imana gelmeleri hususunda ne kadar istekli olduğu, fakat muhataplar hidayete yönelmedikçe bu isteğin tek başına onların hidayete erişmelerini sağlamayacağı da Kur'an'ın belirttiği bir husustur. (Bkz. Nahl, 16/37)
[319] Leyl, 92/12

iradeleriyle hidayete yönelmekte ya da ondan sapmaktadırlar. Yol gösterme işi Allah'tan başlamış, onların kötülüğü kazanmaları ise, heva ve heveslerine uymalarıyla başlamıştır."[320]

Buraya kadar özetle ifade ettiğimiz hususları başlıklar halinde açıklamak istiyoruz.

### 1. İnsan Hidayete de Dalâlete de Yönelebilecek Yapıda Yaratılmıştır.

Yukarıda ifade edildiği üzere Kur'an ayetleri hidayet ve dalâlet hususunda bir taraftan Allah'ın mutlak iradesini vurgulamakta, diğer taraftan dini tebliğle görevli olan peygamberlerin başkalarını hidayete eriştirmekle yükümlü ve yetkili olmadıklarını ifade etmektedir. Ayetlerin vurguladığı bir diğer husus Allahın engin hikmet ve adalet sahibi olup zulmetmekten münezzeh oluşudur.[321] Yüce Allah'ın, kulun hiçbir katkısı olmadan bazılarını hidayete eriştirip Cennetlik kılması, bazılarını da sapkınlığa ve dolayısıyla Cehenneme itmesi O'nun engin hikmetiyle bağdaşmaz. Allah'ın bir kulunu hidayete eriştirmesinin temelinde kulun Allah'a yönelişi, hidayeti talebi bulunduğu gibi dalâlete mahkûm etmesinde de bunun tersi söz konusudur. O'nun bir kimseyi dalalette bırakması, kendisine verilen akıl yeteneğini ve irade gücünü kötüye kullanmakta ısrar etmesi sebebiyle onu tercihiyle ve sonuçlarıyla baş başa bırakması demektir.[322] İnsanın hidayete eriştirilmesinde ya da dalâlet karanlıklarında terk edilişinde kendi seçimi ve talebi amil faktör olunca yaratılışında her iki eğilimin de mevcut olması gündeme gelir.

A'raf suresi 172. ayet-i kerimesini izah kapsamında ifade edilen bir görüşe göre, insanoğlunun zürriyetinin baba sulbünde yaratılışı esnasında Allah Teâlâ insanoğlunun doğasına ya da fıtratına kendisinin varlık ve birliğini tanıma, kavrama ve dolayısıyla inanma yeteneğini yerleştirmektedir. O, her insanı, iman etmesi için yeterli zihnî ve psikolojik donanıma sahip kılmakta, iç ve dış âlemde kendi varlığına ve birliğine kılavuzluk edecek birçok kanıtlar yaratmaktadır. Bu şekilde, sanki her

---

[320] Hasan Basrî, *a.g.m.*, s.78
[321] Bkz. Âl-i İmrân, 3/182; Enfâl, 8/51; Hac 22/10; Nisa, 4/49
[322] *Kur'an Yolu*, IV.403

doğan insana ayrı ayrı, "Ben senin Rabbin değil miyim?" diye sormakta, o da "evet" diyerek bunu tasdik etmektedirler. İnsanın doğasındaki iman kabiliyeti bu ayette temsili bir dille anlatılmış bulunmakladır.[323]

Allah Teâlâ insanı en güzel biçimde yaratmış,[324] onun fıtratına doğru ve yanlışı, iyilik ve kötülüğü, günah ve sevabı bilme, ayırt etme, birini seçip yapabilme gücünü yerleştirmiştir. Beled sûresi 10. ayette geçen "Ve ona iki yolu göstermedik mi?" ifadesi de insanın hayır ve şer arasında tercihte bulunabilme yeteneğiyle donatıldığı anlamına gelmektedir.[325] İnsanın yaratılışını ve fıtrî yapısını çok veciz bir şekilde özetleyen bir başka ayet gurubunda şöyle buyrulur:

"Nefse ve onu (insan olarak) şekillendirip düzenleyene, ona kötü ve iyi olma kabiliyetlerini verene (andolsun ki), nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu arzularıyla baş başa bırakan da ziyan etmiştir."[326]

Bu ayette ifade buyrulan "nefsin şekillendirilip düzenlenmesi"nden maksat ona akıl, düşünce ve mantık, hayal gücü, hafıza, temyiz gücü, karar verme gücü, irade kuvveti ve diğer pek çok kuvvetin bağışlanmasıdır. "Düzenleme" ifadesi, insanların iyi bir fıtrat üzere yaratıldığına şamildir. Fıtrî yapısında doğru yola gitmesine engel olabilecek hiçbir eğrilik ve eksiklik bırakılmamıştır.[327] Nitekim "Her doğan fıtrat üzere doğar; daha sonra ana babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusî yapar"[328] anlamındaki hadiste de bu gerçek ifade edilmiştir. Bundan sonra Allah'ın gösterdiği doğru yola girip şükredici olmak veya Şeytan'a ve nefse uyarak Allah'ın verdiği imkân ve kabiliyetleri baskı altına alıp nankör olmak insanın kendi elindedir.[329] Bu anlam içeriğine sahip ayetlerden birisi de şu ayettir:

---

[323] Zemahşerî, II.169
[324] Tin, 95/4
[325] Zemahşerî, IV.744; Mâturîdî, *a.g.e.*, V.460; Râzî, XXIII.152; :İbn. Âşûr, XV.354–355
[326] Şems, 91/7–10
[327] Mevdûdî, *a.g.e.*, VII.134, İnsanın hidayet veya dalâlet yolunu seçmede önceden bir belirleme olmaksızın hür bırakıldığını ifade eden bazı ayetler için bkz. Kehf, 18/29, İnsan, 76/3
[328] Buhârî, Cenâiz 80,93; Müslim, Kader 22,25
[329] İsrâ 17/18–19; Kehf 18/29

"Doğrusu size Rabbinizden idrak kabiliyetleri (basiretler) gelmiştir. Artık kim hakkı görürse faydası kendine, kim de kör olursa zararı kendinedir."[330]

Ayette, Allah tarafından verildiği bildirilen "basîretler"den maksat, Râzi'ye göre, Cenâb-ı Hakk'ın insan fıtratına bahşettiği, küfrü terk edip imana yönelebilme gücü, bilgi ve düşünme melekesidir.[331] Yazır ise "basiretler" ifadesini kalp gözüyle görülebilecek uyarıcılar, şahitler, idrak kabiliyeti, deliller, hidayet sebepleri şeklinde tefsir etmiştir.[332]

Konu ile alâkalı görülen bir diğer ayet-i kerime şudur:

"İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi…"[333]

Bir kısım müfessirlere göre ayette somut bir insan topluluğundan değil insanların fıtratlarında ve yaratılışlarının özünde bulunan, hak dine, doğru inanç ve yaşayışa yatkınlıktan bahsedilmektedir. Buna göre insanlar yaratılıştan hidayet üzeredirler. Sapmalar ise dış sebeplerin etkisiyle sonradan ortaya çıkmakta olup bu sapmaları önlemek veya düzeltmek için peygamberler gönderilmiştir[334] ki bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinlerin özü ve esası aynıdır, onlar hep aynı gerçeği dile getirmişlerdir.[335]

Yukarıdaki ayetlerden açıkça anlaşılmaktadır ki, insan hem imana hem küfre müsait bir şekilde yaratılmıştır.[336] Allah, insanlara yalnızca iyiyi-kötüyü, hidayeti-dalâleti ayırt edebilme kabiliyeti vermekle yetinmemiş, peygamberleri vasıtasıyla insan idrakine sunduğu apaçık delillerle hidayet yolunu bulmasını da kolaylaştırmış, sonra lehine veya aleyhine olacak seçimi yapmasını kendisine bırakmıştır.

---

[330] En'âm, 6/104
[331] Râzi, X.96
[332] Yazır, III.2018
[333] Bakara, 2/213
[334] Taberî, I.154; İbn Atıyye, 1,286–287; Râzî, V.59–60
[335] Bu anlamı içeren ayetler için bkz. Bakara 2/131–132,136; Nisa 4/163; Mâide 5/69; Hac 22/78
[336] Yazır, VII.5020

Hidayet yolunu tutan ile dalâlete saplanıp kalan kimsenin bir olmayacağı açıktır.[337] Israrla yapmakta olduğu kötülükler kendinde bir tabiat halini aldığından dolayı kötü işleri kendilerine süslü gösterilip onları güzel gören kimse elbette Allah'ın hidayet nasip ettiği kimseler gibi değildir.[338] Oysa yaratılışta hepsi hidayete yönelmeye daha elverişli idiler:

"Yüce Rabbinin adını tesbih ederek an. Yaratıp uygun şekil veren, ölçülü ve amaçlı yapan, yol gösteren…(Rabbinin)"[339]

Şevkânî bu ayetleri şöyle yorumlamıştır: "Allah varlıkların cinslerini, türlerini, niteliklerini, ne yapacaklarını, ne söyleyeceklerini, ecellerini takdir etmiş, her birini yapabileceği, kendisine uygun olan davranışlara yöneltmiş ve yaratıldığı amaç istikametinde hareketini kolaylaştırmış, din ve dünya işlerinde yapması gerekeni ona ilham etmiştir."[340] H. Yazır da, bu ayetlerden hareketle "kader" kavramını 'bir şeyi takdir etmek' şeklinde anlamış; her bir varlığın kendi tabiatının, yapısının sınırlarını çizmek ve onu diğer varlıklardan ayıracak vasıfları belirlemek şeklinde izah etmiştir. Çünkü -insan da dâhil- her bir mahlûkta akıllara hayranlık veren, ifade edilemeyecek kadar derin ilim, kudret, irade ve hidayet tecellileri bulunmaktadır ve hiçbiri gelişigüzel yaratılmış değildir. İnsanın kaderinin tespiti ise, onun hangi sınırlar içinde hareket etmesi gerektiğinin, yapısının hangi fiillere müsait olduğunun takdir edilmesi demektir.[341] Bu izahlardan anlıyoruz ki, Allah'ın takdir edip yol göstermesinden maksat, yarattığı şeylerin tabiatını belirleyip onu hedefine doğru yöneltmesidir. İnsan için hedef Allah'a kulluk olduğuna[342] göre onu da kendisine kulluğa (hidayete) doğru yöneltmiştir.

---

337 Fâtır, 35/8
338 Zemahşerî, III.582; Şevkânî, *a.g.e.*, IV.388
339 Â'lâ, 87/1–3
340 Şevkânî, V.493
341 Yazır, VIII.5744. Yazır ayrıca, Allah'ın insan için yaptığı takdire 'hüsn-kubh, saadet ve şekavet, hidayet ve dalâlet vb.' konularını da dâhil etmekte ve bu görüşlerini Hicr, 15/21 ayetine dayandırmaktadır. "Her şeye hilkatini verdi ve yolunu gösterdi" (Tâhâ, 20/50) ayetinde geçen هدى fiilini açıklarken de, her şeyin var olma veya olmamaya elverişli iken Yaratıcının takdir etmesiyle var olduğunda özel bir kuvvete sahip olmaya müsait kılındığını ve ancak belli fiillere elverişli hale geldiğini söylemektedir. (Bkz. VIII.5745 vd.)
342 Zâriyât, 51/56

Nisa sûresinin 28. ayet-i kerimesinde ise "Allah yükünüzü hafifletmek ister" buyrulmaktadır. "Yükün hafifletilmesi" ifadesi, insan ruhu ile bedeni istekleri arasındaki bütün çatışma ihtimallerini ilahi rehberlik araçlarıyla ortadan kaldırılması ve ona, insan tabiatının bu iki unsurunun uyumlu bir hale getirilebileceği hayat tarzının gösterilmesi şeklinde tefsir edilmiştir.[343] Yani Allah, her ne kadar kullarını inanıp inanmamakta özgür bırakmışsa da merhameti gereği onların iman edip kurtuluşa ermelerini ister. Bu yüzden insanlara doğru yolu bulmaları için akıl vermekle kalmayıp ayrıca peygamberleri aracılığıyla gönderdiği kitaplarında hidayet yollarını göstermiş, imandan razı olduğunu, inkârdan ise razı olmadığını beyan etmiştir.[344] Allah açık seçik kanıtlarını ve ayetleri indirdikten sonra hâlâ yalpalamaya, kötülükler yapmaya devam edenlerin artık mazeretleri yoktur.[345] Onlar Allah'ın azabına uğrayacaklardır:

"Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra peygambere karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu Cehenneme atarız. Orası ne kötü bir varış yeridir!"[346]

Bu son ayet de insanın seçme özgürlüğünü vurgulamaktadır.[347] Müminlerin yolundan başka bir yola girenleri saptıkları yönde bırakması, Allah Teâlâ'nın dünya hayatında kulları için takdir buyurduğu kanunudur. İsrâ sûresinde de doğru yola giren, takvayı seçen, asıl hedef olarak ebedî hayata yönelen kimselerle eğri yola giren, günahtan kaçınmayan ve geçici dünya menfaatlerini ebedî olana tercih eden kimselerden ayrı ayrı söz edildikten sonra "hepsine, bunlara da ötekilere de Rabbinin ihsanından kesintisiz veririz. Rabbinin ihsanı sınırlı değildir"[348] buyrulmuştur. Eğer doğru yola girenlere imkân verilip eğri yolu izlemek isteyenler engellenseydi imtihanın manası kalmaz, bu imtihan dünyasında kimin Allah'a, kimin nefsine ve Şeytan'a kulluk edeceği ortaya çıkmazdı.

### 2. Hidayet Ve Dalâlet Rasgele Değildir.

[343] Esed, s.141
[344] Zümer, 39/7
[345] Bakara, 2/209
[346] Nisa, 4/115
[347] Esed, s.167
[348] İsrâ, 17/20

"Allah dilediğini saptırır, dilediğini de hidayete eriştirir" ifadesi Kur'an üslûbu içerisinde tekrar edilen ifadelerdendir.[349] Kur'an ayetlerinde vurgu yapılan diğer bir husus, Allah'ın saptırdığını kimsenin doğru yola iletemeyeceği, hidayet ettiğini de kimsenin saptıramayacağı gerçeğidir.[350] Bu ifade tarzı her konuda olduğu gibi bu konuda da Allah'ın üstünde otorite olmadığını bize ispat eder. Aynı şekilde Kur'an'a göre, zorla imanın ve dindarlığın olmayacağı ilâhî bir kanundur:

"Dinde zorlama yoktur…"[351]

Zemahşerî'nin anlayışına göre burada anlatılan "imanla ilgili ilâhî kanundur, kuraldır"; yani Allah kulunu iradeden yoksun kılarak iman konusunda onu zorlama altında bırakmamış, aksine inanıp inanmamayı onun serbest irade ve seçimine bağlamıştır.[352]

Elbette insan hayatı tek çizgi değildir. İnsanlar sonuçlarına katlanmak üzere Allah'ın doğru yol olarak bildirdiğini seçebilecekleri gibi yanlış bir yol da tutabilirler. Allah hidayeti bulma konusunda insanı zor altında bırakmaz:

"Doğru yol Allah'a aittir. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileseydi hepinizi doğru yola iletirdi."[353]

"Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz."[354]

Yüce Allah'ın hem adaletine hem de lütufkârlığına şahadet eden bu ayetlerde çok kısa ve birbiriyle bağlantılı temel yasalar açık olarak yer almaktadır. Birincisi, doğru yolu da dalâleti de seçebilme herkes için mümkündür. İkincisi, herkesin yaptığı kendisinindir; doğruyu seçen kendi iyiliğine seçmiş, doğru yoldan sapan da kendi aleyhine sapmış olur. Üçüncüsü, hiçbir masum kişi başkasının günahını, sorumluluğunu üzerine almaz, Allah buna izin vermez. İlâhî yasada ilke

[349] Mesela bkz. En'am, 6/39; İbrahim, 14/4; Nahl, 16/93; Fâtır, 35/8
[350] Mesela bkz. Âraf, 7/186; Rum, 30/29; Zümer, 39/37
[351] Bakara, 2/256
[352] Zemahşerî, I.299
[353] Nahl, 16/9
[354] İsrâ, 17/15

olarak sorumluluk şahsîdir.[355] Buna göre toplu işlenen suçlarda herkesin sorumluluğu ve cezası kendi katkısı oranındadır.

Kur'an'da kulun tercih edip yaptığı iyi ya da kötü amellere göre Allah'ın ona doğru yolda gitmeyi veyahut dalâlete saplanıp kalmayı kolaylaştıracağı haber veriliyor. Bu hususu vurgulayan Leyl sûresinin 5–10 ayetlerinde Cenâb-ı Hak, vaat ettiği şeylere iman ederek tevhit akidesini benimseyen, emrettiği şeyleri yapan, şirkten, isyandan ve nimetlerine karşı nankörlük etmekten sakınan kullarına azim ve kararlılıklarından dolayı razı olduğu şekilde yaşamayı kolaylaştıracağını; vaat ettiklerini yalan sayarak tevhitten uzaklaşan, O'nun katında olanlardan kendini müstağni gören kullarına da bu amellerine ısrarla devam etmeleri sebebiyle razı olmadığı şekilde yaşamayı kolaylaştıracağını haber vermektedir.[356] Şu iki ayet de benzer bir mana mevcuttur:

"Ayetlerimizi yalanlayan ve böylece yalnız kendilerine fenalık etmiş bulunan kavmin durumu ne kötüdür! Allah'ın doğru yola yönelttiği kişi hidayete ermiştir; O kimi saptırırsa işte onlar da kaybedenlerin ta kendileridir."[357]

Ayette açık bir şekilde, bu tip insanların böyle aşağılık bir duruma düşmelerinin, Yüce Allah'ın ayetlerini yalanlamaktan, onları hiçe saymaktan başka bir sebebinin bulunmadığı, yani insanın içine düştüğü kötülüğün sebebinin yine onun kendi yaptıkları olduğu ifade buyrulmuştur. Sonraki ayette de işaret edildiği gibi en geniş planda hidayet de dalâlet de Allah'ın takdirine bağlıdır.

Başka bir kısım Kur'an ayetlerinde de Allah'ın hidayete erdirme ve dalâlette bırakmasının kulların tavrına ve yönelişine bağlandığı ifade edilmektedir:

"İman edip bu resulün hak olduğuna şahit olduktan ve kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkârcılığa sapan bir kavme Allah nasıl hidayet eder? Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez."[358]

---

[355] Râzi, XIV.424
[356] Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, V.470; Ayrıca bkz. Taberî, VI.2827
[357] A'raf, 7/177–178
[358] Âl-i İmran, 3/86

Bu ayet-i kerimede Allah'ın hidayete eriştirmeyeceği kimselerin özellikleri iman edip peygamberin hak olduğunu kesin olarak bildikten ve kendilerine apaçık kanıtlar geldikten sonra inkâr yolunu seçme olarak zikredilmektedir ki bu tür inkâr tam anlamıyla bir inatlaşma ve hakikatlere karşı bile bile direnme demektir. Buna mukabil, hidayet yolunun kişinin kendi tercihine bağlandığını ifade eden şu ayet-i kerimeye bakalım:

"Kim Allah'a iman ederse Allah onun gönlünü doğruya yöneltir (hidayete ulaştırır.) Allah her şeyi bilmektedir."[359]

Burada Allah'ın kullarını hidayete erdirmesi kendisine iman etme şartına bağlanmış, iman eden kişiyi Allah'ın dosdoğru yola yönelteceği, onun gönlünü hidayete açacağı şart-cevap yoluyla ifade edimiştir ki bu, Kur'an'ın anlam bütünlüğü içerisinde hidayet kavramının nasıl anlaşılması gerektiğine dair önemli bir ipucu vermektedir. Başka bir ayette hidayet için şart kılınmış kulun bu tercihi, Allah'ın rızasını talep olarak belirtilmiştir.[360]

Şûra sûresi 13. ve Ra'd sûresi 27. ayetlerde Allah, kendisine samimiyetle yönelenleri (inâbe edenleri) hidayete eriştireceğini ifade buyurmaktadır. H.Yazır, "inâbe" kavramını; Hakka teslimiyetle yönelmek, Hakkın ayetlerini derinden derine düşünerek ona dönmek ve tövbe etmek olarak açıklayıp hidayetin şartının cüz-î iradeyi kullanarak nefsanî iradeden çıkıp Hakkın iradesine yönelmek olduğunu ve her insana ömründe hidayeti seçmek için mutlaka imkânlar bahşedildiğini söylemektedir.[361] Ona göre, hidayet gibi dalâlet de hak edilir ve her iki durumda da mesuliyet kullara aittir.[362]

Hidayetin nasip olması kulun onu talep etmesine bağlı olduğu gibi devamı da kulun hidayet yolunda sebatına bağlıdır ki bu şekilde Allah'ın yardımıyla imandan sonra tekrar dalâlete sürüklenmekten kurtulabilsin. Aşağıdaki ayetlerin ifadelerinden anladığımız budur:

---

[359] Teğâbun, 64/11
[360] Bkz..Mâide, 5/16
[361] Yazır, IV.2982 vd.
[362] Yazır, I.281. Hidayet ve dalâletin insanın kendi kazancı olduğu hususunda ayrıca bkz, I.593, VI.3979

"Allah, doğru yola gidenlerin hidayetini güçlendirir…"[363]

"(Onlar) kendilerine Rablerinin ayetleri hatırlatıldığında o ayetler karşısında kör ve sağır davranmazlar."[364]

Zemahşerî bu son ayeti açıklarken, Allah'ın ayetleri okunduğu sırada insanların iki türlü tavır sergilediklerini belirtir: Bir grup vardır ki bunlar, Allah'ın ayetleri kendilerine okunup hatırlatıldığında canla başla ona yönelirler, kulaklarını, gözlerini ve gönüllerini o ayetlere açarlar. Bir kesim daha vardır ki, onlar da okunanı ve okuyanı dinliyor gibi görünseler de dinlemekten uzaktırlar.[365] Yani, hidayet rehberi olan Kur'an'dan istifade öncelikle kişinin ondan yararlanma niyetine, azim ve iradesine, bu husustaki içtenliğe sahip olmasına bağlıdır.

Bu konu ile alakalı onlarca ayette, hidayete erdirenin Allah olduğunun ifade edilmesiyle beraber hidayete eriştirdiği kişilerin olumlu özellikleri zikredilmiş; dalâlette bırakanın Allah olduğunun ifadesiyle beraber de saptırdığı kişilerin ahirete inanmama, fasık veya zalim olma, Allah'ı unutma, Allah'ın ayetleri karşısında kör ve sağır kesilme vb. olumsuz özellikleri zikredilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in birçok yerde inkârcıları "kendilerine zulmedenler" diye tanıtması[366] da dalâletin müsebbibinin kendileri olduğunu belgelemektedir. Başka bir kısım ayetlerde ise dalâlete sürüklenenlerin o yola kendi tercihleriyle yöneldiklerinden bahsedilmektedir. Mesela, Yahudilerin Tevrat'taki bir kısım ayetlerin asıl anlamlarını gizleyerek gerçek anlamlarından saptırmaları, dünyevî bakımdan dalâleti hidayete, uhrevî bakımdan da azabı bağışlanma ve kurtuluşa tercih etmek olarak nitelendirilmiştir.[367] Yine onların Allah'ın emirlerine küstahça karşı gelişleri, bile bile hakikatleri gizlemeleri ve inkârları sebebiyle Allah'ın lanet ve gazabına uğradıklarını anlatan ayetler vardır.[368] Aşağıda meâlini verdiğimiz ayette de açıkça belirtildiği üzere onlar emre karşı gelmede ve günah işlemede haddi aştıkları için Allah'ın iradesi onların dalâlette kalmaları şeklinde tecelli etmiştir:

---

[363] Meryem, 19/76
[364] Furkan, 25/73
[365] Zemahşerî, III.105
[366] Meselâ bkz. Bakara 2/54, 57; A'râf 7/177; Hûd 11/101; Fâtır 35/32
[367] Bakara, 2/175
[368] Mesela bkz. Bakara, 2/88; Nisa, 4/46

“Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla ‘iman ettik’ diyenlerden ve Yahudilerden küfürde yarışanlar seni üzmesin… Allah bir kimseyi fitneye düşürmek isterse elbette Allah’ın iradesine karşı senin elinden hiçbir şey gelmez. İşte onlar Allah’ın, kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir… Onlar, hep yalana kulak veren ve durmadan haram (suht) yiyen kimselerdir…”[369] “Suht” ismi, سَحَتَ (bir şeyi tamamen yok etti) fiilinden türetilmiştir ve öncelikle yıkıma götüren herhangi bir fiili yapmayı gösterir, çünkü o fiil iğrençtir ve bu nedenle yasaklanmıştır.[370]

Benzer bir durum münafık taifesi için de geçerlidir. Kalplerindeki nifakın sebebi, aşağıda zikrettiğimiz ayetlerde ifade edildiği gibi, kendi yapıp ettikleri ve Allah’ın emirlerine karşı tavır alışlarıdır:

“Size ne oluyor da münafıklar hakkında ikiye bölünüyorsunuz? Hâlbuki kendileri hak ettikleri için Allah onları küfre geri çevirmiştir. Allah’ın saptırdıklarını doğru yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah’ın saptırdığı kimseler için asla doğruya yol bulamazsın.”[371]

“Onlar önce inanıp ardından inkâr ettiler. Bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir; artık anlayıp kavrayamazlar.”[372]

“Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, ellerini sımsıkı tutarlar. Onlar Allah’ı unuttular, O da onları unuttu (kendi hallerine bıraktı). Gerçek şu ki münafıklar günaha batmış kimselerdir.”[373]

“Allah da kendisine verdikleri sözden caydıkları ve hep yalan söyledikleri için, kendi huzuruna çıkacakları güne kadar yüreklerine münafıklığı yerleştirdi.”[374]

Ayetlerde bu tip kişilerin yüreklerine nifakın yerleştirilmiş olduğu belirtilmekle beraber, bunun tamamen onların kendi kusurları sebebiyle olduğu da

---

[369] Mâide, 5/41–42
[370] İbn. Manzûr, sht md.
[371] Nisa, 4/88
[372] Münâfikûn, 63/3
[373] Tevbe, 9/67. Esed, ayetteki “münafık” kavramını “bilinçli münafık” şeklinde çevirir. (s.368)
[374] Tevbe, 9/77

beyan edilmiştir. Şu ayet-i kerimede de onların Allah'ın rahmet ve bağışlamasından (dolayısıyla hidayetinden) uzak olmalarının sebebi kendi kibirleri olarak gösterilmiştir:

"Onlara "Gelin, Allah'ın resulü sizin için bağışlama dilesin" dendiğinde başlarını çevirirler; onların büyüklük taslayarak uzaklaştıklarını görürsün. Allah'tan onların bağışlanmalarını istesen de istemesen de birdir. Allah onları asla bağışlamayacaktır." (Münâfikûn, 63/5–6)

Münafıklar için bağışlanma kapısının kapanmış olduğunu belirten 6. ayetteki ifadeyi 5. ayetin ışığında yorumlamak ve bu sonucun orada açıklandığı üzere kendi bağnazlıklarından ve ısrarlı tercihlerinden kaynaklandığına dikkat etmek gerekir. Nitekim münafıkların Cehennemin en derinlerine atılacağını bildiren ayetlerde dahi tövbe edip kendini düzelten ve gönülden teslimiyet içine girenler istisna edilmiş ve tövbe ederlerse onların da Allah'ın büyük mükâfatlara layık gördüğü müminlerle beraber olacakları bildirilmiştir.[375]

Bakara süresinin 26. ayet-i kerimesinde bu konuda genel bir ilke verilmektedir:

"…Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri (fasıkları) saptırır."[376]

Bu ayette geçen "fâsık" kavramı sözlükte, belirli bir sınırı aşan, onun dışına çıkan anlamına gelir. Dinî bir terim olarak "haktan sapan, Allah'ın emirlerine karşı gelen kişi" demektir.[377] Allah, fasıklardan ve yaptıkları amellerden razı olmayacaktır.[378] Yukarıdaki ayette de belirtildiği gibi Allah, kendi eylemlerinin

---

[375] Krş. Nisa 4/145-147; Tevbe 9/80
[376] Bakara, 2/26. Muhammed Esed'in yorumunda da ifadesini bulduğu gibi, Allah'ın saptırması ya da sapıklık içinde bırakmasına ilişkin tüm Kur'anî atıflar ancak bu ayette ortaya konan "Allah, fasıklardan başkasını saptırmaz" ilkesiyle birlikte düşünülmeli, bu temel üzerine değerlendirilmelidir. (Bkz. s.499)
[377] İsfehânî, fsk md.
[378] Tevbe, 9/96

sonucu olarak onları hidayetten uzaklaştırmış, dalâlete mahkûm etmiştir.[379]

Bakara sûresinin 26. ayetinin izahında Râzî, إضلال (saptırma) fiilini dilbilgisi kaidelerinden hareketle anlamlandırır.[380] Buna göre, if'al babının hemzesi bazen lazım fiili müteaddi yapmak için, bazen de "vicdan (bulmak)" manasını ifade için kullanılır. Yani, "Allah onu idlâl etti" iki anlama gelir:

1-Allah onu sapık (yoldan çıkmış) yaptı.

2-Allah onu sapıtmış buldu.

Birinci manaya ayetin lafzı müsait değildir. Çünkü Allah'ın onu bulunduğu halden saptırıp sapık hale getirdiğine dair bir karine yoktur. Aslî anlamında idlâl, "dini terk etmeye çağırmak ve dini o kimseye çirkin göstermek" demektir ki, Kur'an'da Allah'ın İblis'e nispet ettiği saptırma budur. Bu husustaki ayetlerin birinde Hz. Musa'nın diliyle şöyle buyrulur: "Bu, Şeytan'ın işidir. Gerçekten o, apaçık saptırıcı (مضِلّ) bir düşmandır."[381] Ümmet, bu manada saptırmanın Allah hakkında caiz olmadığı hususunda icmâ etmiştir. Çünkü Allah Teâlâ ne küfre davet etmiş, ne de küfrü hoş göstermiştir. Aksine O, küfürden nehyetmiş, menetmiş ve küfre karşı büyük bir ceza tehdidinde bulunmuştur.[382]

Kur'an'ın birçok ayetinde Allah'a nispet edilerek geçen اضلّ ve müştaklarını cebre yorumlamak Kur'an'ın ruhuna tamamen aykırı bir yorumdur. Çünkü "onlara ne oluyor ki iman etmiyorlar"[383] ayet-i kerimesiyle ilke olarak onların iman etmelerine hiçbir maninin bulunmadığını ilan eden Cenâb-ı Allah, onların dalâlete düşmelerine sebep olan şeyleri de açıklamakta ve asıl müsebbib olarak kulun kendisini göstermektedir. İnsanı hidayetten uzaklaştıran ya da dalâlete sürükleyen amilleri ayrı ayrı açıklayacağımız için burada bir tanesini zikretmekle yetinelim:

---

[379] Allah'ın fasıkları hidayet etmeyeceğini ifade eden başka ayetler de vardır. Mesela, Mâide, 5/108; Tevbe, 9/24, 80; Saf, 61/5; Münafikûn, 63/6

[380] Râzi, II.185 vd.

[381] Kasas, 28/15. Fussilet, 41/29'da da idlâl fiili şöyle geçer: "Kafirler Cehennemde: 'Rabbimiz! Cinlerden ve insanlardan bizi saptıranları göster de onları ayaklarımızın altına alalım' derler." Aynı fiil Tâhâ, 20/79'da Firavun'a, aynı surenin 85. ayetinde Sâmiri'ye nispet edilerek kullanılır.

[382] Râzi, *a.y.*

[383] Müddessir, 74/49

"İnsanlara hidayet rehberi geldiği zaman, iman etmelerine 'Allah bir insanı mı peygamber olarak gönderdi?' demelerinden başka bir şey mani olmadı."[384]

Allah'ın hidayete erdirmesi de dalâlette bırakması da sırf kendisinin kulları üzerinde cebrî bir tarzda irade etmesiyle gerçekleşmemektedir. Kulun ceht ve gayreti şarttır. Allah kimseyi imana da küfre de zorlamaz. Nisa sûresinin 155. ayetinde kâfirlerin kalplerinin kılıflanması veya mühürlenmesi, onların irade ve tercihlerini bu yönde kullanmış olmalarına bağlanmıştır. Yusuf sûresinin 105. ayetinde de kâfirlerin yer ve göklerde mevcut olup Allah'ın varlık ve birliğini gösteren nice delili (âyet) görmemek için yüzlerini çevirip geçtikleri ifade edilmiş, böylece kalplerin kılıflanması ve mühürlenmesinin mana ve sebebi ve bunda kulun tercihinin tesiri açıklanmıştır. En'am sûresi 107. ayette "Allah dileseydi müşrik olmazlardı" buyruluyor. Yani, "imanı ihtiyarlarına bırakmaz, şirkten muhafaza eder, cebren mü'min kılardı."[385] Bu hususta, tarihte yaşamış ve inkârları sebebiyle helâki hak etmiş kavimleri bizlere ibret almamız için örnek olarak anlatan Cenâb-ı Hak, onların dalâlete sürüklenişlerinin ana sebebinin kendilerine hidayet yolları gösterildikten sonra kendi tercihleriyle sapıklığa yönelmiş olduklarının altını çizer. Semûd kavminin durumunu anlatan şu ayet-i kerimede olduğu gibi:

"Semûd kavmine gelince, onlara doğru yolu gösterdik ama körlüğü, doğru yolu görmeye tercih ettiler; nihayet kendi yapıp ettiklerinin sonucu olarak alçaltıcı bir yıldırım azabı yakalayıverdi onları!"[386]

Bir başka ayet-i kerimede müşriklerin olur olmaz isteklerle peygamberi güç durumda bırakmaya kalkışmaları "imanı küfre değişmek" yani iman etmek yerine inkârcılıkta direnmek şeklinde değerlendirilmiştir[387] ki, bu da onların inkârlarının bilinçli olarak yapıldığını ifade eder. Kur'an, bu husustaki -hem fert hem toplum bazında- genel kaideyi şöyle ifade eder:

---

[384] İsrâ, 17/94
[385] Yazır, III.2021
[386] Fussilet, 41/17
[387] Bakara, 2/108

"…Yalancı ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez."[388]

İnkâra saplanmış, dalâlete sürüklenmiş ve bunu sonucu olarak da helâki hak etmiş kişi ya da toplumlara, hidayete erişebilmeleri için Allah tarafından bahşedilen nimetlerden birisi de bilgidir. Ne var ki bu bilginin kişinin iç âleminde etkili olması, iman ve amele dönüşmesi, Rabbinin istediği bir kul olmasını sağlayabilmesi şarttır. Zira insanın ahlâki değerlilik yaşantısına katkı sağlamayan bilgiye sahip olmak, Kur'an-ı Kerim'in ifadesiyle "kitap yüklü merkep"[389] olmakla eşdeğerdir. Kur'an'da böyle bir bilgi sahibinin hazin sonunun örnek olarak anlatıldığı şu ayete bir bakalım:

"Kendisine kanıtlarımızı verdiğimiz, (sonra) onları bir kenara atan, bu yüzden Şeytan'ın peşine taktığı, nihayet azgınlardan olan kişinin haberini onlara anlat. Eğer biz isteseydik o kişiyi delillerimizle yüceltirdik. Fakat o dünyaya saplanıp kaldı, hevesinin peşine düştü. İşte böylesinin hali, kovsan da bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan köpeğin haline benzer. Ayetlerimizi yalanlayan topluluğun durumu işte böyledir. Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler. Ayetlerimizi yalanlayan ve böylece yalnız kendilerine fenalık etmiş bulunan kavmin durumu ne kötüdür! Allah'ın doğru yola yönelttiği kişi hidayete ermiştir. O kimi saptırırsa, işte onlar da kaybedenlerin ta kendileridir."[390]

Bu ayet gurubunda bahsedilen kişinin kimliği ile ilgili birçok görüş öne sürülmüştür.[391] Bizim için önemli olan bu kişinin kimliği değil, sahip olduğu bilgiyle ortaya koyduğu tutum ve davranışları, yani kişiliğidir. Allah bir kişiye kendi varlık ve birliğinin kanıtlarını bildirmiş yahut -bu ayet grubundan önceki ayetlerde bildirildiği şekilde- onun fıtratına kendi rubûbiyetini anlayıp kavrama yeteneğini yerleştirmiş; fakat daha sonra o kişi fıtratındaki inanma yeteneğinden sıyrılıp kopmuş; delilleri bir kenara bırakmış, inanmaktan vazgeçmiştir.[392] Diğer bir ifadeyle, hak ve hakikati gördükten sonra kendisine ilahi lütufla bağışlanan bu bilginin gerekli kıldığı davranışları sergilememiş, onunla tüm ilişkisini kesip Şeytan'ın peşine

---

[388] Zümer, 39/3
[389] Cuma, 62/5
[390] Âraf, 7/175–178
[391] Taberî, II.714; Kurtubî, VII.511–512; Râzi, XI.146–147
[392] Râzi, a.y.

düşmüştür. Onun Şeytan'ın peşine takılmayı tercih edişinde dünyevi imkân ve kazanımlara sahip olma tutkusu temel neden olmuştur. Doyumsuz olan bu tutkuya kendisini kaptırması neticesinde kişilik erozyonuna uğramış, her halükarda dilini sarkıtıp soluyan köpek misali alçalmıştır.[393]

Allah dileseydi o kişiyi ayetlerinden yararlandırarak yüceltirdi. Fakat kendisi bunu istememiş, kendini dünyaya kaptırmış, yükselmeyi değil dünyaya saplanıp kalmayı tercih etmiştir. Fıtratındaki yüksek ruhî ve zihnî melekeler onu imana çağırırken o nefsanî tutkularının esiri olmuştur. Bu durumda gerçek anlamda insanlık değerini ve ayrıcalığını da yitirdiği için böyle bir insanın psikolojik durumu, sıcaktan veya başka herhangi bir sıkıntıdan dolayı dilini sarkıtıp devamlı soluyan, kovulsa da kendi haline bırakılsa da durumunu değiştirmeyen köpeğin haline benzetilmiştir.[394] Müteakip ayette bu tip insanların böyle bir aşağılık duruma düşmelerinin, Allah'ın ayetlerini yalanlamaktan, onları hiçe saymaktan başka bir sebebinin bulunmadığı, insanın içine düştüğü kötülüğün sebebinin yine onun kendisi olduğu ifade buyrulmuştur. Ama en geniş planda hidayet de dalâlet de Allah'ın takdirine bağlıdır. O, kullarına karşı sonsuz merhamet sahibi[395] olduğu için onları dalâletin karanlıklarından kurtarmak için tekrar tekrar uyarıcılar göndermiş, birbiri ardınca hidayet yollarını göstermiştir. Rabbinin bu lütuflarına karşı doğru yola gelmemekte direndikleri için onlar hakkında iman etmeyeceklerine dair ilahî hüküm verilmektedir:

"Muhakkak ki Biz bu Kur'an'da insanlara (gerçekleri anlatmak için) her türlü misali verdik. Yine de insanların çoğu inkârcılıkta direndikçe direndiler."[396]

"Ahirete inanmayanlar ise ısrarla yoldan sapmaktalar. Eğer onlara merhamet edip de içine düştükleri sıkıntıyı gidersek yine de büyüklük taslayarak yanlış yollarına dalıp giderler."[397]

---

[393] Rıza, Muhammed Reşid, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm eş-Şehîr bi Tefsîri'l-Menâr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut trs., IX.406
[394] Taberî, II.714
[395] Bkz. Bakara, 2/207; Âl-i İmran, 3/30; Hac, 22/65
[396] İsrâ, 17/89
[397] Mü'minûn, 23/74–75

“Böylece, günahkârlık batağına saplananlarla ilgili olarak Rabbinin verdiği, “onlar artık iman etmeyecekler!” şeklindeki hüküm (kelime) gerçekleşti.”[398]

Ayette geçen “kelime” ifadesi, genellikle “Allah’ın günahkârlar hakkındaki ezelî bilgisine dayanan takdiri, hükmü” şeklinde açıklanmıştır.[399] Buna göre Allah ezelde, “günahkârlık batağına saplananlar iman etmeyecek” diye hükmetmiş, aynı vasfı taşıyan müşrik Araplar hakkında da bu hüküm gerçekleşmiştir. Bazı çağdaş müfessirler -muhtemelen bu anlayışın koyu bir kaderciliğe yol açtığından kaygılandıkları için- ayeti, “Böylece günahkârlık batağına saplananlarla ilgili olarak Rabbinin hükmü şöyle tahakkuk etti: “Onlar artık iman etmeyecekler!” şeklinde anlamayı tercih etmişlerdir.[400]

Kur’an-ı Kerim’de bir de inkârcıların izledikleri dalâlet yolunun kendilerine süslü gösterildiğinde bahsedilir.[401] Kur’an-ı Kerim’in bütünlüğü içerisinde bakıldığında bunun müsebbibinin de kulların kendileri olduğu anlaşılır.[402] Yani inanmayanların yapıp ettiklerinin kendilerine güzel gösterilmesi Allah’ın onlara inanç ve yaşayışları konusunda seçme hakkı tanımaması anlamına gelmez; bilakis o, kendi irade ve tercihleriyle inkârcılıkta ısrar etmeleri sebebiyledir. Ayetlerde bu kimselerin ahirete inanmama vasıflarının öne çıkarılmasından anlıyoruz ki, onların bütün düşünce yapıları dünyevi kazançlar üzerine kurulu olduğu için yapıp ettiklerinin dünyadaki karşılığından başka bir kaygı taşımazlar ve içine düştükleri ruhi manevi körlük yaptıklarının kendilerine güzel görünmesine sebep olur.[403] Bunun Allah’ın istek ve iradesine bağlanması ise bütün iş ve oluşların O’na râci oluşundan ve bütün işleyişin O’nun tarafından konmuş küllî kurallara tabi olmasındandır. Ayrıca Allah, doğru yola iletilmeyi rızasına talip olma şartına bağlamıştır ki, bu şartı yerine getirmeyenler, kalbi hidayete kapalı manen ölü kimselerdir. Ancak Allah’a yönelen kullar dalâlete sürüklenmekten kurtulabileceklerdir:

---

[398] Yunus, 10/33
[399] Taberî, II.874
[400] Bkz. Yazır, IV, 2710; Esed, s.401
[401] Bkz. Bakara, 2/212; En’am, 6/122; Tevbe, 9/37; Yunus, 10/12; Ra’d, 13/33; Neml, 27/4; Fâtır, 35/8; Mü’min, 40/37; Muhammed, 47/14
[402] Bahsettiğimiz bu ayetlerde, tuttukları yolun ve yaptıkları kötü amellerinin kendilerine süslü gösterildiği kişilerin inkârcılık (2/212, 6/122, 13/33, 27/4), ahireti yalanlama (27/4), Allah’ın haram kıldıklarını helâl sayma (9/37), haddi aşma (10/12) gibi özellikleri öne çıkarılır.
[403] Esed, s.763

“Bil ki sen ölülere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da daveti duyuramazsın. Körleri yanlış yoldan doğruya yönlendiremezsin. Sen (davetini) ancak ayetlerimize inanıp teslim olanlara duyurabilirsin.”[404]

“İnkârcılar, ‘ona Rabbinden bir mucize indirilseydi ya!’ diyorlar. De ki: Allah dilediğini saptırır;[405] kendisine yöneleni de gerçeğe ulaştırır.”[406]

Gerçek şu ki, burada eksik olan mucize değil, doğruyu bulma arzusudur, onlarda doğruyu bulma arzusu olmadığı için peygamberin getirdiği mucizelere rağmen inatla inkârcılıklarını sürdürmüşlerdir. Allah Teâlâ tercihini bu yönde kullanan kimseleri zorla doğru yola iletmez.

Bu hususta yanlış anlaşılması muhtemel ayetlerden bir tanesi şudur:

“Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar; kimi de saptırmak isterse, göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir…”[407]

Hasan Basrî bu ayeti izah sadedinde şunları söyler:

“Bu ayeti bilgisizlikleri yüzünden şöyle te’vil ettiler: Allah Teâlâ salih amel işlemeden, bazı kullarının gönüllerini İslâmiyet’e açmış, bazı kullarının da küfür, fısk ve sapıklıkları olmadığı halde gönüllerini darlaştırmış ve sıkıştırmıştır. Hâlbuki bu kimselerin Allah’ın kendilerine mükellef kıldığı taatı yapmaları imkânı olabilirdi.”[408] “Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz…”(Bakara, 2/286) ayeti mucibince Allah bütün insanları sorumlu tuttuğu ibadetleri yapabilecek kudrette yaratmıştır. Emredilenleri yapan kişinin gönlünü İslâm’a açar, tövbe ve itaate güç yetirebildiği halde küfründe ısrar eden kişinin gönlünü daraltır.[409] Ayrıca bu ayette, kendi menfi duygularının etkisiyle insanların yaşadığı psikolojik sıkıntılar

---

[404] Rûm, 30/52–53. Benzer ifadeler için bkz. Neml, 27/80–81
[405] Esed'in tercümesine göre, “Allah, sapmayı dileyeni saptırır” (bkz. s.490) Kanaatimizce; bu yorum Kur’an’ın ruhuna uygun olmakla beraber yine de bu şekilde tercüme her zaman uygun olmayabilir. Mesela Âraf 7/155’de “hidayet etme” ve “dalâlette bırakma” fiillerinin her ikisi de Hz. Musa’nın Allah’a yakarışında muhatap siygasıyla “Sen hidayet edersin” ve “Sen dalâlette bırakırsın” şeklinde ifade edilmiştir.
[406] Ra’d, 13/27
[407] En’âm, 6/125
[408] Hasan Basrî; *a.g.m.*, s.81
[409] Hasan Basrî; *a.g.m.*, s.82

ve açmazlar mükemmel bir şekilde teşhis ve veciz bir benzetmeyle tasvir edilerek[410] imanın kişinin psikolojik durumuyla da ilişkinin bulunduğuna dikkat çekilmiştir.

Allah'ın hidayetinden ve Kur'an-ı Kerim'in rehberliğinden mahrum kalmış kimselerden bazı ayetlerde de "kalpleri katılaşmış kişiler" diye bahsedilir. Allah kendi küfürleri sebebiyle onların kalplerini İslâm'a açmamış, neticede kalpleri katılaşmıştır. İman edip Allah'a teslim olanın da hakkı hak olarak batılı da batıl olarak göstererek kalbini İslâm'a açmıştır.[411] Allah'ın onlara olan lütuflarından biri de kendilerine hikmeti bahşetmesidir:

"O, dilediğine hikmeti verir. Kime hikmet verilirse o kimseye birçok hayır verilmiş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar."[412]

Mevdûdî'ye göre ayette geçen "hikmet" neyin doğru neyin yanlış olduğunu anlamaya, hayatı doğru anlamlandırmaya yarayan bir bilgidir. Hikmet sahibi bir kimse Şeytan'ın dar yollarını değil, Allah'ın geniş yollarını takip eder. Mesela, Şeytan'ın takipçilerine göre akıllılık göstergesi, servetleri ile övünmek, her zaman daha fazla kazanmaktır. Hikmet sahibi kimseler ise bu anlayışı akılsızlık olarak kabul ederler. Onlara göre ise akıllılık göstergesi, servetini cömert bir şekilde iyi amellere harcamaktır.[413]

Hidayet nurundan mahrum olup dalâlet karanlıklarında kalmaya mahkûm edilenler, Rûm sûresi 59. ayette "ilimden nasibi olmayanlar[414]" şeklinde de tavsif edilmişlerdir. Bu şekilde tanımlamayla kastedilenler, zihniyet açısından cahil, gözünün önündeki gerçekleri ve delilleri görmezden gelme inadını sürdüren kimselerdir. İşte bu durumdaki kimselerin kalpleri mühürlenmiştir. Yani hakikatlere kulak vermemekte direnmeleri ve iradelerini kötü yolda kullanmaları sebebiyle ilâhî yardımdan mahrum edilmişler, kendi bağnazlıklarıyla baş başa bırakılmışlardır.[415]

---

[410] Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, III.233–234
[411] Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, IV.403
[412] Bakara, 2/269
[413] Mevdûdî, I.212
[414] Esed'in çevirisiyle "hakikati kabul etmek istemeyenler" (s.831)
[415] Zemahşerî, III.472–473

Kur'an-ı Kerim'de vurgulanan hususlardan biri de şudur ki, Allah'ın ayetleri kendisine hatırlatıldığı halde kibirlenip onlara sırt çeviren ve yapmış olduğu kötülükleri unutup hatırlamazlıktan gelen kimse, kendisine en büyük zulmü yapmıştır. Böylelerinden daha zalim kimse yoktur. Çünkü onun bu davranışı, ebedî hayatının azap içinde geçmesine sebep olmaktadır.[416] Yüce Allah böyle peşin fikirli, inatçı kimselerin inkârları yüzünden kalplerini mühürler, kulaklarını da kapatır.[417] Dolayısıyla bunlar hakkı işitmez ve anlamazlar. Peygamberin veya diğer davetçilerin daveti bunlara fayda vermez ve ebediyen doğru yolu bulamazlar. Zira inkârda ısrarları onların düşünme ve anlama yeteneklerini köreltmiştir. Anlayışlarının kapanması olayı, Allah'ın kanunları içinde oluşan psikolojik bir olaydır. Onun için Yüce Allah, kanunları içinde oluşan bu psikolojik olayı, kendi fiili olarak anlatır. Gerçekte de O'nun işidir. Ama olayın sebebi, insanın anlamak istememesidir. Basiretinin kapanmasına bu isteksizliği sebep olmuştur. Bundan dolayı insan kınanmaktadır.[418] Daha birçok ayette, bu şekilde hidayetten mahrumiyet kalplerin perdelenmesi, kulakların tıkanması şeklinde anlatılır:

"Kur'an okuduğun zaman seninle ahirete inanmayanlar arasına gizli bir perde çekeriz. Ayrıca onu anlamamaları için kalplerinin üzerine örtüler, kulaklarına da bir tıkaç koyarız. Sen Rabbinin Kur'an'daki ismini tek başına andığında, canları sıkılmış olarak arkalarını dönüp giderler."[419]

Bu ayetlerde müşriklerin "ahirete inanmayanlar" şeklinde tanıtılması, bu inkâra dayalı olarak sorumsuzluğu ilke edindiklerine, bundan dolayı her türlü haksızlığı fütursuzca yapmaktan çekinmediklerine işaret eder. Bu psikolojide olan Mekke müşrikleri, Hz. Peygamber (SAV) vahyolunan ayetleri kendilerine okuduğunda bunların üzerinde dürüst, samimi ve objektif olarak düşünecekleri yerde başka şeyle meşgul oluyor, konuşuyor, gürültü ediyor, kesinlikle anlamak niyetiyle dinlemek istemiyorlardı.[420] Bu üslûp, aşağıdaki ayetten de anlaşılabileceği gibi, olup

---

[416] Bkz. Kehf, 18/57
[417] Bk. Nisa, 4/155
[418] Ateş, Süleyman, *a.g.e.*, V.307
[419] İsrâ, 17/45–46
[420] Ateş, *a.g.e.*, V.307. Kur'an'ı dinlemedeki bu isteksizlik halini tasvir eden Lokman sûresi 7. ayet şöyledir: "Ona ayetlerimiz okunduğu zaman sanki onları hiç işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi büyüklük taslayarak döner. İşte onu büyük bir azap ile müjdele!"

biten her şeyin Allah'ın izni ve iradesiyle olduğunu vurgulayan Kur'an'ın hâkim üslûbudur.

"Onlardan seni dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne örtüler, kulaklarına da ağırlık verdik. Onlar her türlü mucizeyi görseler bile yine de ona inanmazlar."[421]

Allah kulları inanmasın diye engeller koyar mı? Râzî, bu ayetin izahında Mûtezile'nin görüşlerini nakleder ve onların ileri sürdüğü gibi te'vil edilmesi gerektiğine karşı çıkar, bu ayetin açıkça küfrün de Allah'tan olduğuna delil olduğunu söyler.[422] Kurtûbî de bu manayı destekler ve: "bunu onların inkârlarına bir ceza olarak yaptık" ilavesinde bulunur. Ona göre, inkârcılar işittikleri şeye inanmayınca, hakka boyun eğmeyince, işitmeyen ve anlamayan kişi konumuna düşmüş olurlar.[423]

Görülüyor ki, Ehl-i Sünnet âlimleri bu ve benzeri ayetlerden hareketle prensip olarak Allah'ın, dilediği kimselerin iman etmelerini engelleyeceğini savunmuşlar; Mu'tezile uleması ise bu görüşe karşı çıkarak söz konusu ayetleri kendi adalet ve hürriyet anlayışları istikametinde te'vil etmişlerdir. Bu teorik tartışmalar bir yana, yaratılış itibariyle insan fıtratı, gerçeği kabule elverişli olmakla birlikte, bazı iç ve dış etkenler insanın psikolojisini, akıl ve düşünme melekelerini etkilemektedir. Müşrikler de gerek atalarından ve çevrelerinden aldıkları telkinler, gerekse çeşitli olumsuz duygu ve davranışlarının tesiriyle inanmaya yatkın olmaktan çıktıkları için kalpleri perdelenmiş, kulakları gerçeği duymaz olmuştur. Şu halde onların inkârları ve ilâhî kanun uyarınca kalplerinin perdelenmesi, kendi tutum ve davranışlarının, bencil duygularının, ön yargılarının, taassup ve inatlarının bir sonucudur; bundan dolayı da yanlış inançlarından ve kötü fillerinden sorumludurlar.[424] Aşağıdaki ayet de bu manayı özlü bir biçimde ifade etmektedir:

"İçlerinde seni dinleyenler de var; ama sağırlara -üstelik akıllarını da işletmiyorlarsa- gerçeği sen mi duyuracaksın? Onların arasında sana bakanlar da var; ama eğer basiretleri yoksa körlere doğru yolu sen mi göstereceksin? Gerçek şu ki

---

421 En'âm, 6/25
422 Râzi, XIX.375
423 Kurtubî, VI.558
424 *Kur'an Yolu*, II.311–312

Allah insanlara zerrece kötülük etmez, fakat insanlar kendilerine kötülük ediyorlar."[425]

Putperest Arapların bir kısmı Hz. Peygamber'in tebliğini bizzat dinliyor; tutum ve davranışlarını, neler yaptığını, nasıl bir kişiliğe sahip olduğunu gözleriyle görüyorlardı. Buna rağmen onlar, hakikati kavrama niyeti taşıyıp bu yönde gayret göstermemişler, bu maksatla akıllarını kullanıp hidayete yönelmemişlerdi. Şu halde insan için asıl büyük kayıp görme ve işitme duyularından mahrum kalmak değil, akıl ve basiretini kullanmamaktır. Nitekim gözleri görmediği veya kulakları işitmediği halde akılları ve basiretleri sayesinde inanç ve davranış olarak doğru yolu bulmuş nice insan vardır.[426]

Her ne kadar bazı âlimler, ısrarla Mu'tezile mezhebinin bu ayete dayanarak savunduğu kadercilik karşıtı görüşünü çürütmeye çabalamışlarsa da onların getirdiği cebirci yorum ayetin lafzına da maksadına da aykırı düşmektedir.[427] Buna karşılık bazı Ehl-i Sünnet mensubu müfessirler, ayeti Mûtezile'nin görüşüyle uyuşacak şekilde açıklamakta sakınca görmemişlerdir.[428]

Hz. Peygamber'in ilk muhataplarının çoğu, şu ayette belirtilen küstahça ifadelerle İslâm davetini reddediyorlardı:

"Dediler ki: "Bizi çağırdığın şeylere karşı kalplerimiz kapalıdır, kulaklarımızda da bir ağırlık var; seninle bizim aramızda bir perde bulunmaktadır. Sen yapacağını yap, biz de yapıyoruz!"[429]

O kafirler, "davetini, bize tebliğ ettiklerini düşündük taşındık, ama inandırıcı bulmadık, onun için de reddediyoruz" demiyorlardı. Aksine, peygamberin tebliğ ettiği şeylere kalplerinin, akıllarının kapalı, kulaklarının tıkalı olduğunu söylüyorlardı.[430] Kalp, marifetullah'ın yeri, kulak ile göz de marifet (bilgi) elde etmek için kalbe yardımcı olan iki vasıtadır. Onlar bu organlarının davet edilen şeye

---

[425] Yunus, 10/42–44
[426] Zemahşerî, II.336–337
[427] Meselâ bkz. Râzî, XVII.388–391
[428] Meselâ bkz. Şevkânî, II.509
[429] Fussilet, 41/5
[430] *Kur'an Yolu*, IV.594

karşı kapalı olduğunu söylemekle nefretlerini dile getiriyorlardı. Nefret ise kulağın duyduğu şeyi kalbin anlayıp idrak etmesine manidir.[431] Bu da bize inkârlarının sebebinin önceki kabulleri ve davet edilen mesaja peşin hükümle yaklaşmaları olduğunu göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'de bunu beyan eden başka ayetler de vardır:

"İşte o ülkeler! Onların haberlerinden bir kısmını sana anlatıyoruz. Andolsun ki peygamberleri onlara apaçık deliller getirmişti. Fakat onlar önceden yalanladıkları gerçeklere iman edecek değillerdi. İşte Allah, kâfirlerin kalplerini böyle mühürler."[432]

Burada kâfirlerin önceden yalanladıkları şeylere iman etmeyeceklerinin haber verilmesi Esed'e göre, önceden alıştığı fikir ve görüşleri terk etme konusunda çoğu insanın taşıdığı içsel isteksizliği îma etmektedir.[433] Kur'an açık bir şekilde uyarmaktadır ki, inkârcılar (özelde Hz. Peygamberin ilk muhatapları, genelde ilâhî vahyin bütün muhatapları) eğer iman etmezler ve küfürde ısrar ve inat ederlerse, bu yüzden Allah onların kalplerini mühürleyecektir.[434] "Kalplerin mühürlenmesi" tabiri Kur'an üslûbunda genellikle, batıl inançlara inatla sarılan ve hakikatin sesine kulak vermeyi ısrarla reddeden kişinin zamanla hakikati kavrama yeteneğini kaybetmesini ifade eder.[435] Yani kalplerin hakka ve imana kapalı hale gelmesi, psikolojik şartlanma sonucu meydana gelen ikinci tabiatın bir sonucudur. Bu tabiatı insanlar, davranışlarıyla asli fıtratını bozarak kendileri iktisap etmişler, Allah da infaz etmiştir. Kur'ânî kavramlar olan "kulaklara ağırlık konması"[436], "kalplerin eğriltilmesi"[437] ve "kalplerin mühürlenmesi" [438] de bu konu içerisinde mütalaa edilebilir. Kalplerin

---

[431] Râzî, XIX.347–348
[432] A'raf, 7/101
[433] Esed, s.292. Aynı gerçek Yunus, 10/74'de de vurgulanmaktadır.
[434] Râzi, IX.527
[435] İsfehânî, htm md. Yazır, En'am Sûresi 25. ayette geçen "kulaklara ağırlık konması"nı izah ederken bu hususu vurgulamakta ve şöyle demektedir: "Allah bunlara fıtraten kulak ve kalp vermemiş değildir. Fakat o kalpler, öyle müktesebata sarılmış ve öyle bir tab'u tabiat içinde örtülmüş kalmış ve binaenaleyh fıtratlarında hakka müteveccih olan kabiliyetleri öyle kapanmış hıtâma irmiştir ki bundan böyle delili dinleseler değil ya, görseler bile yine inanmazlar. Fıtratı asliyyeyi kapatan bu örtüler, bu mani'alar, akılların sihir, esâtır gibi yanlış mebde'lere tutulması, batıl itikadlere saplanması, nefislerin ağrazu ihtiraslara bürünmesidir ki, herhangi bir şahısta bunlar tab'olunup tabiat haline geldi mi artık onda Hakkı dinlemek ve kabul etmek kabiliyeti kalmaz, isti'dâdı iman söner." (III.1902)
[436] Bkz. En'am, 6/25
[437] Bkz. Sâf, 61/5
[438] Bkz. Bakara, 2/7

hakkı anlamaz ve kabullenmez hale gelişleri, kulakların hakkı işitmez oluşları, Mutaffifîn Sûresi 14. ayette buyrulduğu gibi, yine insanların kendi yaptıkları yüzündendir.[439] Yoksa bu ve benzeri kavramlar, cebr anlamında yorumlanamaz.

Rum Sûresi 29. ayette buyrulduğu üzere insanların dalâlete sürüklenmelerinin sebeplerinden biri de kendi hevâlarına uyma fiilleridir. Hevâlarına tâbi olma kulların kendi fiilleri olarak gösterilip kendilerine nispet olunmuş iken saptırma Allah'a isnat edilmiştir. Çünkü onlarda o hevâları yaratan Allah Teâlâ olduğu gibi eylemlerinin bir sonucu olarak dalâleti yaratan da O'dur.[440] Küfür ve iman Allah tarafından yaratılıp takdir edilmiştir. Bununla beraber bu yaratılış, insanların bizzat yapma ve iradeleriyle alâkalıdır.[441] Hasan Basri'nin dediği gibi "Allah, bir kulu kör edip sonra 'gör, yoksa sana azap ederim' veya sağır edip 'işit, yoksa sana azap ederim' yahut dilsiz edip 'konuş, yoksa sana azap ederim' demeyecek kadar insaflı ve adildir."[442] O, hoş görmediğine razı olmaz, razı olduğuna da hoşnutsuzluk göstermez. Nitekim şöyle buyurmuştur:

"Eğer inkâr ederseniz şüphesiz ki Allah sizin iman etmenize muhtaç değildir. Allah kullarının inkâr etmesine razı olmaz. Eğer şükrederseniz sizin için buna razı olur…"[443]

H.Basrî'nin güzel bir şekilde ifade ettiği gibi, küfür Allah'ın kaza ve kaderinden olsaydı, Allah da yaptığından (küfürden) hoşnut olurdu. Allah kaza ettiği bir şeyden hoşnutsuzluk duymaz. Eziyet ve zulüm Allah'ın kazasından değildir. "Allah bir şeyi kullarına açıkça nehyettikten sonra cahil gafillerin dediği gibi, onların gizlice yapmalarına muktedir kılmaz. Böyle olmuş olsaydı, 'dilediğinizi işleyin' (Fussilet, 41/40) yerine, 'üzerinize takdir ettiklerini işleyin' der, 'dileyen inansın, dileyen (inkâr etsin) kafir olsun' (Kehf, 18/29) demeyip, bunun yerine 'istediğim kimse iman etsin, istediğim kimse de kafir olsun' derdi… Allah iyilik yapanlara Cenneti hak etmeleri, fenalık yapıp geri kalanlara da Cehennemi hak etmeleri için

---

[439] Yazır, 8/5658
[440] Yazır, VI.3820, vd.
[441] Yazır, VII.50213 1/281
[442] Hasan Basrî, *a.g.m.*, s.77
[443] Zümer, 39/7

kudret vermiştir. Eğer hakikat batıl itikat sahiplerinin iddia ettikleri gibi olsaydı, ne ileri gitmeleri ne de geri kalmaları mümkün olurdu."[444]

Buraya kadar verdiğimiz ayet meâllerinden ve yapılan izahlardan kulun dalâlete doğru meyli ve onda ısrarı olmadıkça Allah'ın kulunu dalâlette bırakmayacağı anlaşılmaktadır. Allah kullarına hidayet yolunu tutabilme hususunda tekrar tekrar fırsat tanımakta, asla kulun kendi tercihinden önce sebepsiz olarak kulunun dalâletine hükmetmemektedir. Bu konuda Kur'an ifadeleri o kadar açıktır ki, eğer Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesinde düşünülse aşağıda mealini vereceğimiz Hz. Nuh (as)'ın kavime hitabını içeren ayet de yanlış anlaşılmazdı. 950 sene kavmini hidayete çağırdığı bildirilen[445] Nuh (as) açık delillere rağmen inkârda direnen kavmine şöyle seslenmektedir:

"Eğer Allah sizi azgınlık içinde bırakmayı irade etmişse, ben size öğüt vermek istesem de öğüdüm size fayda vermez. O sizin Rabbinizdir ve O'na döndürüleceksiniz."[446]

Hasan Basrî, ayette "azgınlık içinde bırakmak" şeklinde tercüme edilen "iğvâ" fiilini Meryem, 19/59'da geçen "ğay (azap)" kelimesiyle irtibatlandırarak "Allah'ın azap etmesi" şeklinde anlamıştır.[447] Önceki ayetlerde kavminin Nuh (as)'dan, gelmesiyle tehdit ettiği azabı hemen getirmesini istemesini ve onun da azap geldiğinde karşı duramayacaklarını ifade etmesinin anlatıldığını düşündüğümüzde bu yorum isabetli görünmektedir. Böylece ayeti "size azap geldiğinde nasihat etmek istesem de nasihatlerim fayda vermez" şeklinde anlamamızın daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Çünkü Nuh (as), azap inip de onlar tarafından görüldükten sonra imanın fayda vermeyeceğini biliyordu. Nitekim başka bir ayet-i kerimede şöyle buyrulmuştur: "Dehşetli cezamızı gördüklerinde, 'yalnız Allah'a iman ettik, vaktiyle O'na ortak koşmakta olduğumuz şeyleri de inkâr ettik' derler. Ama azabımızı gördüklerinde artık inanmaları kendilerine fayda vermeyecektir. Allah'ın, kulları

---

[444] Hasan Basrî, *a.g.m.*, s.76–77
[445] Ankebût, 29/14
[446] Hûd, 11/34
[447] Hasan Basrî, s.81

hakkında öteden beri yürürlükte olan yasası böyledir. İşte orada inkârcılar hüsrana uğradılar."[448]

Bu ayeti doğru anlamamıza yardımcı olacak bir başka izah tarzı şöyledir: Allah kâfiri bu günahında ısrar edeceğini bilerek onu olduğu hâl üzere bırakıp tövbe etmekten alıkoyduğu zaman bu, Kur'an'da "Allah'ın insanı hataya meylettirmesi (iğva) ve saptırması (idlâl)" olarak tanımlanmakta; aynı şekilde, Allah kişinin tövbe edeceğini bilerek onu koruduğu ve ona lütufta bulunduğu zaman bu da, "Allah'ın insana doğru yolu göstermesi (irşâd) ve onu doğru yola yöneltmesi (hidayet) olarak tanımlanmaktadır.[449]

### 3. İnsanı Hidayetten Uzaklaştıran Faktörler

İnsanın hem hidayete ve hem dalâlete yönelmeye müsait şekilde yaratıldığına, kullarını çok esirgeyen ve onlara karşı sonsuz lütufkâr olan Cenâb-ı Hakk'ın hidayet yolunu izleyebilmeleri için onlara birçok basiretler verdiğine yukarıda işaret etmiştik. Buna mukabil insan, kendisini bedensel ve zihnî melekelerle donatıp düzgün bir insan olarak var eden ve hayatı boyunca her an yararlanmakta olduğu diğer bütün nimetleri kendisine borçlu olduğu Rabbi hakkında saptırıcı tesirlere kapılarak yanılgıya düşmekte, türlü şekillerde inkâr ve isyanlara kapılmaktadır. Kur'an insanın Rabbine karşı bu haksız ve nankör tutumunu eleştirmekte ve "Ey insan! Yüce Rabbine karşı seni yanıltıp aldatan ne oldu?"[450] buyurarak bu tavrını sorgulamasını istemektedir.

Şüphesiz Kur'an insanları en doğru yola iletir.[451] Ancak doğruya erişebilmek için onu peşin hükümlerden, kökleşmiş yanlış inançlardan, dengeyi bozan kin ve nefret gibi duygulardan kurtularak okumak, dinlemek ve üzerinde düşünmek gerekmektedir. Aksi durumda, hidayet çağrısına uyup ondan istifade çok güç hatta imkansızdır. Çünkü bu tür insanlarda kişilik kayması, benliğini unutma, kendine özgü nitelikleri yitirme gibi

---

[448] Mü'min, 40/84–85. Şevkânî'nin de belirttiği gibi bu, özgürce ve gayba inanma değil, zorunlu ve görüneni, yaşananı kabuldü. (Bkz. IV.575) Bu sebeple de inanmalarına itibar edilmemiştir. Ayrıca bunun ilâhî bir yasa olduğu da burada vurgulanmıştır.
[449] Zemahşerî, II.376, ayrıca bkz. Esed, s.430
[450] İnfitâr, 82/6
[451] İsrâ, 17/9

ifadelerle tarif edilebilecek bir takım ruhsal bozukluklar ve manevi hastalıklar meydana gelmektedir. Hakikati görmeye ve hidayete yönelmeye mani olan bu hastalıklar, Allah'ın yarattığı selim fıtrattan uzaklaşmış insanlarda görülmektedir. Elbette bunun, yine insan faktöründen kaynaklanan bir takım sebepleri vardır.[452]

Hak yoldan uzaklaşma anlamında dalâlet, kulun tutum ve davranışlarına bağlı olarak çeşitli merhalelerden oluşur ve bir karakter haline gelir. Bunda kulun başlangıçta ortaya koyacağı tavır etkileyici bir rol oynar. Yani bir insan inkâr ve isyan yolunu tercih eder ve bu tutumunu inatla sürdürürse bir taraftan dalâlet kendisine güzel görünmeye başlarken, diğer taraftan hidayet yoluna girmesi zorlaşır. Bu tutum onda hâkim bir karakter halini alınca artık dalâletten kurtulması imkansız hale gelir.[453]

"Hayır! Doğrusu şu ki, yapıp ettikleri onların kalplerini kaplayıp karartmıştır."[454]

Bu ayette, işlenen günahların, bir pas tabakası gibi kalbi kaplayıp karartması, böylece insanın duygu ve düşüncelerini olumsuz etkilemesi ve onun hakikatleri kavramasına engel olması ifade edilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (SAV) şöyle buyurmuştur: "Bir kul günah işlediği zaman kalbinde siyah bir leke meydana gelir. Eğer o kul günahı terkedip bağışlanmayı dilerse, bu leke kaybolur. Şayet tövbe etmez ve günah işlemeye devam ederse, o zaman bu siyah nokta büyüyerek onun bütün kalbini kaplar. İşte ayetin ifade ettiği kararma ve pas tutma budur."[455]

Kur'an'da, gerçeğin ne olduğunu anlayıp kavramanın manevî anlamda merkezi olan kalbin belirtilen fonksiyonunu yitirmesiyle ilgili olarak "kararıp paslanma" anlamındaki "reyn" kavramının dışında "mühürlenme"[456] "kilitlenme"[457] ve "kılıfla örtülüp kapanma"[458] gibi başka deyimler de kullanılmıştır. Râzî'nin

---

[452] Geniş bilgi için bkz. Saka, Şevki, *a.g.e.*, s.25–51; krş. Altıntaş, Ramazan, *a.g.e.*, s.147
[453] Râzi, II.185 vd.
[454] Mutaffifîn, 83/14
[455] Taberî, VI.2756; Esed, s.1247
[456] Bakara 2/7; En'âm, 6/46; Câsiye, 45/23
[457] Muhammed, 47/24
[458] En'âm, 6/25; İsrâ, 17/46; Kehf, 18/57

kaydettiği bir yoruma göre bu tür ifadeler, günah ve inkârda ısrar eden insanların kalplerinin geçirdiği farklı aşamaları ifade eder. Çünkü -az önce zikrettiğimiz hadiste de belirtildiği gibi- insan inkâra ve günah işlemeye devam ettikçe kalpteki manevî lekelerin de aşama aşama artıp çoğalacağı açıktır.[459]

Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde Allah'ın kullarına asla haksızlık yapmayacağı,[460] kişiyi gücünün üstünde bir şeyle mükellef tutmayacağı,[461] din hususunda hiçbir güçlüğün bulunmadığı[462] temel prensip olarak kişinin iman etmesine hiçbir engelin olmadığı,[463] vurgulanmakta; diğer taraftan insanın zayıf yaratılmış bir varlık olup bir takım zaaflarının bulunduğu[464] ifade edilmektedir. Bunlardan başka, Allah Teâlâ dalâlete sürüklemeyi İblis ve tâifesine, Firavun gibi insanlara önderlik eden bazı insanlara da nispet etmektedir. Üzerinde durulması gereken bir başka husus da Allah'ın dalâlette bırakmayı nihaî anlamda kendisine nispet ettiği ayetlerin çoğunda o kişide bulunan fısk, küfür, zulüm vb. yoldan çıkmasına neden olan sebeplere vurgu yapılıyor olmasıdır. Öyleyse insanı sapıklığa sürükleyen ya da kişiyi hidayetten alıkoyan nedenler nelerdir? Bu hususta Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda, insanın hidayete ulaşmasına mani olan ya da onu dalâlete sürükleyen faktörleri insanın kendisinden kaynaklanan (dahilî) ve dış etkenlerden kaynaklanan (haricî) olmak üzere iki ana başlık altında inceleyebiliriz.

### a) Dahilî Faktörler

#### a1. Hevâya Tabi Olma

Sözlükte "istek, heves, meyil, sevme, düşme" gibi anlamlara gelen "hevâ" kelimesi, kavram olarak, "nefsin akıl ve din tarafından yasaklanan kötü, değersiz ve neticesiz arzulara meyletmesi" anlamında kullanılır.[465] Kur'an-ı Kerim'de on ayette tekil ve on sekiz ayette çoğul olarak hep olumsuz anlamda kullanılmıştır.[466] Yine

---

[459] Râzi, XXII.572–574
[460] "Rabbin kullarına zerrece zulmetmez." (Fussilet, 41/46)
[461] "Allah kişiyi ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar." (Bakara, 2/286)
[462] "Din hususunda üzerinize hiçbir güçlük yüklemedi." (Hac, 22/78)
[463] "Onlara ne oluyor ki iman etmiyorlar." (İnşikâk, 84/20), "onlara ne oluyor ki öğütten yüz çeviriyorlar." (Müddessir, 74/49)
[464] Nisa, 4/28
[465] İsfehâni, hvy md.; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, el-hevâ md.
[466] Çağrıcı, Mustafa, TDVİA. Hevâ md.

Kur'an-ı Kerim'de arzu ve ihtiraslarına uyanlar "hevâsını tanrılaştıranlar" olarak tanımlanmakta ve bu kimselerin bu tutumlarını sürdürdükçe peygamber'in davetini doğru anlamalarının, akıllarını kullanarak sağlıklı değerlendirme yapabilmelerinin imkansız olduğu bildirilmektedir[467] ki hevânın başlıca sapıklık nedenlerinden sayıldığını bu ifadeden anlayabiliriz.

Kur'an-ı Kerim, inkârcıların hidayet çağrısına cevap vermeyişlerinin ana nedeni olarak kendi nefsanî arzularına uymalarını gösterir ve Allah'ın hidayeti olmadan kişilerin kendi arzularına göre davranmalarının dalâletin en koyusu olduğuna işaret eder.[468] Yazır'ın, dalâlete düşme sebeplerini açıklarken dört madde halinde sıraladığı faktörlerin hepsi de nefsin yönelişlerinin bir sonucu olup biz bunları farklı başlıklar altında açıklamayı tercih ettik. Ona göre bu sebepler şunlardır:

- "Esasen dinlerinde hakkı hedef ittihaz etmemeleri,
- Bu sebeple haksız yere gulüvv-u taassub etmeleri (aşırı gidip tutuculuk yapmaları),
- Seleflerini körü körüne taklit etmeleri,
- Hevâ ve temâyülât-ı nefsaniyyeye ittiba' etmeleri ki birincinin de sebebini teşkil eder."[469]

Kur'an-ı Kerim'de, nefsin daima kötülüğü emredici olduğu, Hz. Yusuf (as)'ın diliyle haber verilmiştir:

"Ben nefsimi temize çıkaramam. Çünkü nefis, Rabbimin acıyıp koruması dışında var gücüyle kötülüğü emreder; şüphesiz Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir."[470]

Bu ayetten anladığımız, insanların çoğu nefse uymaları yüzünden yasaklanan fiillerin ve maddi lezzetlerin peşinde koşmaktadırlar. Ayrıca Hz. Yakub'un oğullarına, yaptıkları bir takım işlerden dolayı "hayır, nefisleriniz sizi

---

[467] Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23
[468] Kasas, 28/50
[469] Yazır, III.1786
[470] Yusuf, 12/53

böyle bir işe sürükledi"[471] demesi de nefsin olumsuz anlamda insan üzerindeki etkisini göstermektedir. Heva ve heveslerine tabi olmuş insanlar, tarih boyunca kendilerine hidayet tebliğ edildiğinde hemen onu reddedip cahili değer yargıları üreterek hak davete körü körüne karşı çıkmışlardır. Kur'an-ı Kerim bu şekilde hidayetten sapan kimseleri "zâlimler" diye niteler ve Allah'ın onları doğru yola eriştirmeyeceğini duyurur:

"Allah'tan bir yol gösterici olmadan kendi hevâsına uyandan daha zâlim kim vardır. Allah zâlim bir kavmi asla doğru yola eriştirmez."[472]

Bilgi ve inançlarının temeline hevâ ve heveslerini koyan müşrikler, kendi şahsi kaprislerinin ürettiği sapık tezlere karşı çıkan peygamberleri sapıklık içinde bulunmakla itham etmişlerdir [473] ki bu da hevaya tabi olmanın insanın inanç ve düşünce dünyasını ne derece tahrip ettiğinin ispatıdır.

Şüphesiz insanda hevâ duygusunun yaratılışı boşuna değildir. Bu tür eğilimler, imtihan vesilesi olarak insan fıtratına konmuş[474] ve çeşitli ayetlerde insan şuurlu ve uyanık olması yönünde uyarılmıştır.[475] Hevânın insan için bir imtihan olduğunu açıklaması bakımında şu ayet-i kerimeyi hatırlamak yerinde olacaktır:

"Nefsânî arzulara (şehevât), kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu ve özel yetiştirilmiş atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılındı…"[476]

Burada "nefsânî arzular" şeklinde çevrilen "şehevât" kelimesi, sözlükte "nefsin arzuları, tutku derecesindeki düşkünlükleri" anlamına gelir.[477] İbarenin "'şunlar süslü gösterildi, insanlar da onlara aşırı sevgiyle bağlandılar" şeklinde tertip edilmeyip زيّن (süslü gösterildi) fiiline "hub (sevgi)" kelimesinin sözde özne

---

[471] Yusuf, 12/83
[472] Kasas, 28/50. Ayrıca bkz. Bakara, 2/120,145; En'am, 6/119
[473] Araf, 7/59,60
[474] Mülk, 67/2 ayeti hayatın kendisinin imtihan için yaratıldığını ifade etmektedir.
[475] Mesela bkz. Fâtır, 35/5
[476] Âl-i İmran, 3/14
[477] Fîruzâbâdî, *el-Kâmûs*, şhv md.

kılınması Kur'an'ın "îcâz" (özlü anlatım) özelliğinden kaynaklanmaktadır.[478] Kelâmcılara göre ayet, sevgi ile nefsî eğilimlerin farklı olduğunu göstermektedir. Çünkü bunlar birbirine isim tamlaması yapılmıştır. Tamlayanla tamlanan ise farklı şeylerdir. Nefsî meyil Allah'ın fiili, sevgi kulların fiilidir.[479]

Kur'an, hevâya tabi olmanın vahim sonuçları konusunda bizleri uyarmaktadır. Allah Teâlâ, Davud (as)'ın şahsında şöyle bir tavsiyede bulunuyor: "Sakın hevâna tabi olma. Bu seni Allah yolundan saptırır."[480] Aynı şekilde Kur'an'ın değişik ayeti kerimelerinde hevânın saptırıcı etkisine vurgu yapılmıştır:

"Zulmedenler, bilgisizce kişisel arzu ve heveslerinin peşinden gitmektedirler. Allah'ın saptırdığını artık kim doğruya iletebilir! Böylelerinin yardımcıları da yoktur."[481]

Ayette geçen "zulmedenler" kavramını müşrikler olarak anlamak mümkündür. Çünkü zulüm, her şeyi yerli yerince yapmak ve her hak sahibine hakkını vermek demek olan adaletin zıddıdır. Şirk de sadece Allah'ın hakkı olan ilahlık sıfatını başkalarına da vermek anlamına geldiğinden çok büyük bir haksızlıktır. Lokman sûresinin 13. ayetinde bu husus açık bir şekilde ifade edilmiştir.[482] Bu ayette geçen "Allah'ın saptırdığını artık kim doğruya iletebilir!" ifadesini anlarken, saptırılan bu kişilerin ayette "zulmedenler" ve "heva ve heveslerinin peşinden gidenler" şeklinde vasıflandırılmış olmalarını düşünmemiz gerekmektedir. Zira bütün uyarı ve delillere rağmen, bir bilgiye dayanmadan, sırf kişisel arzu ve heveslerinin peşinde gitmeyi yeğledikleri için bu kimseleri Allah'ın kendi şaşkınlıkları ile baş başa bıraktığı açık bir şekilde ifade edilmektedir. Ayette hevâ, insanın kendi fiili olarak gösterilmişken idlâl (saptırma) Allah'a isnat edilmiştir. Çünkü onlarda hevaları yaratan Allah olduğu gibi arzularına uymanın sonucu olarak hak yoldan sapmayı yaratan da O'dur. Bu idlâl kalbin mühürlenmesi

---

[478] İbn Âşûr, III.179
[479] Râzî, VI.190–191
[480] Sâd, 38/26
[481] Rum, 30/29
[482] Zemahşerî, III.463

mertebesine gelmişse artık hiçbir açıdan hidayet ihtimali de kalmamış demektir.[483]

Hevâya tabi olmanın ne derin bir vahâmet olduğu konusunda Kur'an'ın gözler önüne serdiği örneklerden birisi de Hz. Âdem (as)'ın iki oğlunun kıssasını anlatan ayetlerdir. Kıssanın sonunda kâtil kardeşin cinayet sebebi şöyle açıklanır: "…Sonunda nefsânî duyguları (ihtirası) onu kardeşini öldürmeye itti; onu öldürdü ve böylece hüsrana uğrayanlardan oldu."[484] Burada "nefs" kelimesine yüklenebilecek en güzel anlam "ihtiras"tır.[485] Râzî, nefsin kardeşini öldürmeye yönlendirmesini şöyle izah eder: "İnsan kasten ve haksız yere adam öldürmenin büyük günah olduğunu düşününce, bu inanç insanın böyle bir iş yapmasına mani olur. Fakat nefis, çeşitli vesvese ve oyunları ortaya koyup insanı aldatınca, artık bu iş ona çok önemsiz bir şey gibi gelir ve nihayet insan da bu işi yapar."[486] Kâtil kardeşin kıskançlık duyguları (hevâsı) o derece kabarmıştır ki kardeşinin yaptığı nasihatleri âdeta işitmez hale gelmiştir ve nefsi onu kardeşini öldürmeye itmiştir.

Bu hususta bir örnek de Sâmirî kıssasıdır. Hz. Musa (as) Tur dağına gittiğinde kavmini saptıran ve buzağıya tapmalarını onlara telkin eden Sâmirî'ye Hz. Musa bunu neden yaptığını sorduğunda, "…nefsim beni böyle yapmaya itti" diye cevap vermişti. Bu kıssanın teması ile ilgili olarak Esed'in daha sonra ortaya koyduğu şu açıklama da dikkat çekicidir: "Kanaatimizce, Sâmirî'nin Hz. Mûsâ'nın öğretisinden bir kısmını reddetmesi, onun putperestliğe ve Allah'tan başka nesnelere ya da varlıklara tanrısal nitelikler yakıştırmaya ilişkin bilinçaltı eğilimlerini açığa vurmaktadır."[487]

Kur'an-ı Kerim'in nefsin saptırıcı eğilimlerinde biri olarak ele aldığı kibir duygusuna da burada temas etmek kanaatimizce isabetli olacaktır. İblis'in Allah'ın emrine karşı gelerek Âdem'e secde etmekten kaçınmasının sebebi olan kibir,[488] inkârcıların Allah'ın ayetlerini yalanlamalarının da sebebidir.[489] Örneğin, Firavun ve ileri gelen adamları, Hz. Musa'nın mucizelerine şaşıp kalmışlar, ancak iman

---

[483] Yazır, VI.3820
[484] Mâide, 5/30
[485] Fîruzâbâdî, *a.g.e.*, nfs md.
[486] Râzi, IX.34
[487] Esed, s.638
[488] Bkz. Bakara, 2/34; Âraf, 7/12–13; Sâd, 38/74
[489] Mü'min, 40/56

etmelerine kibirleri engel olmuştu.[490] Önceki peygamberlerin tebliğ faaliyetlerinin anlatıldığı ayetlerde onlara karşı çıkan kavimlerinin belirgin vasfı yine kibirdir.[491] Söz konusu topluluklarda inkâr, kibir ve gafletin hâkim olması sebebiyle yüce Allah, değişmez yasaları uyarınca, onları, ayetlerinin doğruluğunu kavrayıp benimsemekten de mahrum bırakmıştır. İnsan, iyi niyetli olur, hayır ve hakikat sevgisi taşır, bu yolda çaba harcarsa Allah da ona hakikatin yollarını açar;[492] aksine, kötü niyetli olur, kibir ve gurura kapılarak yanlış inançlarını ve kötü gidişatını inatla sürdürürse Allah da onu ayetlerinden uzaklaştırır, imandan mahrum bırakır:

"Yeryüzünde haksız yere böbürlenenleri ayetlerimden uzaklaştıracağım. Onlar, bütün mucizeleri görseler de iman etmezler; doğruluk yolunu görseler onu yol edinmezler. Fakat eğrilik yolunu görürlerse hemen ona saparlar. Bu durum, onların ayetlerimizi yalanlamalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir."[493]

Kur'an-ı Kerim'de sık sık vurgulandığı gibi, Allah'ın günahkârları doğru yoldan uzak tutması, bu insanların kendi davranışlarının ve kendi serbest seçimlerinin bir sonucudur. Ayette anlatılan insan tipi ise, eğri ile doğrunun belirlenmesinde kendi sübjektif yargılarını tek geçerli temel olarak gören ve onları vahyedilmiş mutlak değer ve ölçülerin üzerinde tutan bir karaktere sahiptir.[494] Kibir ve gururun insanı inkâra varan bir çıkmaza sürükleyebileceği şu ayette de ifade edilmiştir:

"Sâd. Öğüt ve uyarı dolu Kur'an'a andolsun ki inkâr edenler, iddialarının aksine, tam bir gurur ve muhalefet duygusu içindedirler.[495]

Burada inkârcıların inkârlarının, Kur'an'ın gerçekten bir öğüt ve uyarı taşımamasından yahut bir değer eksikliğinden kaynaklanmadığı; aksine cahilce bir gurur ve kibir duygusuyla inatlaşma ve düşmanlık psikolojisinden doğduğu

---

[490] Neml, 27/14
[491] Mesela bkz. Âraf, 7/75–76
[492] Ankebût, 29/69
[493] A'raf, 7/146
[494] Esed, s. 300
[495] Sâd, 38/1–2. Aynı gerçeği ifade eden başka ayetler de vardır. Mesela, Bakara, 2/206, Nahl, 16/22, Alak, 96/6–7

bildirilmektedir.[496] Nitekim aynı tutum bir başka ayet-i kerimede, "Ona, "Allah'tan kork!" dense gururu kendisini günaha sürükler. Ona Cehennem yeter. O ne kötü bir yataktır"[497] şeklinde dile getirilmiştir. Müteakip ayette "İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adamıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir" buyrularak hevâsından kaynaklanan her türlü kötü duygunun tutsaklığından kurtulmanın imkansız olmadığına işaret edilmiştir. Kur'an, hevâsına tabi olmaktan kendini kurtarmış ve bu sınavı başarı ile vermiş kişilere büyük mükafatlar vaat etmiştir:

"Sahte tanrılara (tâğût) kulluk etmekten kaçınan, yüzünü ve özünü Allah'a çevirenlere müjdeler vardır…"[498] Esed, bu ayette geçen "tâğut" (طاغوت) kelimesini "kişinin bütün manevî bağlarını kaybetmesine ve duygularının esiri olmasına yol açan, belli bazı Şeytanî ihtirasların veya arzuların... ifsat edici gücü" şeklinde açıklamıştır.[499] Bu açıklamadan hareketle Allah'tan başka varlıklara tapınmanın temelinde nefsin arzularının peşinden gitmenin bulunduğunu söyleyebiliriz. Sûfîlerin görüşüne göre insanın kalbini, zihnini Allah'ı unutturacak derecede meşgul eden her şey ayette belirtilen varlıklar kapsamına girer.[500]

Kıyamet günü bütün eşyanın hakikati, olup bitenlerin gerçek yüzü ortaya çıktığında inkârcıların doğru yoldan sapmalarının sebebinin yine kendileri olduğu da ortaya çıkacaktır. Bu gerçek ibret alınması için aktarılan kıyamet sahnelerinde vurgulanan bir husustur:

"O gün Allah, onları ve Allah'tan başka taptıkları şeyleri bir araya toplayacak, sonra şu tapılanlara, 'bu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa kendileri mi yoldan çıktılar?' diye soracak. Onlar, 'Seni tenzih ederiz! Senden başka dostlar edinmek bize yaraşmaz. Sen bunları ve atalarını nimetler içinde yüzdürdün; nihayet

---

[496] İbn Âşûr, XXIII.204–206
[497] Bakara, 2/206
[498] Zümer, 39/17
[499] Esed, s. 940
[500] *Kur'an Yolu*, I.160

onlar da seni anmayı unuttular ve böylece helâki hak eden bir topluluk oldular' diyecekler."[501]

Kur'an, hevâdan kaynaklanan bir başka hastalık olarak karşımıza, kesin bilgi yerine zanna tabi olmayı gösterir. Cahiliye insanın inkârının sebebi açıklanırken şöyle buyrulur:

"Dediler ki: 'Dünyadaki hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.' Halbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, sadece zanda bulunuyorlar."[502]

Kur'an-ı Kerim'e göre, müşahedeye, akla ve vahye dayanan bilgi doğru bilgi olabilir.[503] İlim derecesinde kesinliği olmayan zanna uymanın insanı saptıracağı açıktır.[504] Bu yüzden Kur'an, insana hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığı şeyin peşinden gitmemeyi öğütlerken[505] iç yüzünü kavrayamadığı şeyleri inkâr etmesini ise kınamaktadır.[506] Bu husustaki ayet-i kerimelerin birinde: "Fakat zulmedenler, bilgisizce nefislerinin arzularına uydular…"[507] buyrulmaktadır. Ayette geçen (bilgisizce) "بغير علم" ifadesi salt bilgisizlik manasına alınmamalıdır. Çünkü Kur'an'a göre zalimler, yaptıklarını bile bile yapıyorlardı. Şüphesiz bunda atalarını cahilce taklit düşüncesi ağır basmaktadır. Şimdi kısaca bu konuya değinelim.

### a2. Ataları Cahilce Takip

Kur'an-ı Kerim, geçmişte yaşamış olanların değer yargı ve inançlarını bir eleştiri ve analize tabi tutmadan olduğu gibi kabullenmeye karşıdır:

"Onlara, 'Allah'ın indirdiğine uyun' denildiğinde, 'Hayır, biz atalarımızdan gördüğümüze uyarız' dediler. Ya ataları hiçbir şey akletmemiş ve doğru yolu da bulamamışlarsa!"[508] Bu ayetin iniş sebebi olarak, Kur'an'ın temel prensiplerine çağrı

---

[501] Furkan, 25/17–18
[502] Câsiye, 45/24
[503] Atay, Hüseyin, *Kur'an'da Bilgi Teorisi*, s.172
[504] Âl-i İmrân, 3/66,154
[505] İsrâ, 17/36
[506] Neml, 27/84
[507] Rum, 30/29
[508] Bakara, 2/170

yapıldığı zaman müşrik Arap toplumundan, bir başka rivayete göre Yahudilerden bir gruptan gelen toplumsal muhalefet ve onların cahili bir taassup ile tarihe ve geleneğe sığınmaları nakledilmiştir.[509] Ancak bu çeşit muhalefet tarihte belli bir zaman ve mekan dilimine has değildir. Tarihi seyir içinde ne zaman peygamberler kendi toplumlarına Allah'ın mesajını iletmişlerse, toplumun fertleri tepkide bulunmak adına atalarının geleneğini ön plana çıkararak, hidayetten nasiplenme imkanlarını kendi elleriyle ortadan kaldırmışlardır. Muhammed Hamidullah'ın da dediği gibi, "insan topluluklarında pek az kimse ilâhiyatın mücerret (soyut) meseleleriyle alakalanmakta fakat toplumun hemen hemen bütünü, atalardan beri gelen örflerden bir sapma ve bu adetlerde bir yenilik hareketi başlatılmasına karşı ayaklanmaktadır."[510]

Yine, tarihte birçok insan topluluğu (mesela, Âd, Semûd, Eyke kavimleriyle Nuh, Musa, İbrahim peygamberlerin kavimleri) peygamberlerinin tebliğine karşı çıkmak için atalarının kültürüne körü körüne bağlılık göstererek hidayet çağrısına karşı durmuşlardır.[511] Bunun ferdi planda en bariz örneği de Hz. Peygamber (SAV)'in amcası Ebû Tâlib'in hidayet çağrısını reddedişidir. Bu olay üzerine şu ayet inmiştir:

"Sen de istediğini hidayete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidayete erdirir ve hidayete erecek olanları en iyi O bilir."[512] Bu ayeti muayyen bir sebep veya zamana tahsis etmeden genel anlamda değerlendirmek, birini -kendi istek ve eğilimi olmadıkça- doğru yola getirmeye çalışmanın bir noktadan sonra yararsız olduğunu söylemek daha uygun olur.[513] Peygamberlerin tebliğlerini ulaştırdıkları insanlardan tek bekledikleri şey, özgür kararlarıyla Allah yolunu seçip bu yolda yürümeleridir. Bu isteği dile getiren bir ayet-i kerimede insanın doğru yola yönelmesindeki esas

---

[509] Beydâvî, *a.g.e.*, I.129
[510] Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)* Çev: Salih Tuğ, İrfan yay. İst. 1993, I.87
[511] Mesela bkz. Yunus, 10/78; Enbiya, 21/52–54; Araf, 7/28
[512] Kasas, 28/56. Bu konuda başka bir ayet grubu için bkz. Zuhruf, 43/22–24
[513] Esed, s.794

unsurun kendi iradesini bu yöne yöneltmesi olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir.[514]

Allah insanlara akıl vermiş, ona yardımcı olmak üzere peygamberlerle çok değerli bilgiler ve ölçüler göndermiştir. Bunları bir kenara bırakıp da din, siyaset, cemiyet, sanat, medya vb. alanlarda meşhur veya karizma sahibi olmuş, otorite kazanmış olan veya öyle sunulan kimseleri taklit edenler, bunların söylediklerini ölçüp biçmeden, tenkide tâbi tutmadan kabul edip uygulayan kimselerin kıyametteki durumları şöyle tasvir edilmiştir:

"Yüzleri ateşe çevrildiği gün, 'Keşke Allah'a itaat etseydik, peygamberi dinleseydik. Rabbimiz! Biz efendilerimizi ve büyüklerimizi dinledik, onlar da bizi yoldan saptırdı.' diyecekler."[515]

### a3. Dünyaya Tutkuyla Bağlanma

İnsanı dünyaya bağlayan her türlü servet, şöhret, şehvet vb. düşkünlükler, yani dünya tutkusu insanı doğru yoldan uzaklaştırıcı âmillerdendir.[516] Kur'an-ı Kerim'de insana, dünya hayatına ihtirasla bağlanmaması hususunda açık uyarılar vardır.[517] Kimi insanlar (veya toplumlar), sahip oldukları malları tamamen kendi kişisel çaba ve gayretin sonucunda elde ettikleri vehmine kapılırlar ve bu düşünce tarzı onları Allah'ın yolundan saptırır. Kur'an-ı Kerim'de buna örnek olarak sahip olduklarıyla mağrur ve azgın Karun[518] ve Firavun'un[519] durumları anlatılır. İnsan böyle refaha kavuştuğunda kendini müstağni görme eğilimindedir.[520] Mekkî ayetlerde geçen "istiğnâ" lafzı, hem maddi servet sahibi olmayı hem de bu tür kimselerde yaygın olan itibarlı görünüm yapısını karakterize eder.[521] Kur'an, servet düşkünlerinin ruh halini ise şöyle tanımlar:

---

[514] Bkz. Furkan, 25/57
[515] Ahzâb, 33/66–67
[516] Saka, Şevki, a.g.e., s.74
[517] Mesela bkz. Fâtır, 35/5; Araf, 7/51; Lokman, 31/3; Câsiye, 45/35; En'am, 6/70,130
[518] Kasas, 28/78–79
[519] Zuhruf, 43/51–52
[520] Alak, 96/6–7
[521] Kurtubî, XIX.221

“O ki, mal toplayıp onu tekrar tekrar sayar, malının kendisini ölümsüz kılacağını zanneder.”[522]

Kur’an’da yer yer, dünya hayatının varlık sebebi olan imtihanın gereklerinden olarak insana bazı şeylerin cazip gösterildiğine ve dünyaya aşırı düşkünlük göstermenin tehlikelerine sık sık değinilir. “Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah’ı anmaktan alıkoymasın. Kim böyle yaparsa mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaktır.”[523] Ayetten anlayabildiğimiz kadarıyla ailesi hususunda kişiye yüklenen ödev, onlarla ilgilenmemesi, geçimleriyle meşgul olmaması değil, hayatın tabiî akışı içinde ailesine göstermekte olduğu bu ilginin, hayatın gerçek anlamını unutturarak, Allah’a kul olma bilincini yitirmesine yol açacak bir sapmaya yol açmamasıdır.[524] İnsan kendini dünya telaşına tamamen kaptırırsa, ahiret için bir şeyler yapma gerektiğine inansa bile, henüz önünde uzun bir ömür bulunduğunu düşünüp varlık amacına ilişkin görevlerini ileriye erteleme gibi yanılgılara kapılabilir. Bazı ayetlerde bu tür insanların genellikle, zor durumda kaldıklarında, Allah’ın dinini tanıyarak ihlâsla O’na yalvardıkları bildirilmektedir.[525]

## b) Haricî Faktörler

### b1. Şeytana Tâbi Olma

İnsanın hidayetine engel olan dış etkenlerden biri Şeytan’dır. Kur’an, insanı hidayet yolundan saptırıcı güçler olarak “insan ve cin Şeytanları” diye adlandırdığı iki tür Şeytan’dan söz eder.[526] Nâs sûresinde bunlardan, insanların kalplerine vesvese veren sinsi güçler (hannâs) diye bahsedilerek şerlerinden Allah’a sığınmanın emredilmesinden anlıyoruz ki insanları aldatmaya ve doğru yoldan saptırmaya çalışan hem dahilî hem haricî Şeytanlar vardır. Bunlar insanların içine vesvese düşürerek onları yanlış yola sürüklemek isterler. Nitekim bir hadiste “Şeytan âdemoğlunun kan damarlarında dolaşır” buyrulmuştur.[527] Kur’an’da insan şeytanları

---

[522] Hümeze, 104/2–4
[523] Münafikûn, 63/9
[524] Bu hususta ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/14; Enfâl 8/28; Sebe' 34/37; Teğâbun, 64/14
[525] Meselâ bkz. İsrâ 17/67; Ankebût 29/65; Lokman 31/32
[526] Bkz. En’âm, 6/112
[527] Bkz. Buhârî, Ahkâm 21

diye anılan grup ise, birinci gruba tâbi olmuş, onları dost edinmiş insanlardır.[528] Bazı Kur'an ayetlerinde ise İblis'in soyundan ve ordularından bahsedilmektedir.[529] İnsan, bu Şeytan gruplarının yanıltma ve aldatmalarıyla doğru yoldan uzaklaştığı için ahirette Yüce Allah'tan şu ayette belirtilen dilekte bulunacaktır:

"…'Rabbimiz! Bizi saptıran şu cinleri ve insanları bize göster de onları ayaklarımızın altına alalım'…"[530]

Kur'an-ı Kerim, Şeytan'ın peygamberlerin zihnine ve gönlüne, onların beşer olma özelliğinden faydalanarak bir takım vesvese ve kuruntular atmaya çalıştığından da bahsetmekte ve Allah'ın, peygamberini muhafaza ederek Şeytan'ın vesveselerini iptal edip kendi vahyini onların gönlüne yerleştirdiğini haber vermektedir.[531]

Şeytan'ın insana nasıl düşman kesildiği Kur'an'da muhtelif ayetlerde bizlere aktarılır ve onun hile ve tuzaklarıyla atamız Âdem ve eşi Havva'nın Cennet'ten uzaklaştırılmalarına sebep olduğu gibi bizi de ebedî saadetten mahrum edebileceği uyarısı yapılır. Kur'an ayetlerinin bize haber verdiğine göre, Âdem'in yaratılma sürecinde bütün meleklere ve İblis'e ona secde etmeleri emredilmiş, İblis büyüklenerek bu emre karşı gelmiş ve ilahî huzurdan kovularak Allah'ın lanetine uğramıştır. Kovulmasının sebebi kendi küstahlığı, kibri ve isyanı olmasına rağmen, insan yüzünden kovulduğu vehmine kapılan İblis, yeniden dirilme gününe kadar Allah'tan izin istemiş, insanoğlunu azdırarak doğru yoldan uzaklaştıracağına yemin etmiştir. Allah Teâlâ, İnsanlar hakkında dünya hayatını bir imtihan süreci kılmayı dilediği için İblis'in bu isteğini kabul etmiştir.[532] Daha sonra Şeytan, Âdem ve eşini asılsız vaatleriyle kandırmayı başarmış ve Cennetten kovulmalarına sebep olmuştur. Şeytan kıyamete kadar insanların peşini bırakmayacak, onları bir takım vaatlerle, boş kuruntularla aldatmaya çalışacak ve insanların bir kısmı onun peşinden giderek Rablerine asi olacaklardır.[533] Bu sürecin anlatıldığı ayetler imansızlıkla Şeytanlık, inkârcılarla Şeytanlar arasında bir yakınlık olduğunu ve Şeytan'ın da inkârcıların

---

[528] *Kur'an Yolu*, V.703
[529] Kehf, 18/50; Şuarâ, 26/94–95
[530] Fussilet, 41/29. Benzer bir tasvir, Âraf, 7/38'de yer almaktadır.
[531] Hac, 22/52
[532] Bu kıssayı anlatan ayet gurupları için bkz. Bakara, 2/35–36; A'raf, 7/20–22; Tâ-Hâ, 20/117–121
[533] Nisa, 4/117–121; Kehf, 18/50; el-Fâtır, 35/6

velileri, âmirleri, başlarına musallat yakınları ve arkadaşları olduğunu göstermektedir. Bu ayetlerde, Allah'ın gösterdiği doğru yoldan uzaklaşan ve O'nun koyduğu yasakları çiğneyen kimselerin sonunda mutlaka Şeytan'ın tuzağına düşecekleri,[534] Şeytan'ın tuzağına düşen bu azgın kimselerin, Şeytan'ın kendilerini tamamen etkisi altına almasına mâni olamayacakları bildirilmiş,[535] nihayet imandan mahrumiyetin de söz konusu olduğu yönünde uyarılarda bulunulmuştur.[536] Bütün bunlardan anlıyoruz ki, Şeytan kıyamete kadar meşgul olacağı bir hedef seçmiştir. Bu hedef, ilâhi rahmetten uzaklaştırılmasına sebep olarak gördüğü insandır. İntikam duygularına bürüdüğü halde cüretkâr bir edâ ile bu hedefini Yüce Allah'a şöyle açıklamıştı:

"Beni azdırdığın için yemin ederim ki, yeryüzünde kötülükleri onlara güzel göstereceğim ve onların hepsini saptıracağım."[537]

Yüce Allah kendisine varan doğru yolun, Şeytan'ın tuzaklarına kapılmayacak olan ihlâslı kulların tutacağı yol olduğunu, bunlar üzerinde Şeytan'ın hakimiyet kuramayacağını,[538] buna karşılık Şeytan'a uyacakların buluşma yerinin Cehennem olacağını bildirmek suretiyle insanlara akıllarını başlarına alıp Şeytan'a uymamaları, kendisine varan doğru yoldan şaşmamaları gerektiği yolunda uyarıda bulunmuştur.[539] Şeytan'ın insanlar üzerinde hiçbir zorlayıcı gücü yoktur ve sorumluluk kendilerine aittir.[540] Onun insanoğlu için bir imtihan aracı kılındığı şu ayette de haber verilmektedir:

"(Şeytan'a, kendine uyanları ayartma fırsatı vermemiz ise) sadece, ahirete inananı ona şüpheyle bakandan ayırt etmemiz içindir. Rabbin her şeyi görüp gözetir."[541]

---

534 Zuhruf, 43/36–39
535 Mücâdele, 58/19
536 En'âm, 6/121
537 Hicr, 15/39
538 İbrahim, 14/22; Hicr, 15/42; İsrâ, 17/65
539 Hicr, 15/28–43; İsrâ, 17/61. Ayrıca bkz. Bakara, 2/34; A'raf, 7/11
540 İbn. Atıyye, III.471
541 Sebe, 34/21

İnsanın imtihan alanı, pürüzsüz ve engelsiz değildir. En büyük engel de Şeytan'ın içimize attığı olumsuz duygular ve dürtülerdir. Şeytan, insanın içinde kin ve öfke duygularını alevlendirir, intikam arzularını tahrik eder, günah ve isyan eğilimlerini güçlendirir de sonuçta kişiyi Kur'an-ı Kerim'in öğütlediği üstün ahlâktan uzaklaştırmak ister. Bu büyük ve tehlikeli engeli aşmanın tek çaresi ise Allah'a sığınıp O'nun yardım ve desteğini istemek olarak gösterilmiştir.[542] Müfessirler, Allah'a sığınma buyruğunun aynı zamanda Şeytan'a boyun eğmeme iradesini ve çabasını da içerdiğini ifade ederler.[543]

Yüce Allah, "halis kullarım üzerinde senin bir nüfûzun olamaz. Ancak sana uyan sapıklar bunun dışındadır"[544] buyurarak Şeytan'ın tek başına saptırıcı bir güç olmadığını ilan etmiştir. Şeytan ancak nefsine, heva ve hevesine tabi olan insanları ayartabilmekte, onlara yaptıkları kötülükleri süslü gösterebilmektedir:

"Doğru yol kendileri için apaçık hale geldikten sonra ona arka dönenlere Şeytan bunu güzel göstermiş ve kendilerine yanlış yolda ilerleme cesareti vermiştir."[545]

Ayetten de anlaşılacağı üzere Şeytan'ın vesvesesi tek başına saptırıcı bir etken değildir. Kulun Allah'ın emir ve yasaklarına sırt çevirmesinden sonra ancak, Şeytan'ın hile ve tuzakları devreye girebilmekte ve onu hak yoldan büsbütün uzaklaştırmaktadır. Demek ki Şeytan'ın insan üzerindeki etkinliği, günahın ana nedeni değil, ama onun ilk sonucudur. İnsan daha kolay ve daha rahat olanı seçerek kendi zihinsel tavrını ortaya koyarak günah işlemekte, bu da onun hür iradesiyle bilinçli bir seçim yapmasının sonucunda ortaya çıkmaktadır.[546] Kalplerin katılaşmasının Şeytan'ın olumsuz tesirinden önce zikredildiği şu ayet-i kerimeler de bu yorumu destekler mahiyettedir:

---

542 A'raf, 7/200; Fussilet, 41/36
543 Bu yöndeki açıklamalar için bkz. Taberî, IV.1859; Şevkânî, IV.591
544 Hicr, 15/42
545 Muhammed, 47/25. Bu konuda diğer ayetler için bkz. En'am, 6/43; Enfâl, 8/48; Nahl, 16/63; Neml, 27/24; Ankebût, 29/38
546 Esed, s.121

"Hiç olmazsa kendilerine bu şekilde azabımız geldiğinde boyun eğselerdi! Fakat kalpleri iyice katılaştı; Şeytan da onlara yaptıklarını şirin gösterdi."[547]

"İşte böylece işledikleri günahlardan ötürü zalimlerden bir kısmını diğer bir kısmının peşine takarız"[548] ayeti, Şeytan'ın saptırıcı etkisiyle dalâlet yollarına sürüklenenlerin sorumluluğu Şeytan'a yükleme gibi bir haklarının bulunmadığını gösterir. Ayrıca başka ayetlerde Şeytan'ın kendilerine tesir edemeyeceği kimselerin "Allah'a karşı gelmekten sakınanlar"[549] şeklinde vasıflandırılmış olması da sorumluluğun Şeytan'a değil ona tabi olanlara ait olduğunu belgelemektedir:

"Şeytan hakkında şöyle yazılmıştır: Her kim kendisini dost edinirse, o da onu yoldan çıkaracak ve alevli ateşin azabına sürükleyecektir."[550]

Bu ayette Şeytan'ın nüfuzunun sadece kendi dostlarına olabileceği açık bir şekilde ifade edilmekte ve şu hususa vurgu yapılamaktadır: Şeytan'a insanları doğru yoldan saptırmak fırsatı verilmekle beraber, ona uyanlar iradelerini kullanarak ilâhî ikazları bir kenara bırakmakta ve Şeytan'ı dost edinmektedirler. Bundan dolayı sorumluluk her halükarda kendilerine aittir.[551]

Kur'an-ı Kerim'de Şeytan'a uyanlar onun tebaa'sı sayılmış ve onunla beraber Cehennemi boylayacakları haber verilmiştir.[552] Şeytan'a ait bir vasfı taşıyan kimsede, Şeytan'dan bir haslet var demektir. Buna mukabil düşüncesinde ve yaşayışında Şeytan'a karşı olan insan, "Allah'ın kulu" sıfatını koruyacaktır.[553] Demek oluyor ki, Allah'a inanıp emirlerine uyan ve Hz. Peygamber (SAV)'in gösterdiği yoldan giden kişiler, Şeytan'a galip geleceklerdir. O halde, Şeytan'a boyun eğmemenin tek yolu, Allah'a samimi olarak inanmak ve Hz. Peygamber (SAV)'in gösterdiği yoldan ayrılmamak ve her işimizde Şeytan'dan bir vesvese, ayartma geldiğinde Allah'a sığınmaktır. Yüce Allah, insana hidayet yollarını

---

547 En'âm, 6/43
548 En'âm, 6/129
549 "Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, Şeytan tarafından bir vesveseye uğrayınca, Allah'ı anarlar ve hemen gerçeği görürler" (A'raf, 7/201)
550 Hac, 22/4. krş. A'raf, 7/30
551 Esed, s.671
552 A'raf, 7/18
553 Yazır, III.2138

göstermek ve doğru yola erişmesine vesile olmak üzere Kur'an-ı Kerim'i gönderdiği ve ancak ona tabi olan Mü'minler Şeytan'ın desise ve tuzaklarından korunabilecekleri için Şeytan'ın birinci hedefi Kur'an'la okuyucusunun arasını ayırmaktır. Bu sebeple özellikle Kur'an okunacağı zaman Şeytan'dan Allah'a sığınma emredilmektedir.[554]

Kur'an-ı Kerim'de insan, Şeytan'ın telkinlerine, hile ve tuzaklarına karşı uyarılmakta, Şeytan'ın mutlak surette çirkin işleri emredeceği haber verilmektedir.[555] İnsanı Şeytan'a uymaya sevk edense kendisinde bulunan bir takım zaaflar ve nefsî hastalıklardır. Bu hastalıkları tedaviye çalışıp takvaya sarılmadığı sürece insanın Şeytan'ın hile ve tuzaklarından kurtulması çok zordur. Bahsettiğimiz bu nefsî hastalıklar; "zayıflık, ümitsizlik, emelsizlik, şımarıklık, aşırı sevinç, kendini beğenmişlik, yersiz övünme, zulüm, azgınlık, inkâr, nankörlük, acelecilik, başıboşluk, serserilik, cimrilik, aç gözlülük, hırs, münakaşa, gösteriş, şüphe, kararsızlık, cehalet, gaflet, düşmanlıkta katılık, aldatma, yalan iddia, sabırsızlık, şikayet ve yakınma, infak etmeme, isyankârlık, inatçılık, tahakküm, haddi aşma, mala düşkünlük ve dünyaya dört elle sarılma gibi hastalıklardır."[556] Nefis bu hastalıklardan kurtulup mutmain olunca içi Allah'ın zikri, O'na yönelme gibi insanın maneviyatını güçlendiren ve onu rûhen yücelten faziletlerle dolar. Bu duruma yükselen insandan Şeytan artık çekinmeye başlar ve Hz. Ömer örneğinde olduğu gibi onunla karşılaştığında yolunu değiştirir.[557]

Allah kıyamet günü, insanlara hitâben "...Ey insanoğulları! Ben size, Şeytan'a tapmayın, o sizin için apaçık bir düşmandır, Bana kulluk edin, bu dosdoğru yoldur, diye bildirmedim mi? Andolsun ki, o sizden nice nesilleri saptırmıştı, akletmez miydiniz? İşte bu, size söz verilen Cehennemdir. Bugün, inkârcılığınıza karşılık oraya girin"[558] buyuracaktır. Bu, açık uyarılara rağmen Şeytan'ın peşine takılan inkârcılara Allah'ın hitabıdır. Diğer bir kıyamet sahnesinin anlatımında ise Şeytan'ın mücrimlere "beni değil kendinizi kınayın"[559] ifadesi aktarılır. Şeytan,

---

[554] Nahl, 16/98–100
[555] Bkz. Nur, 24/21; Araf, 7/22; Nahl, 16/98–100; Fâtır, 35/5–6; Lokman, 31/33
[556] Sâbık, Seyyid, *el-Akâidü'l-İslâmiyye*, Beyrut, trs. s.154
[557] Sâbık, a.y.
[558] Yâsin, 36/59–64
[559] İbrâhim, 14/22

dünya hayatında vesveseleriyle insanları Cenâb-ı Hakk'ın razı olmadığı eylem ve fiillere yöneltikten sonra geri çekilip onları kendi yaptıklarıyla baş başa bıraktığı gibi[560] kıyamet günü de aldatıp saptırdığı insanlardan uzaklaşacak, işlenen günahların sebebinin tamamen kendi meyil ve tercihleri olduğunu yüzlerine haykıracaktır. Bu da bize, Şeytan'ın kışkırtmaları günahın ana etkeni olmadığını, sorumluluğun kula ait olduğunu gösterir.

Kul dünyada imtihandadır. İmtihanda başarının en önemli iki engeli nefis ve Şeytan'dır. İnsan hidayet ve kurtuluş yolunda Allah'ın yardımını talep ederek bu ikisiyle mücadele etmek zorundadır.[561] Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim insana, Şeytan'ın kendini baştan çıkarıcı dürtülerine karşı koymadaki başarısızlığının, Ankebût, 29/38'de zikredildiği gibi, gerçeği kavramı yeteneğini (istibsâr) kullanmıyor olmasından kaynaklandığını belirtir.[562] Bu ayette Şeytan'ın, Âd ve Semûd kavimlerinin yapıp ettikleri üzerindeki etkisinden söz edilmekle birlikte, aslında onların gerçeği görme yeteneğine (istibsâr) sahip oldukları özellikle belirtilmektedir. Bu açıklama, insanın çeşitli olumsuz motivasyonlara rağmen, bunları aşacak zihinsel ve iradî güçlerle donatılmış bulunduğunu göstermesi bakımından özel bir önem taşır.

### b2. Sosyal Baskı Gruplarının Etkisi

Kur'an-ı Kerim'de, kendileri dalâlette olmakla beraber başka insanları saptıran, toplum üzerinde etkisi bulunan bir takım insanlardan söz edilir. Burada kısaca onlardan bahsetmek yerinde olacaktır.

İnsanların doğru yoldan sapmalarına etki eden sosyal baskı grupları Kur'an'da çoğunlukla "bir toplumun önderleri, reisleri" anlamına gelen "müstekbirler"[563] kavramıyla ifade edilir. Müstekbirlerin itikadî anlamda vasıfları; Allah'ı yalanlamak,[564] ayetlere karşı büyüklük taslamak,[565] ahirete inanmamak,[566]

---

[560] Bedir savaşı öncesinde Mekke müşriklerini cesaretlendirip sonra gerisin geri dönmesinde olduğu gibi (Bkz. Enfâl, 8/48)
[561] Nûr, 24/21
[562] Esed, s.811
[563] Asım Efendi, Ebu'l-Kemal Ahmed, *Kamus Tercümesi, Okyanus*, II. 93; Cürcânî, *et-Ta'rifât*, müstekbir md.; İsfehâni, kbr md.
[564] Araf, 7/76

peygamberi zor durumda bırakmaya çalışmak,[567] insanları hidayetten saptırmada öncülük etmektir.[568] Onlar, inkârcı toplumlarda seçkin, servet düşkünü, önder, makam sahibi kişiler olarak ön plandadırlar ve peygamberî mesaja heva ve arzularına kapılarak karşı çıkarlar.[569] Hatta vicdanlarının kabul ettiği şeylere bile sırf kibirleri sebebiyle karşı olmuşlardır.[570] Bu kimselerin büyüklük taslamalarının başlıca sebebi, malî bakımdan kuvvetli oluşlarıdır.[571] Bundan dolayı hayatı materyalistçe yorumlamışlar ve bu düşünce tarzları onları ahireti inkâra götürmüştür.[572] Bu azgın zümre, sahip oldukları ile o kadar mağrurlanırlar ki toplumun fikir ve inanç yapısını şekillendirme haklarının olduğunu zannederler. Peygamberlere cephe alışları da bundan kaynaklanmaktadır. Burada Şuayb (as)'ın kavmi Medyen halkı örnek olarak zikredilebilir. O toplumun seçkinleri, peygamberi ve ona inananları, küfre dönmedikleri takdirde şehirden çıkarmakla tehdit ediyorlardı:

"Kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler dediler ki: 'Ey Şuayb! Andolsun, ya dinimize geri dönersiniz, ya da seni ve seninle beraber inananları memleketimizden çıkarırız.' Şuayb, 'İstemesek demi?' dedi."[573]

Büyüklük taslayarak imandan yüz çeviren kimselerin ve iradelerine hâkim olamayarak onların yolunu izleme zaafı gösterenlerin ahirette ne hallere düşeceklerini tasvir eden ayetler de müstekbirlerin zayıf kimseleri (müstad'aflar) hidayetten alıkoyma çabalarını ispat etmektedir.[574] Bu ayetlerde, müstekbirlere uyarak cezayı hak etmiş olanların; yanlış yola saptıklarını itiraf ederek dünyada yaptıklarına pişmanlık duyacakları, uydurma tanrıları âlemlerin Rabbine denk tuttukları için hem kendilerini hem de sapmalarına sebep olan önderleri kınayacakları haber verilir.[575] Ayrıca Kur'an-ı Kerim, bahsettiğimiz bu çeşit insanların

---

565 Lokman, 31/7
566 Nahl, 16/22
567 Furkan, 25/21
568 Sebe, 34/33
569 Bkz. Bakara, 2/87; Araf, 7/76; Câsiye, 45/31, Nuh, 71/7
570 Hz. İbrahim (as)'in tevhit mücadelesinden bir kesitin anlatıldığı Enbiya, 21/63–67 ayet grubu müstekbirlerin bu özelliklerini çok açık ortaya koymaktadır.
571 Kehf, 18/34–36; Fussilet, 41/15; Yunus, 10/7
572 Duhân, 44/35
573 Araf, 7/88
574 Mesela bkz. Sebe, 34/33; A'raf 7/38
575 Şu'arâ, 26/99 krş. Âraf, 7/38, Ahzâb, 33/67–68, Sâd, 38/60

saptırmalarına karşı insanları uyarmakta[576] ve eğer insan kendi sorumluluklarının bilincinde olup gereği gibi kulluk yaparsa hiçbir harici faktörün onu yolundan saptıramayacağını ifade etmektedir:

"Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Doğru yolda gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman Allah size yaptıklarınızı haber verecektir."[577]

Kur'an'da saptırma bazı ayetlerde Firavun'a, Sâmirî'ye ve diğer bazı ileri gelenlere de nispet edilmiştir.[578] Bilinçsizce onların peşine takılıp gidenler dalâlet karanlıklarına öylesine dalarlar ki, gittikleri batıl yol kendilerine doğru yol gibi gözükür ve yapıp ettikleri yüzünden başlarına bir musibet geldiğinde hidayete çağıran peygamberlerin kendilerine uğursuzluk getirdiğini,[579] Esed'in yorumuna göre, kötü kaderlerinin Allah tarafından yazılmış olduğunu iddia ederler.[580]

Kur'an-ı Kerim'de "müstekbir" kavramı ile beraber "ileri gelenler" anlamında "mele'" kavramı da kullanılır ve peygamberlerin mücadelesinin anlatıldığı ayetlerde onlara karşı çıkan inkârcı mele' topluluklarından bahsedilir.[581] Hz. Peygamber (SAV)'e şiddetle direnen mele' topluluğu şöyle tasvir edilmiştir:

"Kendilerine aralarından bir uyarıcı gelmesine şaştılar ve inkârcılar şöyle dediler: "Bu adam bir sihirbazdır, tam bir yalancıdır; Tanrıları tek tanrıya mı indiriyor! Bu gerçekten şaşılacak bir şey!" Onların ileri gelenleri (mele') yerlerinden fırladılar: "Haydi yürüyün! Tanrılarınıza bağlılıkta direnin! İşte (sizden) istenen budur."[582]

Ayetten anlaşıldığına göre, Kureyş'in ululları ve idarecileri, toplumu Hz. Peygamber (SAV)'e karşı kışkırtmaya çalışmışlar, insanların hidayetini engellemek

---

576 Mâide, 5/77
577 Mâide, 5/105
578 Mesela bkz. Tâhâ, 20/79,85; Âraf, 7/130
579 Âraf, 7/131
580 Esed, s.296
581 Mesela, Hûd; 11/27'de Nûh; Araf, 7/74-75'de Salih; Araf, 7/88'de Şuayb peygamberlere; Sâd, 38/6'da Muhammed (SAV)'e karşı mücadele eden mele' gruplarından bahsedilir.
582 Sâd, 38/4–6

için var güçleriyle mücadele etmişlerdir.[583] Bunun gibi tarih boyunca kitleleri yönlendiren, onlara önderlik eden mele' sınıfı hep var olagelmiş ve insanları hidayetten alıkoymaya çalışan bir faktör de onlar olmuşlardır.

Bu bölümü bitirmeden önce peygamberlerin kendi kavimleri aleyhine Allah'ın onları saptırması yönünde dua edip etmeyecekleri hususuna da değinmek istiyoruz. Zira kanaatimize göre hidayet elçileri olan peygamberler görevlerinin aksini dua yolu ile Allah'tan talep etmezler. Bu bağlamda, Hz. Musa (as)'ın kavmi hakkındaki yakarışını bizlere aktaran ve yanlış anlamalara açık şu ayet-i kerimeye bakalım:

"Musa, "Rabbimiz!" dedi, Sen Firavun'a ve adamlarına dünya hayatında ihtişam ve servet verdin; insanları senin yolundan saptırsınlar diye mi yâ Rab! Ey Rabbimiz! Artık onların servetlerini silip yok et, kalplerine sıkıntı ver; elem veren cezayı görmedikçe iman etmesinler!"[584]

Bu ayette zikredilen, Musa (as)'ın duasının "sen onların mallarını yok et, kalplerine sıkıntı ver ki onlar elem veren cezayı görmedikçe iman etmesinler!" kısmını yorumlayan İbn. Âşûr şöyle demektedir: "Ayette kalplerle ilgili olarak kullanılan "şedd" fiili "sıkıntı verme, baskı yapma" gibi manalara gelir. Burada kalplerin kapatılması veya mühürlenmesi anlamını taşıyan bir fiil kullanılmamıştır. Hz. Musa, hidayetlerine vesile olabilir düşüncesiyle, onları azdıran servetin ellerinden alınmasını, maddi mahrumiyetlerin ardından birtakım manevî sıkıntıları derinden hissederek nefis muhasebesine imkan verecek bir hâlet-i ruhiye içine girmelerini dilemiştir. Ayetin sonundaki cümleyi öncesine bağlayan "fe" harfini de "yoksa, aksi takdirde" şeklinde anlamlandırmak mümkündür."[585] Bu izahtan, Hz. Musa'nın onların aleyhlerine olarak dalâlete sürüklenmeleri yönünde değil, lehlerine olarak hidayetleri yönünde dua ettiği anlaşılmaktadır.

Hidayet ve dalâlet konusunda son olarak şunları söyleyelim: Dalâleti sadece ilâhî irade ve takdire bırakan ve bu konuda insanın hiçbir fonksiyonunun

---

[583] İbn-i Kesir, III.197
[584] Yunus, 10/88
[585] İbn Âşûr, XI.268–269

bulunmadığını iddia eden Cebriye'nin görüşü bir tarafa bırakılırsa, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin hemen tamamı, insanların dalâleti isteyerek seçtikleri veya dalâlete düşmelerinde irade ve davranışlarının mutlaka etkili olduğu konusunda birleşmektedirler.[586] Râzî'nin de (daha önce aktardığımız görüşlerinde) vurguladığı gibi, Mu'tezile insanın iradesine ve yaptıklarından sorumlu olmasına, Ehl-i Sünnet ise Allah'ı noksanlıklardan tenzih fikrine vurgu yaparak ilgili ayetlere yorum getirmişlerdir.

## F. ALLAH'IN ECEL VE RIZIKLARI TAYİN ETMESİ

### 1. Eceller

Ecel (her bir canlının ölüm vakti) meselesi de kader problemine bağlı olarak ele alınıp tartışılan konulardandır. Nasıl diğer olayları Allah, geçmiş ve geleceği kuşatan ilmiyle bilmekte ise, fert ve toplumların ecelini de bilmektedir. Ayetlere göre, Allah indinde her canlı için tâyin edilmiş bir ecel vardır. Bazı ayetlerde ay, güneş gibi gök cisimleri için de bir ecel belirlenmiş olduğundan bahsedilir.[587] Eceli geldiğinde dünya hayatı son bulacak, kendileri için belirlenmiş süre dolduğunda gök cisimlerin tâbi oldukları sistem de bozulacaktır. Allah eceli gelen hiç kimsenin ölümünü geciktirmez.[588] Bu kesin hüküm fertler için olduğu gibi toplumlar için de geçerlidir.[589]

Ecelleri Allah'ın takdir edip belirlediği, Vâkı'a Sûresinin 60. ayetinde "aranızda ölümü Biz takdir ettik" şeklinde zikredilmiştir.[590] Ecellerin Allah'ın takdir

---

[586] Yavuz, Yusuf Şevki, TDVİA. dalâlet md. VIII. 428
[587] Ra'd, 13/2; Rum, 30/8; Lokman, 31/29
[588] Nahl, 16/61; Sebe, 34/30; Münâfikûn, 63/11
[589] Araf 7/34. Ayrıca bkz. Yunus, 10/49; Hicr, 15/4–5; Müminûn, 23/43. Esed'in yorumuna göre, her toplum için Allah tarafından belirlenen bir yaşam süresi vardır ve bu süre içinde vahiy yoluyla kendilerine teklif edilen hidayet yolunu kabul ya da reddetme konusunda serbesttirler. Toplumsal hayatı, bu gerçek ışığında tam bir dikkat ve sorumluluk bilinciyle düzenlemek ve sürdürmek gerekmektedir. (s.276, 530)
[590] Müfessirler de "ecel" kavramını bu ayete dayanarak doğrudan Allah'ın iradesi ile açıklamışlardır. Mesela bkz. Yazır, VII.4715

edip belirlediğinin ifade edildiği En'am sûresinin 2. ayet-i kerimesinde de iki farklı ecelden söz edilmektedir:

"Sizi bir çamurdan yaratan, sonra (her birinizin) ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. O'nun katında belirlenmiş bir ecel daha vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz."

Ayetteki iki ecelden nelerin kastedildiği hususunda müfessirler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bazıları şöyledir:

✓ İlk ecel ölüm vakti, ikinci ecel kıyamet vaktidir.[591]

✓ İlk ecel yaratılışla ölüm arası, ikinci ecel ölümle ba's (yeniden dirilme) arasındaki süre veya bu sürenin sonudur.[592]

✓ İlk ecel insanın normal olarak yaşayıp ömrünün dolmasıyla hayatının sona ermesi (tabî ecel), ikincisi vücut fonksiyonlarının tamamı henüz sağlıklı ve yaşamaya elverişli iken boğulma, yangın ve kazalar gibi dış sebeplerle hayatın son bulmasıdır (ihtiramî ecel).

Râzî'nin filozoflara nispet ettiği[593] bu son görüş, Yazır'ın da belirttiği gibi, sağlığa önem vermeyi, gerektiğinde tedavi olmayı, tehlikelerden korunmayı öngörmesi açısından yararlı olmakla birlikte, buradan, bir insanın ölümüyle ilgili iki farklı ecel bulunduğu sonucunu çıkarmak doğru değildir. Çünkü böyle bir taksim vâkii değil aklî imkanı ifade eder. İnsanın tabî veya ihtiramî ecelinden hangisi vuku bulmuşsa Allah'ın takdir ettiği ecel odur. Diğerininse vuku bulması imkansızdır.[594]

"Öldürülen kişi eceliyle mi ölmüştür? Öldürülmüş olmasaydı daha bir müddet yaşayacak mıydı, yaşamayacak mıydı?" gibi sorular bu mesele etrafında gündeme getirilmiş ve tartışılıp durmuştur. Ehl-i Sünnet âlimlerine göre öldürülerek ölen kimse hakkında, "öldürülmeseydi yaşayacaktı" gibi sözler söylemek doğru değildir. Hattâ "öldürülmemiş olsaydı, ne olurdu?" gibi bir varsayım üzerinde birtakım görüşler ileri sürmek dahi yanlıştır. Çünkü bütün bunlar Allah'ın takdiriyle

---

591 Zemahşerî, II.4
592 Bkz. Şevkânî, II.114; İbn Âşûr, IV.130–131; Yazır, III.1874–1877 ve VIII.5371
593 Bkz. Râzi, IX.323
594 Yazır, III.1874–1877

olmaktadır.[595] Elmalılı bu görüşü izah sadedinde, Allah'ın bahşettiği imkanlar sahasında insanın ömrünü, imkanları iyi ya da kötü kullanarak uzatıp kısaltabilmesinin mümkün olduğunu, fakat ömrün uzayıp kısalmasının tesadüf eseri olmayıp levh-i mahfuzda ezelde yazıldığı şekilde gerçekleştiğini söylemektedir. Yani vâki olacak ecel, ecelin ne zaman gerçekleşeceğini bilmesiyle Allah'ın ilminde önceden malumdur, ezelde sabittir.[596]

Hadislerde belirtildiği üzere bazı sebeplerle ömür uzatılabilir veya kısaltılabilir. Fakat bu da, "…Bir canlının ömrünün uzun olması da kısa tutulması da mutlaka yazgıya uygun olarak gerçekleşir. Kuşkusuz bunlar Allah için kolaydır"[597] ayet-i mûcibince Allah'ın iradesiyle olmaktadır ve O'nun ezelî ilminde mevcuttur. Fakat Allah'ın bildikleri insanlar tarafından bilinmediğinden, bu durum dünya hayatının sınav düzenini ve kişinin sorumluluğunu etkilemez.[598] Ecellerin ezelde kayıtlı olduğunu ifade eden bir başka ayette de ömrün azaltılmasından söz edilmektedir:

---

[595] Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, s.363
[596] Yazır, VI.3981
[597] Fâtır, 35/11
[598] Şevkânî, IV.391–392

“Bir canlıya ömür verilmesi de, ömründen azaltılması da mutlaka bir kitapta (yazılı)dır.”[599]

Bu ayetteki “ömrünün kısaltılması “ ifadesini İmam Cüveynî’ye göre iki şekilde anlamak mümkündür. Birincisi, bir kimsenin benzerlerine nazaran ömrünün eksiltilmesidir ki bu Allah’ın ilminde mevcut olan ömrünün eksiltilmesi anlamını içermez. İkincisi ise, eksiltme ve arttırmanın melekler indindeki sahifelerde gerçekleşmesidir. Onların sahifelerinde bir şey mutlak olarak yazılıdır ama Allah’ın ilminde kayıt altına alınmıştır. Vukû bulacak olan da, bu kayıt altına alınan şekildir. Ona göre, “Allah dilediğini siler, dilediğini de sabit kılıp bırakır. Ana kitap (levh-i mahfûz) O’nun yanındadır”[600] ayeti de bu anlamları içermektedir.[601]

Allah tarafından belirlenen ölümler, insanlar hangi şart ve durumda bulunursa bulunsunlar onların başına muhakkak gelecektir. Yani ecelden kaçmak mümkün değildir. Uhud savaşının anlatıldığı bir ayet grubu içinde Müslümanların Hz. Peygamber (SAV)’in öldürüldüğü haberinin yayılmasından sonraki psikolojik durumlarına işaret edilerek ölüm korkusuyla savaştan kaçmanın anlamsız olduğu “Hiç kimse Allah’ın yazılıp bir süreye bağlanmış izni olmadan ölmez”[602] şeklinde ifade edilir. Bu şekilde, Allah’ın belirlediği zaman gelmeden ve O’nun izni olmadan hiç kimsenin ne yatağında ne de düşman saldırısıyla ölmeyeceği, O’nun belirlediği süreden fazla bir an bile yaşayamayacağı inancı köklü bir şekilde yerleştirilmiş olmaktadır. Yazır’ın da ifade ettiği gibi, insan ecelinin ne olduğunu bilmediği için ölüm sebeplerinden sakınmakla ecelini değiştirmiş olmaz.[603]

Aynı ayet grubu içinde münafıkların “Medine dışına çıkılsaydı az kayıp verirdik” iddiaları cahiliye düşüncelerine kapılmak olarak nitelendirilmekte ve “Evlerinizde dahi olsaydınız, yine de haklarında ölüm yazılmış olanlar vurulup düşecekleri yere geleceklerdi”[604] şeklinde cevaplandırılmaktadır. Bu ayetteki “câhiliye düşünceleri” kavramı kişinin olup bitenler konusundaki manevi

[599] Fâtır, 35/11
[600] Ra'd, 13/39
[601] Cüveynî, a.g.e., s.363
[602] Âl-i İmrân, 3/145
[603] Yazır, II.1195–1196
[604] Âl-i İmrân, 3/154

sorumluluklarını kabul etmedeki isteksizliğini ve olanların önceden takdir edilmiş olduğunu söyleyerek kendine mazeret aramasını ifade eder.[605] Münafıkların bu cahiliye tavrıyla savaştan kaçma bahanelerine cevaben Allah, ölenlerin yine kendisi tarafından takdir edilmiş ecelleriyle öldüklerini, eceli gelenlerin evlerinden çıkmasalar bile ölümden kurtulamayacaklarını, her insanın ölümü nerede takdir edilmişse gidip orada öleceğini bildirmektedir.[606]

Hayatı veren de alan da Allah'tır. Nitekim yine bu ayet grubunda savaşın ardından münafıkların tavrı eleştirilmekte; onların Allah ve kader inançlarının çarpıklığına vurgu yapılarak, seferi veya savaşı ölüm sebebi olarak değerlendirmelerinin doğru olmadığı açıkça ifade edilmektedir:

"Ey iman edenler! Sizler, sefere çıkan veya savaşa giren kardeşleri hakkında, Allah sonunda bunu kalplerinde bir hasret acısı kılsın diye "onlar yanımızda olsalardı ölmezlerdi ve öldürülmezlerdi" diyen inkârcılar gibi olmayın. Hayat veren de öldüren de Allah'tır; Allah yaptıklarınızı görmektedir."[607]

## 2. Rızıklar

Rızık, "kendisinde faydalanılan şey" diye tarif edilir. Mülk olsun olmasın faydalanılan mallar, ayrıca evlat, eş, iş, gayret ve ilim de rızıktır.[608]

"Kader" kavramının Kur'an-ı Kerim'de kullanıldığı anlamlardan birinin de "rızkı daraltmak" olduğunu daha önce belirtmiştik. Kavramın bu anlamda kullanıldığı ayetlerde Allah rızkı dilediği kimseler için geniş takdir ettiğini, dilediklerinin de rızkını daralttığını haber vermektedir.[609] Canlılar; rızıklarını Allah Teâlâ'nın yarattığı çeşitli varlıklar aracılığıyla alırlar. Rızka sebep olmasından dolayı yağmurdan da rızık ismiyle bahsedilmektedir.[610]

---

[605] Esed, s.12
[606] Yazır, II.1208
[607] Âl-i İmran, krş. Âl-i İmran, 3/168
[608] Yazır, I.192
[609] Ra'd, 13/26; İsrâ, 17/30; Kasas, 28/82; Ankebût, 29/62; Rum, 30/37; Sebe, 34/36,39; Zümer, 39/52; Şûrâ, 42/12; Fecr, 89/16
[610] Câsiye, 45/5

Kur'an-ı Kerim'de rızık yalnız Yüce Allah'a isnat edilir. O'ndan başka rızık verici yoktur.[611] İnsanlar da dâhil yeryüzündeki bütün canlıların rızklarını yaratmak Allah'a ait bir iştir. Yeryüzünde sürünen, hareket eden, ayaklarıyla yürüyen, sularda yüzen, gökyüzünde uçan veya başka şekillerde hareket eden büyük, küçük, görülebilen ve görülemeyen bütün canlıları yaratan[612] ve rızıklarını iradeleri vasıtasıyla veya kendi iradesiyle ulaştıran yine O'dur. Rızıklar da ezelde takdir edilmiş ve levh-i mahfuzda yazılmıştır.[613]

Allah'tan başka varlıklara tapanların yerildiği ayetlerin birinde onların rızık vermeye güç yetiremeyeceğinden bahsedilir ve o varlıkların Allah'a benzetilmeleri değişik üslûplarla kınanır.[614] Kur'an'ın diğer konularda olduğu gibi rızık konusunda da Allah'ın mutlak iradesine vurgu yapan bir üslûbu vardır:

"…Ve dilediğine sayısız rızık verirsin."[615]

Bu ayette geçen "Ve dilediğine sayısız rızık verirsin" cümlesinde vurgulanmak istenen mâna için şu ihtimallere değinilmiştir:

- Yüce Allah'ın bağışı ve lütfü sayısız ve sınırsızdır.
- O'nun kime ne kadar rızık verdiğinin hesabını sorabilecek hiçbir varlık yoktur.
- O'nun vermesi verilenin bunu hak etmesine göre değil, kendi irade ve takdirine göredir.[616]

Allah kullarına rızıkları farklı farklı ölçülerde dağıtmaktadır. Rızkın bazı kullara bol, bazılarına ise az verilmesinin şüphesiz hikmet ve sebepleri vardır. Allah'ın bir kimseye bol rızık vermesi onun Allah katında değerli olduğunu göstermediği gibi, herhangi birinin rızkını daraltması da onun Allah katında sevilmeyen biri olduğunu göstermez:

---

[611] Hûd, 11/6
[612] Nûr 24/45
[613] Yazır, IV.2757 vd.
[614] Bkz. Nahl, 16/73–74; Mülk, 67/21; Yunus, 10/31; Neml, 27/64; Fâtır, 35/3
[615] Âl-i İmran, 3/27; Aynı gerçeğin ifade edildiği ayetler için bkz. Bakara, 2/212; Âl-i İmran, 3/37; Nur, 24/38;
[616] Râzî, VI.247

"Görmezler mi ki Allah rızkı dilediğine bol veriyor, dilediğininkini de kısıyor? Kuşkusuz bunda iman eden kimseler için ibretler vardır."[617]

Kur'an'a göre insanoğlunun sahip olduklarıyla kendini yeterli görmesi ve azgınlaşması rızkın daraltılması için bir sebeptir:

"Şayet Allah kullarına rızkı bol bol verseydi yeryüzünde taşkınlık ederlerdi; ama O dilediği ölçüye göre vermektedir. Çünkü O kullarının durumunu çok iyi bilmekte ve görmektedir."[618]

Bu ayet "gerçek şu ki insan, kendi kendini yeterli görerek ille de azgınlaşmaktadır"[619] ayetiyle benzer bir muhtevaya sahiptir. Çünkü insan yaratılışı gereği daima fazlasını istemektedir.[620] Kur'an kıssalarında, sahip olduklarının azgınlaştırdığı insanlar örnek olarak çeşitli üslûplarla anlatılır.[621]

## G. KADER BAĞLAMINDA TEVEKKÜL VE DUA

Kur'an'ın kader konusuna bakışı konusu işlenirken tevekkül ve dua kavramlarına da değinmenin zaruri olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Kur'an'ın mü'min kulda oluşturmak istediği kader inancı Allah'a tevekkül ile O'na sığınıp O'ndan yardım dilemeyi de içermektedir. Yüce Allah, gerekli tedbirleri alıp üzerine düşeni yaptıktan sonra tevekkül etmeyi, kendisine dayanıp güvenmeyi, sonucu kendisine havale etmeyi emretmiş ve tevekkül edenleri sevdiğini ifade buyurmuştur.[622] Tevekkül, yoksulluk, uyuşukluk ve durgunluğun mazereti değil bir irade ve iman gücüdür. Nitekim şu meâldeki ayetler bunu açık biçimde belirtmektedir:

"Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: 'Allah bana yeter. O'ndan başka tanrı

---

[617] Rûm, 30/37
[618] Şûrâ, 42/27
[619] Alak, 96/6–7
[620] Tekâsür, 102/1
[621] Bkz. Tevbe, 9/68–70; Kehf, 18/32–42; Kasas, 28/76–82; Rum, 30/9; Sebe, 34/34–36; Mü'min, 40/82–85
[622] Âl-i İmran, 3/159

yoktur. Ben yalnız O'na güvenip dayanırım. O, büyük arşın sahibidir.'"[623]

"Birtakım insanlar onlara, 'insanlar size karşı asker toplamışlar, onlardan korkun' dediler de bu, onların imanlarını arttırdı da 'Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!' diye cevap verdiler."[624]

Bu konudaki ayetler, Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde ve Hz. Peygamber'in söz ve uygulamaları ışığında anlaşılacak olursa, tevekkülün "hareket ve faaliyeti bırakmak, tedbiri ihmal etmek" şeklinde yorumlanmasının İslâm diniyle ilgisinin bulunmadığı kolayca anlaşılır. Nitekim bir ayette "insan ancak çabasının sonucunu elde eder"[625] buyrulmuştur. Hz. Peygamber (SAV) de kuşların bile sabahın erken saatlerinde yuvalarından ayrılarak akşamın karanlığına kadar Allah'ın kendileri için yarattığı rızıkları aradıklarını hatırlatarak[626] Allah'a gerçek anlamda tevekkül etmenin sebeplere sarılmayı gerektirdiğini anlatmak istemiştir. Devesini bağladıktan sonra mı yoksa onu salarak mı tevekkül edeceğini soran birine hitaben de "önce deveni bağla, sonra Allah'a tevekkül et"[627] buyurarak İslâm'ın tevekkül anlayışını somut örneklerle açıklamıştır.

Kur'an-ı Kerim mü'minden, bir sıkıntıya düştüğünde hayırlı çıkış yolunun ne olduğu hususunda kendini şartlandırmamasını, Allah'tan gelecek sonucun kendi hayrına olacağına inanmasını ister:

"…Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu gösterir ve onu hiç beklemediği yerden rızıklandırır. Kim Allah'a dayanıp güvenirse O ona yeter. Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Allah her şey için bir ölçü koymuştur."[628]

Mü'min bilmeli ve inanmalıdır ki Allah, kendisine dayanıp güveneni asla yardımsız bırakmaz. Günah işlemekten sakınan kişiye her daraldığında bir çıkış yolu gösterir, dayanma gücü verir. Kişi yaptığı işlerde kendini ne kadar güçlü ve

---

[623] Tevbe 9/129
[624] Âl-i İmran 3/173
[625] Necm 53/39
[626] Müsned, I/52
[627] Tirmizî, Sıfatu'l-kıyame, Bab 60, Hadis no:2517
[628] Talak, 65/2-3

akıllı görürse görsün, hakkında hayırlı olan çözüm için Allah'tan yardım dilemelidir. Kim Allah'a tevekkül ederek işini ona havale edecek olursa O ona yeter.[629] Çünkü evrende ne kadar canlı varsa hepsi Allah'ın emrinde ve kontrolünde bulunmaktadır. Bu husus Hûd (as)'ın dilinden şöyle ifade edilmiştir:

"Ben, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a dayandım. Çünkü kımıldayan her canlının kaderi onun elindedir. Şüphesiz Rabbimin yolu dosdoğru yoldur."[630]

Ayetin açık ifadesinden de anlaşıldığı üzere O'nun kudret ve iradesi bütün varlıklar üzerinde mutlak müessir güçtür. O'nun kontrol ve gözetiminin olmadığı, bütünüyle O'na bağlı/bağımlı olmayan hiçbir canlı yoktur.[631] Hûd (as) bu sözüyle Allah'ın izni olmadan kendisine kimsenin tuzak kurup herhangi bir kötülük yapamayacağına inancının tam olduğunu ifade etmiştir. Kur'an'ın bize örnek olarak takdim ettiği bütün peygamberler aynı tevekkül ve teslimiyet içerisinde olmuşlardır:

"Şuayb şöyle dedi: …Ben sadece gücümün yettiği kadar ıslah etmek istiyorum. Fakat başarmam Allah'ın yardımına bağlıdır. Yalnız O'na dayanıyor ve O'na yöneliyorum."[632]

Yakub (as)'ın oğullarını Mısır'a gönderirken onlara nasihat olarak sarf ettiği sözlerin aktarıldığı ayetler de onun kuvvetli tevekkülünü ve teslimiyetini göstermektedir:

"Sonra şunu söyledi: 'Oğullarım! (Şehre) hepiniz bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ben Allah'tan gelecek hiçbir şeyi sizden savamam. Hüküm Allah'tan başkasının değildir. Ben yalnız O'na güvenip dayandım. Güvenecek olanlar yalnız ona güvenip dayansınlar.' Babalarının kendilerine emrettiği şekilde

---

[629] Taberî, VI.2550. Taberî şu notu da ilave etmektedir: Kim işini Allah'a bırakırsa, Allah ona kâfidir. Şüphesiz ki Allah, emrini yerine getirendir. Her hâlükarda –kul O'na tevekkül etse de etmese de- Allah kendi emrini yerine getirendir. Tevekkül eden affa nail olur. Etmeyen de bundan mahrum kalır. (Bkz. a.y.) kanaatimizce bu Allah'ın mutlak sözler hükümranlığını ifade için söylenmiştir.
[630] Hûd, 11/56
[631] Esed, s.436
[632] Hûd, 11/88

girdiklerinde (tavsiyesine uymuş oldular, fakat bu), Allah'tan gelecek hiçbir şeyi onlardan savamazdı."[633]

Ayetteki "ama Allah'tan gelecek hiçbir şeyi sizden savamam" ifadesini izahında Yazır, "Eğer Allah, hakkınızda behemehal bir kaza murat etmiş ise o mutlaka olur. Ona karşı hiçbir tedbir fâide vermez. Her ihtimale karşı tedbir almak lazım ise de takdire müdafaa edecek ve muradın husûlünü mucip olacak bir illet değil, nihayet Allah'tan bir istiânedir. Takdire muvafık ise müfit olur, yoksa hazer kadere mani olmaz"[634] demektedir. Hz. Yakub, oğullarına bu öğüdü verirken yalnızca insan yapısından gelen tabi bir eğilime uyarak davranıyordu, yoksa harici bir tedbirin, başlarına gelmesi mukadder bir vakıayı önleyebileceğini düşündüğü için değil. Çünkü kendisinin de ifade ettiği gibi, (olacak olan hakkında) hüküm yalnızca Allah'a aittir.[635] Bu kıssa, Allah'ın takdirini hiç kimsenin önleyemeyeceğini göstermesi bakımından da ibret vericidir. Nitekim kardeşlerinin Hz. Yûsuf'u kıskanmaları ve ona bunca kötülük etmeleri, onun yükselmesine engel olamamış, tam tersine buna zemin hazırlamıştır.[636]

Kur'an'ın tevekkül ile beraber bizden yapmamızı istediği bir diğer husus, yaptığımız her işte kendimizi hiçbir şekilde yeterli görmememiz, bir taraftan elimizden gelen çabayı sarf ederken diğer taraftan Allah'ın yardımını talep edip O'na sığınmamızdır. Bu durum tevekkül ile duanın birbirine yakın kavramlar olduğunu göstermektedir.

Dua, sözlük anlamı itibariyle "nida etmek" demek olup ıstılâhî manada "daima ta'zim ile Allah'tan istekte bulunma" anlamına gelir.[637] Duanın hakikati, kulun şanı yüce olan Rabbinden mütevazı bir şekilde yardım istemesidir.[638] Muhammed İkbâl'e göre dua, kainatın dehşet verici sessizliği içinde insanoğlunun

---

[633] Yusuf, 12/67–68
[634] Yazır, IV.2890
[635] Esed, s.471
[636] *Kur'an Yolu*, III.244
[637] İsfehâni, d'av md.
[638] Yazır, I.660

kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin bir hasret ve iştiyakın ifadesidir.[639]

Kur'an-ı Kerim'de insanın çaresizlik içinde ve zor şartlarda duaya başvurma eğilimine dikkat çekilir. İnsan bir tehlike ile karşılaştığında ya da sıkıntıya düştüğünde bütün samimiyetiyle Allah'a yönelmektedir.[640] Yine bazı ayetlerde insanın, sıkıntı ve ihtiyaçlarının giderildiği, kendini emniyette hissettiği anlarda dua etmekten yüz çevirdiği, bencil ve nankör bir tavır takındığı vurgulanır.[641] Bir kısım ayetlerde de dua edene Allah'ın muhakkak karşılık vereceği ifade edilir[642] ve Allah'ı ananı Allah'ın da hatırlayıp anacağı belirtilir.[643] Bakara sûresinin 186. ayetinde de bu hususta şöyle buyrulur:

"Kullarım beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki) gerçekten ben onlara çok yakınım. Bana dua ettiklerinde dua edenin duasına karşılık veririm. O halde doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana inansınlar."

Allah'ın yakın olması, duaları çabucak kabul etmesidir.[644] Bu ayetin iniş sebepleri arasında sayılan bir hadis şöyledir: Bir savaş sırasında ashab-ı kiram yüksek sesle dua edip tekbir ve tehlîl söylüyorlardı. Efendimiz (SAV) onlara: "Siz sağıra ve gâibe dua etmiyorsunuz. Herhalde işiten ve yakın olan birine dua ediyorsunuz" buyurdu.[645] Bu ayet ve hadislerden duanın faydasız bir iş olmadığını anlıyoruz.

Duanın dünyadaki tesiri, özellikle de sonuç doğuracak bir sebep olarak görülmesi, konuyu kader tartışmalarının içine çekmiştir. Kader inancına göre olacak ve olmayacak her şey bellidir; eğer kulun istedikleri kaderinde yoksa kendisine verilmeyecektir. Şu halde duanın faydası nedir? Bu ve benzeri sorular etrafında dönüp duran tartışmalar yapılmıştır. Râzî, 'Allah'ın ilminde olan şeyler mutlak gerçekleşecek ise duaya ne hacet vardır' deyip duanın faydasız bir şey olduğunu

---

[639] İkbâl, Muhammed, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev: N. Ahmet Asrar, Birleşik yay. İst. trs, s.129
[640] Bkz. Yunus, 10/12; İsrâ, 17/11; Lokman, 31/32; Zümer, 39/8; Fussilet, 41/49
[641] Bkz. Yunus, 10/12; İsrâ, 17/67; Lokman, 31/32; Zümer, 39/8; Fussilet, 41/51
[642] Mü'min, 40/60
[643] Bakara, 2/152
[644] Yazır, I.660
[645] Râzi, V.102

söyleyenlerin iddialarını tefsirinde aşağıdaki şekilde özetlemiş, sonra kendi cevaplarını sıralamıştır:[646]

1. Dua ile istenen, Allah katında ya olacağı bilinmekte ya da bilinmemektedir. Olacağı bilinmekte ise olması vaciptir, duaya ihtiyaç yoktur. Olmayacağı bilinmekteyse olması imkansızdır, yine duaya ihtiyaç yoktur.
2. Olacak olan şeyler ezelde takdir edildiğine göre duanın tesiri olmayacaktır.
3. Allah gaybı, dolayısıyla kalplerin gizli tuttuğu niyetleri bildiğine göre duaya ne hacet vardır?
4. Dua, nefsin isteğini Allah'ın isteğine tercih etmek, yani kadere rıza göstermemek değil midir?

Râzî'ye göre bu konudaki şüphelerin başı kader meselesinde cebre dayanmaktır ve duayı faydasız görmek birkaç cihetten batıldır:

- Ezelde duanın yapılmayacağı biliniyorsa onu inkâra kalkışmaya hacet yoktur, dua zaten yapılmayacaktır. Ezelde duaya bağlı olarak takdir edilen şeylerin ise, dua şartıyla olacağının bilinmesi gerekir.
- Kader, olaylardan öncedir, ama Allah ondan da öncedir. Dua bunun ikrarıdır. Kaderin sırrı meydana gelmeden önce bilinemez. Allah'ın hikmeti, kulun korku ile ümit arasında gerekli çabayı göstermesini zorunlu kılmıştır. Biz hem kanunsuz yaşamadığımızı biliriz, hem de irade ve azmin de bir kanun olduğunu biliriz. Bütün olaylar sebeplere bağlı ise dua da sebeplerden bir sebeptir.
- Peygamber efendimizin hadislerinden[647] anlaşılan o ki, hem kader olmuş bitmiş bir şeydir, hem de herkes kendisi için yaratılmış olan şeye ulaşmak için çalışmalıdır. Yani kader sırf cebr olarak da mutlak hürriyet olarak da anlaşılamaz. İkisinin arasında bir iştir.

[646] Râzi, V.97 vd. Krş. Yazır, I.662 vd.
[647] Mesela bkz. Tirmizî, Kader, Bab 18, Hadis no:2156

- Dua etmenin gerekliliği hakkında nakli deliller[648] o kadar çoktur ki duayı ancak inkârcılar reddeder. Ayrıca dua, Allah'a bir yakınlık vesilesidir ve ibadetlerin özüdür.[649] Duayı önemsemeyenler ancak ibadeti önemsemeyenlerdir.

Gazali de duanın mutlak sûrette fayda sağlayacağını düşünenlerdendir. Ona göre, olaylar önceden sebep sonuç ilişkisiyle birbirine bağlanmıştır. Her sebep vakti gelince sonucunu doğuracaktır. Yani olaylar sebeplere bağlı olarak zaman içerisine mutlaka gerçekleşecektir. İyilik ve kötülüğün gerçekleşmesi de bunun dışında değildir. Dua da kötülüğün giderilmesi ve iyiliğin sağlanması için bir sebeptir. O halde dua yapılınca mutlaka sonucu da gerçekleşecektir.[650] Şu halde, İslâm'ın gösterdiği yol hem sebepleri ve aracıları kullanmayı ihmal etmemek hem de sebep ve sonuç elinde olan, bunlara hâkim bulunan Allah'a yönelmektir. Allah'ın vermesi ve vermemesi kadere bağlı olduğu gibi dua da kadere bağlıdır. Kul ister Allah verir. İstemek kadere aykırı değildir, kader çerçevesi içindedir.

Kur'an-ı Kerim bize, başta hidayeti talep olmak üzere her konuda Allah'a yönelerek O'ndan istememiz konusunda yol gösterir. Bu irşat ve uyarmalar kulun kendi kendine yeterli olmayıp Allah'a muhtaç olduğunun açık kanıtlarıdır. Öğretilen dualardan biri her namazda tekrarladığımız "bizi dosdoğru yola ilet"[651] duası, bir diğeri "Rabbimiz! Bizi doğru yola eriştirdikten sonra kalplerimizi eğriltme! Katından bize bir rahmet bağışla. Şüphesiz sen sonsuz bağışta bulunansın"[652] yakarışıdır. Bu ayetler aynı zamanda, hidayete erişebilmenin de hidayette kalmanın da Allah'ın lütfuyla olduğuna inanmak gerektiğine işaret etmektedir.

İmana da küfre de yönelmeye elverişli olan kalbin bunlardan birine yönelişi bunu meydana getiren bir sebep ve iradeye bağlıdır. Ehl-i Sünnet'e göre; dünya hayatında bir sınav içinde bulunan kulun, cüz-î iradesini hangi yönde kullandığı onun sorumluluğu açısından önem taşımakla beraber, sonuçları yaratan ve kulu yöneldiği şeyde muvaffak kılan küllî iradenin yüce Allah'a ait olduğu unutulmamalıdır. Allah

---

[648] İlgili ayetler için bkz. Bakara, 2/186, Âraf, 7/55, Mü'min, 40/60, Neml, 27/62 Furkan, 25/77, En'am, 6/43
[649] İbn Mâce, Dua, Babu fadli'd-dua, Hadis no:3828; Tirmizî, Da'avât Bab 1, Hadis no:3372
[650] Gazali, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu'Ulûmi'd-Dîn*, Temel Neşriyat, İst. 1985, III.202–203
[651] Fatiha, 1/6
[652] Âl-i İmran, 3/8

Rasûlü (SAV)'in en çok yaptığı dualardan biri "Ey kalpleri evirip çeviren Allah'ım! Kalbimi dininde sabit kıl"[653] duasıdır. Dikkat edilirse bu duaların özü hidayet talebidir. Bu da hidayetin Allah'tan olduğunu ispat ettiği gibi duanın hidayete sebep kılındığını da ispat eder. Ayrıca duamızla biz, Cenâb-ı Hakk'ın dilediği kimseye dilediğini dilediği kadar vermeye muktedir olduğuna ve de istediklerimiz dua şartına bağlı kılınmış ise duanın kabulü ile verileceğine inandığımızı ikrar etmiş oluruz.

[653] Tirmizî, Kader, Bab 7, Hadis no:2140

## SONUÇ

Kader konusu İslâm tarihinin en çok tartışılan konularındandır. Bu hususta birbirinden çok farklı görüşler üretip sonra da onlara Kur'an-ı Kerim'den ve Hz. Peygamberin sünnetinden dayanak arama çabalarına giriş bölümünde değinmiştik. Araştırmamız neticesinde oluşan kanaatimize göre kader konusunda Kur'an-ı Kerim'i doğru anlayamamanın temelde iki sebebi vardır. Biri Kur'an-ı Kerim'in kendi özelliklerinden diğeri okuyucusundan kaynaklanmaktadır.

Kur'an-ı Kerim, ilahi bir kitap olması bakımından kendisine has ifade özellikleri olan bir kitaptır. Hakkında yeterli bilgisi olmayan ve onun bu özel yapısını gereği gibi kavrayamamış kişilerin onu yanlış anlamaları muhtemeldir. O, indiği dönemdeki muhataplarının dilini -dil itibariyle de mucize olduğundan- çok üstün edebî bir üslûpla kullanmaktadır. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim'i doğru anlayabilmek, nazil olduğu dönemdeki Cahiliye toplumunun dilini -bütün edebî özellikleriyle- iyi bilmeyi de gerektirmektedir. Diğer taraftan Kur'an okuyucusu onu anlamaya çalışırken önceki kabullerinden mümkün mertebe sıyrılmalıdır. Kader konusunda olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'e ön kabulle yaklaşanlar onu doğru anlamaktan mahrum kalmaktadırlar. Bu konuda birbirine zıt iki aşırı fikre (cebr ve mutlak hürriyet) taraf olmuş insanların çoğunun, yaşadıkları siyasî, sosyal ve ekonomik şartlar ve karakterleri neticesinde bir görüşe sahip olup sonradan bu görüşlerini Kur'an-ı Kerim'e dayandırma ihtiyacı hissetmiş olabileceklerini kuvvetle muhtemel görüyoruz.

Kur'an-ı Kerim'de Allah-kâinat-insan ilişkisi bağlamında ele alınan kader konusu bir kısım ayetlerde zikredilen iman edilmesi gereken esaslar arasında sayılmamıştır. Fakat kadere iman Kur'an-ı Kerim'in bütününe yayılmış durumdadır. Bu demektir ki doğru kader düşüncesi ve inancı onun genel fikrî yapısından çıkarılacaktır. Ön kabullerden uzaklaşmadan, Kur'an-ı Kerim'in bütününü göz önünde bulundurmadan, onun fikrî yapısına hâkim olmadan parçacı yaklaşımlarla Kur'an-ı Kerim'den, kadere konusuna ait doğru bir düşünce sistemi çıkarılamaz.

Bir kısım insanlar Kur'an ayetlerine dayanarak bazen açık bazen zımnen cebir düşüncesini savunabilmektedirler. Diğer taraftan, insanın tam bir hürriyetinin olduğu düşüncesi de Kur'an-ı Kerim'e onaylatılmaya çalışılan bir düşünce tarzıdır. Her iki düşünceyi de destekler görünen ayetler bulunmaktadır. Çünkü Kur'an-ı Kerim, bir taraftan mutlak güç ve otoritenin, mutlak iradenin ve yaratmanın Allah'tan başkasına isnat olunamayacağını, diğer taraftan Allah'ın bir takım emir ve yasaklarına muhatap olan insanın, yaptıklarından sorumlu bir varlık olduğunu ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'in fikrî yapısında meselenin bu her iki boyutu da önemlidir. Yani kader inancı, Allah'ın mutlak hâkimiyetini de insan hürriyetini de içermelidir. Böyle olduğu halde, yukarı zikredilen görüşlerin savunucularının meselenin sadece bir boyutunu görerek diğer boyutunu ihmal ettikleri anlaşılmaktadır.

Kader kavramının Kur'an-ı Kerim'de temel anlamı, Allah'ın -insan da dâhil- her şey için bir ölçü ve sınırlar koymuş olduğudur. Bundan maksat her şeyin, var olmasının gerektirdiği şartlara ve yaratıldığı özel amaca uygun olarak yaratılmış olmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın yasalarının bütün yaratılmışlara şamil olduğunu vurgulayan birçok ayet vardır. Bütün yaratılmışlar Allah'ın iradesine; O'nun, kendi bünyelerinde ve içinde yer aldıkları çevrede geçerli kıldığı bütün ilke ve yasalara mutlak manada bağlıdırlar. Diğer taraftan, insanın sorumlu tutulduğu alanla ilgili olarak takdir edilenlerin diğer mahlûkat için belirlenmiş olanlar gibi olmadığı açıktır. İnsanın diğer mahlûkat gibi seçme hürriyeti olmadan yaptığı fiiller de vardır, fakat insan onlardan sorumlu değildir.

Kur'an-ı Kerim'in bütünü dikkate alındığında insanın belli davranışlarını seçip yapmada bir ölçüde özgür bırakıldığını, bunun da yine Allah'ın küllî yasası içinde değerlendirilmesi gerektiğini görürüz. Bu, insanın dilemesiyle olan fiillerde bile Allah'ın mutlak otoritesinin devam ettiği anlamına gelir. İnsan iradesi dilediği şeyi yaratmaya malik değildir. Kul diler, Allah da fiili onun iradesine uygun olarak, dilerse yaratır. Allah Teâlâ, irade gücü verdiği, hem iyilik hem kötülük işlemeye müsait yarattığı ve kendisine amellerinin sonucunda ceza ve mükafaat takdir ettiği insana kötüyü tercih etmeyi yasaklamış ama insan kötülüğü irade edip ona

yöneldiğinde onun bu türden fiillerini de yaratacağını bildirmiştir. Sorumluluk ise tercih sahibine yani insana aittir.

Hikmet sahibi Allah bütün mahlûkatı için en iyi, en hayırlı ve en yararlı olanı takdir eder. Çünkü O, onlar için neyin iyi olacağını onlardan daha iyi bilir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim, Allah'ın kulları için güçlük değil kolaylık istediğini, onları güçlerini aşan fiil ve davranışlarla yükümlü kılmayacağını vurgulamaktadır. Bir diğer husus Allah'ın insanların yapıp ettikleri de dâhil bütün olaylara direk müdahale edebilirliğidir. Kullar hikmetini ve sebebini anlamasalar da Allah, mutlak kudretiyle insanlar arasındaki olaylara hikmetinin gereği müdahale eder ki bu da kaderin bir parçasıdır.

Kader inancının belki en çok tartışılan boyutu, Allah'ın hiçbir kayıt olmaksızın her şeyi biliyor olmasıdır. Kur'an-ı Kerim, ilahî bilginin her şeyi kuşattığını, gizli, açık her şeye şamil olduğunu çeşitli üslûp ve ifadelerle zikretmektedir. Allah'ın ilmi öyle bir sıfattır ki, olacak olan olmadan önce, oluş anında ve olduktan sonra hiç değişmeden onda bulunur. Dolayısıyla Cennete girecekler ve Cehennem'e müstahak olacaklar da O'nun ilminde bellidir. Fakat bu, insanın sonucundan sorumlu olduğu fiillerine zorlandığı anlamına gelmemektedir. Ezelî ilmin henüz gerçekleştirmediğimiz fiillerimize taalluku o fiillerin bizden hür irademizle sadır olması itibariyledir. Yoksa fiillerimizin meydana gelmesi ezelî ilmin onlara o şekilde taallukuna dayanmamaktadır.

Olacak olanların levh-i mahfuzda yazılı bulunması anlamında kader, Allah'ın ilmi cihetinden sabittir, kul cihetindense önceden tespit edilmiş bir şey değildir; insanların fiillerine göre halen yazılmaktadır. Eğer insanlar yaptıkları her işi önceden belirlenmiş olarak yaparlar diye düşünsek, cebir lazım gelir. O zaman insanlar seçme şansı olmadan yaptıkları işlerden sorumlu tutulmuş olurlar ki bu, ilahi adalete aykırıdır. İtikat ve fiillerinden sorumlu olan insanın hür olması gerekmektedir. Çünkü mesuliyet hür olmayı gerektirir. İnsanın fiilleri de kendi iradesine dayalı olarak meydana gelmektedir. Fakat sadece insanın serbest iradesine vurgu yapan ayetlerden hareketle kul için mutlak bir irade ya da hürriyetten de söz edilemez. Kulun dilemesi, Allah'ın dilemesinden büsbütün ayrı ve müstakil

düşünülemez; bilakis O'nun izniyle ve iradesinin aynı yönde tecellisiyle gerçekleşmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in dünya görüşünde Allah, her şeyin yaratıcısı ve bütün hâdiselerin nihaî kaynağıdır. İnsanın karşılaştığı her iyilik ve başına gelen her kötülük son tahlilde Allah'ın iradesinin bir sonucudur. Bu gerçekle beraber Kur'an-ı Kerim'in kesin bir dille vurguladığı hususlardan biri de Cenâb-ı Hak kullarına asla zulmetmeyeceği gerçeğidir. Kişi lehine ve aleyhine olan çabasının karşılığını muhakkak görecek ve hiçbir haksızlığa uğramayacaktır. Yine Kur'an ifadelerinde hem mükafaat hem ceza için kullanılan "yaptıklarına karşılık olarak" ibaresi, kulun dünyada da ahirette de karşılaştığı bir takım olayların kendi yaptıklarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Bu bağlamda kulların kendi fiillerinin bir sonucu olan musibetlerin izahında bir güçlük bulunmamaktadır. Ancak bu grupta mütalaa edilmeyen, kusuru ve günahı olmadığı halde insanın başına gelen sıkıntı ve ızdıraplar da bulunabilir. Bunların da başka hikmet ve sebepleri olduğu düşünülmelidir. Çünkü kulların lehinde ya da aleyhinde olan her şey (hayır ve şer), Allah'ın kudret elinde olup hiçbiri sebepsiz değildir. İnsanın kötü kader saydığı şeyler, insanın yaptıklarına mukabil bu dünyada gördüğü karşılıklar da olabilir, imtihan vesilesi de olabilir; veyahut Allah'ın kulları hakkında takdir ettiği başka hikmetlere mebni de olabilir. Şunu da belirtmemiz gerekir ki, ister yapılan işlere karşılık olarak olsun ister başka hikmetlere binaen olsun belâ ve musibetler iman ve küfür noktasında olmayıp madde âlemine ilişkin hususlarda olmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allahın kullarına hem maddi hem manevi anlamda sayısız nimetler bahşettiği, insanın da buna karşı (O'nun istediği tarzda yaşama gayreti göstererek) O'na şükretmesi gerektiği bildirilmiştir. Bunun yerine getirilmemesi sadece ahirette değil, bu dünyada da vahim sonuçlar doğurmaktadır. Bu gerçek, geçmiş milletlerin kıssalarından çok net olarak anlaşılmaktadır. Allah'ın nimetlerine karşı çok açık bir nankörlük anlamına gelen inkârın bilinçli ve toplumsal bir hâl almasıyla, insanların ekonomik, sosyal ve psikolojik problemleri arasında bir ilişki bulunmaktadır.

Kader konusunun en fazla münakaşa edildiği konulardan birisi de Allah'ın hidayete erdirmesi ve dalâlette bırakması meselesidir. İmanın bir ikna ve gönüllü kabul işi olduğu ayetlerde açık ve nettir. Aynı zamanda iman, ancak Allah'ın yaratma, irade, irşat ve hidayetiyle gerçekleşebilir. Hidayet ve dalâlet, hayır ve şer, ceza ve mükâfat hepsi Allah'tandır. Fakat Kur'an-ı Kerim ayetleri bunun asla rast gele olmadığını açık bir ifadeyle ortaya koymaktadır. Allah, insanları hem iyiyi ve kötüyü, hidayet ve dalâlet yollarını ayırt edebilme yeteneğiyle donatmış, onlara akıl gibi büyük bir nimet vermiş hem de fıtratlarını gerçeği kabule daha elverişli kılmıştır. Aynı zamanda insan, imtihan gereği bazı iç ve dış etkenlerden etkilenmeye ve bunlara karşı mukavemet gücü geliştirebilmeye müsait yaratmıştır. Böyle olduğu halde Allah, çeşitli iç ve dış faktörlerle doğru yoldan sapan insanlara hidayet yolunu bulmaları için tekrar tekrar fırsatlar vermektedir. Çünkü O, her ne kadar kullarını inanıp inanmamakta özgür bırakmışsa da merhameti gereği kullarının iman edip kurtuluşa ermelerini istemektedir. Artık Allah'ın gösterdiği doğru yola girip şükredici olmak veya saptırıcı amiller vasıtasıyla dalâlete sürüklenmek insanın kendi elindedir. Allah'ın bir kulunu hidayet üzere sabit kılmasının temelinde kulun Allah'a yönelişi ve hidayeti talebi bulunduğu gibi dalâlete mahkûm olmasında da bunun tersi söz konusudur. Yani Allah'ın bir kimseyi dalalette bırakması, kendisine verilen akıl yeteneğini ve irade gücünü kötüye kullanmakta ısrar etmesi sebebiyle onu tercihinin sonuçlarıyla baş başa bırakması demektir.

"Allah dilediğini saptırır, dilediğini de hidayete eriştirir" ifadesi Kur'an-ı Kerim'in üslûbu içerisinde tekrar edilen ifadelerdendir. Aynı şekilde ayetlerde, Allah'ın saptırdığını kimsenin doğru yola iletemeyeceği, hidayet ettiğini de kimsenin saptıramayacağına vurgu yapılır. Bu ayetleri cebre yorumlamak Kur'an'ın ruhuna tamamen aykırı bir durumdur. Çünkü ilke olarak, inkârcıların iman etmelerine hiçbir maninin bulunmadığını ilan eden Yüce Allah, onların dalâlete düşmelerine sebep olan şeyleri de açıklamış, kullarına karşı sonsuz merhamet sahibi olduğu için birbiri ardınca uyarıcılar göndererek hidayet yollarını göstermiştir. Rabbinin bu lütuflarına karşı doğru yola gelmemekte direnenler hakkında iman etmeyeceklerine dair ilahî hüküm verilmektedir. Kur'anî kavramlar olan "gözlerin perdelenmesi", "kulaklara ağırlık konması", "kalplerin eğriltilmesi" ve "kalplerin mühürlenmesi" vb. kavramlar da bu çerçevede mütalaa edilmelidir. Kalplerin hakkı anlamaz ve kabullenmez,

gözlerin hakikati göremez, kulakların hakkı işitmez hale gelişleri hep insanların kendi yaptıkları yüzündendir. Zaten Allah dalâlette bırakmayı nihaî anlamda kendisine nispet ettiği ayetlerin çoğunda o kişide bulunan fısk, küfür, zulüm gibi özellikleri de zikretmekte ve hidayet çağrısına cevap vermeyişlerinin ana nedeni olarak kendi nefsanî arzularına uymalarını göstermektedir. İnsanın hidayetine engel olan etkenlerden biri olarak zikredilen Şeytan bile tek başına saptırıcı bir unsur değildir. Kulun Allah'ın emir ve yasaklarına sırt çevirmesinden sonra ancak, Şeytan'ın hile ve tuzakları devreye girebilmekte ve onu büsbütün hak yoldan uzaklaştırmaktadır. Sorumluluk her hâlükarda kula aittir.

Bütün bunlar dünya hayatının bir imtihan alanı olduğu düşünüldüğünde bir değer ifade etmektedir. Çünkü Allah hayatı da ölümü de imtihan için yaratmıştır. İmtihan alanı kıldığı hayatın şartlarını belirleyen, sınırlarını tayin eden yine O'dur. Nasıl diğer bütün olayları en ince ayrıntısına kadar Allah takdir etmekte, geçmiş ve geleceği kuşatan ilmiyle bilmekte ise, ecelleri ve rızıkları da O takdir etmiş ve bunları insanların yapıp etmelerine bağlamıştır. Yine de küllî planda emir ve irade O'na aittir. Allah'ın, bazı kullarına çalışıp gayret göstermesine rağmen rızkı az vermesi (ya da tersi durumda çok vermesi), bütün sağlık kurallarına uysa da insanın hiç beklenmeyen bir anda ölmesi vb. hususlar, birçok hikmet ve sebeplere bağlı olabilir. Allah'ın bir kimseye bol rızık vermesi onun Allah katında değerli olduğunu, herhangi birinin rızkını daraltması da onun sevilmeyen biri olduğunu göstermeyeceği gibi ömrü uzun veya kısa kimseler için de bu türden yorumlar yapılamaz.

Kur'an-ı Kerim'in mü'min kulda oluşturmak istediği kader inancı kulun Allah'a tevekkül etmesini, O'na sığınıp O'ndan yardım dilemesini de içermektedir. Yüce Allah, gerekli tedbirleri alıp üzerine düşeni yaptıktan sonra tevekkül etmeyi, kendisine dayanıp güvenmeyi, sonucu kendisine havale etmeyi emretmiştir. Mü'min bilmeli ve inanmalıdır ki Allah, kendisine dayanıp güveneni asla yardımsız bırakmaz. Her daraldığında mutlaka bir çıkış yolu gösterir, dayanma gücü verir. Kur'an-ı Kerim'in zihin ve gönüllerimize nakşetmeye çalıştığı tevekkül anlayışına göre, yaptığımız her işte kendimizi hiçbir şekilde yeterli görmememiz ve her işimizin Allah'ın dilemesine bağlı olduğuna inanmamız gerekmektedir. Diğer taraftan, 'Olacak ve olmayacak her şey kaderde bellidir, kulun istedikleri kaderinde yoksa

kendisine verilmeyecektir’ şeklinde düşünerek duanın faydasız olduğunu düşünmek de kaderin doğru algılanmadığının bir göstergesidir. Çünkü ezelde duaya bağlı olarak takdir edilen şeylerin, dua şartıyla olacağının bilinmesi gerekir. Kader, olaylardan öncedir, ama Allah ondan da öncedir. Dua ise bunun en güzel ikrarıdır.

Allah, bütün mahlûkatı üzerinde sınırsız olarak dilediği gibi tasarrufta bulunur. İnsan da bundan müstesna değildir. Dilediğini dilediği şekilde yapma gücüne sahip olan Allah, insanın sınırlı bir tarzda hür olmasını dilemiş, ona cüz-î bir irade vermiştir. İnsanın irade sahibi olması, dilediğini yapıyor görünmesi onun fiillerinin yaratıcısı olması anlamına gelmemektedir. Kulların hür ve serbest bulundukları alanda ne yapacaklarını, neyi tercih edeceklerini ezelde bilen Allah Teâlâ, o alandaki kader ve kazasını bu hür tercihe uygun kılmıştır. Bu noktadan bakıldığında kulun serbest iradesiyle yaptığı fiiller de dâhil olmak üzere her şey O’nun ilim ve iradesine uygun olarak ve O’nun yaratmasıyla gerçekleşmektedir.

Sonuç olarak; insanın da içinde bulunduğu bütün mahlûkatın hareketleri, geçireceği evreler, imkân halinde iken varlık sahasına çıkacak olan şeyler, velhasıl olmuş ve olacak olan her şey Allah’ın ilminde malum, levh-i mahfuzda yazılıdır. Böyle olduğu halde Allah, kendi fiillerinde hür bıraktığı insanı (sorumlu olduğu alanda) cebren herhangi bir şeyi yapmaya zorlamamaktadır. Kur’an’ın kader konusuna bakışını incelerken dikkatimizi çeken bir husus, hem ferdî hem toplumsal planda kaderi anlamaya çalışırken insan hayatına ilişkin harici şartların meydana gelişinden ziyade hayatımızın izlediği yöne dikkat etmemiz gerektiğidir, ki bu da kişinin eğilimlerine ve bilinçli tercihleriyle ortaya koyduğu tutum ve davranışlarına bağlıdır. Şunu da belirtelim ki, kader konusunun münakaşa konusu edildiği alan insandan sadır olan adî (sıradan) fiiller değildir. İnsanın Allah’a karşı ifasıyla mükellef olduğu kulluk vazifeleriyle, başkalarının zararına olup men edildiği (öldürme, hırsızlık gibi) önemli fiillerdir. Allah’a karşı kulluk vazifelerini yerine getirmek insan nefsine ağır geldiği için bu meseleyi münakaşa konusu etmek ona bir tutanak olmuştur.

Çözülmesi mümkün gözükmeyen bu ilahî muammayı en doğru şekilde halledenler, kesin olarak beşerin idrak ve kudreti dışında olduğunu teslim ve itiraf

ederek bu konuda susmayı lüzumlu görenlerdir. O halde kadere iman, rıza ve teslimiyet gerekir. Kadere teslimiyet demek, sonucundan mesul olduğumuz fiillerimizde tercihi Allah'a bırakmak, görevimizin ifasını O'na havale etmek demek değil, hükmü ve kararı O'na havale edip O'na sığınmak demektir. Bu, Allah'ın mutlak kudretini, ilmini ve iradesini tanımak, bununla birlikte kendimizin sınırlı ve sorumlu olduğumuzu kabul etmek demektir. Olacak olanları önceden bilemediğimize göre yaptığımız fiillerde ceht ve gayretimiz şarttır.

## KAYNAKÇA

ABDULBÂKİ, Muhammed Fuâd, **el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm**, Çağrı yay., İst. 1990

ABDULCEBBAR, Kâdi Ahmed, **Şerhu Usûli'l-Hamse**, thk. Abdülkerim Osman, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1988

AKBULUT, Ahmet, **Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri**, İst. 1992

ALBAYRAK, Halis, **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine, Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri**, Şûle yay., İst. 1993

ALTINTAŞ, Ramazan, **Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet**, Pınar yay., İst. 2003

ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmud, **Rûhu'l-Meânî Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm ve Seb'ul-Mesânî**, Beyrut 1977

ASIM EFENDİ, Ebu'l-Kemal Ahmed, **Kamus Tercümesi, Okyanus**, Matbaa-i Bahriye, İst. 1220

ATAY, Hüseyin, **Kur'an'a Göre İman Esasları**, Ankara 1961

**______**, **Kur'an'da Bilgi Teorisi** (Makale), AÜİFD. 1970

ATEŞ, Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. 1988

AYDIN, Mehmet, **Din Felsefesi**, Selçuk yay., Ankara 1997

BAĞDADÎ, Abdulkâdir b. Ömer, **Hızânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbi Lisâni'l-Arab**, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Kahire 1988

BAĞDADÎ, Ebû Mansûr Abdulkâhir, **el-Fark Beyne'l-Fırak, Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1991

BEYDÂVÎ, Ebû Said Nâsıruddîn Abdullah b. Ömer, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, Beyrut trs.

BİLMEN, Ö.Nasuhi, **Kur'an-ı Kerimin Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsîri**, Bilmen yay., İst. 1985

BURSEVÎ, İsmail Hakkı, **Rûhu'l-Beyân**, İst. 1926

CASSÂS, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, **Ahkâmu'l-Kur'ân**, Beyrut 1985

CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Usûlü**, TDV. yay., Ankara 1993

______________, **Tefsir Tarihi**, Fecr yay., Ankara 1996

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed, **Şerhu'l-Mevâkıf**, y.y., 1266

_________, **et-Ta'rîfât**, Beyrut 1983

CÜVEYNÎ, İmâmu'l-Harameyn, **Kitabu'l-İrşâd ilâ Kavâtıı'l-Edille fi Usûli'l-İtikad**, thk: Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulhamid, Mektebetü'l-Hanici, Mısır 1950

DEMİRCİ, Sabri, **Fahruddin Râzi'nin Tefsiri Mefâtihu'l-Gayb'da Müşkilu'l-Kur'an, Kur'an'da Çelişkili Ayetler Meselesi**, Nesil yay., İst. 2005

EBÛ HANİFE, İmâm-ı Âzam, **el-Fıkhu'l-Ebsat**, "İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri" içinde, Haz: Mustafa ÖZ, MÜİFV. yay., İst. 2002

____________, **el-Fıkhu'l-Ekber**, "İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri" içinde, Haz: Mustafa ÖZ, MÜİFV. yay., İst. 2002

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf, **Tefsîru'l-Bahru'l-Muhît**, Beyrut 1983

ESED, Muhammed, **Kur'an Mesajı**, ter: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yay., İst. 1996

EŞ’ARİ, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail, **Makâlâtü’l-İslâmiyyîn Ve’htilâfu’l-Musallîn**, thk. Muhammed Muhiddîn Abdulhamid, Kahire 1950

FEYYÛMÎ, Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî, **el-Misbâhu’l-Münîr fî Garîbi’ş-Şerhi’l-Kebîr**, Kahire 1895

FİRUZÂBÂDÎ, Mecduddîn Muhammed b. Ya’kub, **el-Kâmûsu’l-Muhît**, Beyrut 1987

GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, **İhyâu’Ulûmi’d-Dîn**, Temel Neşriyat, İst. 1985

GÖLCÜK, Şerafettin, **Bakıllânî ve İnsan Fiilleri**, TDV yay., Ankara 1997

**________**, **Kelâm Açısından İnsan Fiilleri**, Kayıhan yay., İst. 1979

GÜLER, İlhami, **Allah’ın Ahlâkîliği Sorunu**, Ankara 1998

HALEBÎ, Ahmed b. Yusuf es-Semîn, **Ed-Dürru’l-Masûn Fi Ulûmi’l-Kitabi’l-Meknûn**, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru’l-Kalem, Dımeşk 1987

HAMİDULLAH, Muhammed, **İslâm Peygamberi, Hayatı ve Faaliyeti**, çev: Salih Tuğ, İrfan yay., İst. 1993

**HASAN BASRİ’nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan’a Mektubu** (Makale), çev: Lütfi Doğan, Yaşar Kutluay, AÜİFD. Ankara 1954

HÂZİN, Alâeddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim, **Lübâbü’t-Te’vîl fî Me‘âni’t-Tenzîl, Dâru’l-Fikr**, Beyrut 1979

HEYET, **Kur’an Yolu, Türkçe Meâl ve Tefsir**, Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıcı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, DİB. yay., Ankara 2003

HEYET, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV. yay. trs.

IZUTSU, Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, çev: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst. trs.

İBN. ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Tunus 1984

İBN. ATİYYE, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib, **El-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz**, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993

İBN. KESİR, Ebu'l-Fidâ İsmail, **Muhtasar Tefsîri İbn Kesîr**, ihtisar ve thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut 1393

İBN. KUTEYBE, Ebû Muhammed, **Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis**, Beyrut 1972

İBN. MANZÛR, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem, **Lisanü'l-Arab**, Beyrut 1970

İKBÂL, Muhammed, **İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, çev: N.Ahmet Asrar, Birleşik yay., İst. trs.

İSFEHÂNÎ, er-Râgıb, Hüseyin b. Muhammed, **el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an**, Kahraman yay. İst. 1986

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, nşr. Sabri Hizmetli, Umran yay., Ankara 1981

KAM, Ömer Ferit, **Dini Felsefi Sohbetler**, nşr. Hayri Bolay, DİB. yay., Ankara 2003

KÂRÎ, Ali b. Sultan, **Şerhu Fıkhı'l-Ekber, Fıkh-ı Ekber Şerhi**, çev: Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı yay., İst. 2003

KESKİN, Halife, **İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza**, Beyan yay., İst. 1997

KOÇYİĞİT, Talat, **Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, Ankara 1988

KURTÛBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, **El-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, çev. M. Beşir Eryarsoy, Buruc yay., İst. 1997

**EL-KÜTÜBÜ'S-SİTTE**, Çağrı yay., İst. trs.

MALUF LOUİS, **el-Müncid Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyye**, Beyrut 1949

MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, **Kitâbü't-Tevhîd**, çev: Bekir Topaloğlu, TDV. yay., Ankara 2002

**__________**, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm el-Müsemmâ Te'vîlâtü Ehli's-Sünne**, thk. Fâtıma Yusuf el-Haymî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2004

MEVDÛDÎ, Ebu'l-Al'a, **Tefhimu'l-Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri**, çev: Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, İnsan yay., İst. 1996

OĞUZ, Muhammed İhsan, **İslâm'da Kaza ve Kader**, Oğuz yay., İst. 1993

ÖNER, Necati, **İnsan Hürriyeti**, Ankara 1995

ÖZSOY, Ömer, **Sünnetullah**, Fecr yay., Ankara 1994

PEZDEVİ, Ebû Yüsr Muhammed, **Usûlü'd-din, Ehl-i Sünnet Akaidi**, çev. Şerafettin Gölcük, Kayıhan yay., İst. 1988

PLANCK, Max, **Modern Doğa Anlayışı ve Kuantum Teorisine Giriş**, çev: Yılmaz Öner, Alan yay., İst. 1987

RÂZÎ, Fahruddin, **Tefsîr-i Kebîr, Mefâtihu'l-Gayb**, çev. S.Yıldırım, L. Cebeci, S. Kılıç, S. Doğru, Akçağ yay., Ankara 1995

**_____**, **el-Muhassal, Kelama Giriş**, çev: Hüseyin Atay, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2001

RIZA, Muhammed Reşid, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm eş-Şehîr bi Tefsîri'l-Menâr,** Dâru'l-Fikr, Beyrut trs.

SÂBIK, Seyyid, **el-Akâidü'l-İslâmiyye**, Beyrut trs.

SÂBÛNÎ, Nureddin, **el-Bidâye fî Usûli'd-dîn, Mâturîdiyye Akâidi**, çev: Bekir Topaloğlu, Ankara 1995

SAKA, Şevki, **Yabancılaşma Karşısında Kur'an**, Ankara 1997

SEBKÎ, Muhammed Abdüllatîf, (ve) Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, **el-Muhtâr Min Sihahi'l-Luğa**, Kahire trs.

SUYÛTÎ, Celâluddin Abdurrahman, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an**, Mısır 1318

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, **Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't-Tefsîr**, Beyrut 1991

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Muhtasar Taberî Tefsiri**, İhtisar ve thk: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Salih Ahmed Rıza, çev: Mehmet Keskin, İst. 1995

TAFTAZANÎ, Sâdeddin Mes'ud b. Ömer, **Şerhu'l-Makâsıd**, İst. 1277

___________, **Şerhu'l-Akâid, Kelam İlmi ve İslâm Akaidi**, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah yay., İst. 1991

TAHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **Keşşâfu Istılâhı'l-Fünun**, Kahraman yay., İst. 1984

TOPALOĞLU, Bekir, **Kelâm İlmi**, İst. 1981

TÛSÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan, **et-Tıbyan fî Tefsîri'l-Kur'an**, Beyrut trs.

WATT, W. Montgomery, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981

YEPREM, Saim, **İrade Hürriyeti ve İmam Maturidi**, MÜİF. yay., İst. 1984

YAZICIOĞLU, Mustafa Sait, **İnsan Fiili ve Bir Kur'an-ı Kerim Ayeti** (Makale), AÜİFD. C.18, Ankara 1986

____________, **Maturîdi ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, Ankara 1988

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili, Türkçe Tefsir**, Eser Neşriyat, İst. 1979

ZEBİDİ, Muhammed Murtazâ el-Hüseyni, **Tâcu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kamus**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1994

ZEMAHŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl**, Hâşiyelerle nşr. Muhammed Abdüsselam Şâhin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995